

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України

Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Міністерство оборони України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЗВОНКО Ірина Михайлівна

УДК 338.245:32(477)"1991/2021"

ДИСЕРТАЦІЯ

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ
УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ (1991–2021)

032 – історія та археологія

03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І. М. Звонко

Науковий керівник: СОЛЯР Ігор Ярославович, член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2026

АНОТАЦІЯ

Звонко І.М. *Трансформації оборонно-промислового комплексу України в суспільно-політичному дискурсі (1991–2021).* – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – Львів, 2026.

У дисертаційній роботі проведено комплексний аналіз особливостей становлення та розвитку оборонно-промислового комплексу України в українській суспільно-політичній думці.

Актуальність дослідження зумовлюється важливою роллю ОПК у забезпеченні національної безпеки держави (ключовий чинник забезпечення політичної суб'єктності держави в умовах постійних внутрішніх і зовнішніх викликів). Для України, яка у 1991 р. постала як незалежна держава, питання трансформацій ОПК стало надзвичайно актуальним завданням, адже від ефективності реформування цього сектору залежали не тільки економічні показники або ж рівень технологічного розвитку, а й сама можливість захисту національного суверенітету, збереження територіальної цілісності та міжнародного статусу держави.

Уперше в українській історіографії введено до наукового обігу широке коло джерел (парламентські дебати, урядові стратегії, президентські послання, експертні висновки, матеріали засобів масової інформації), що дозволяє реконструювати дискурсивне поле досліджуваної проблеми; простежено еволюцію суспільно-політичних наративів щодо ролі ОПК – від економічного ресурсу до символу державної стійкості; визначено ключові чинники, які зумовлювали трансформації ОПК у різні періоди незалежності України; виокремлено етапи дискурсивних трансформацій ОПК (криза й пошук моделей (1991–2002 рр.), часткове реформування та зовнішньоекономічна орієнтація (2002–2014 рр.), воєнно-стратегічна модернізація (2014–2021 рр.).

Практичне значення отриманих результатів визначається тим, що до наукового обігу введено новий документальний масив, фактологічний матеріал, який може бути використаний в лекційних курсах із військової історії XX – XXI ст., політології, геополітики, узагальнюючих працях з новітньої історії України та держав пострадянського простору, підручниках, наукових / науково-популярних статтях, а також при підготовці спецкурсів для студентів гуманітарних факультетів закладів вищої освіти (ЗВО) України та курсантів військових ЗВО. Також практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання його висновків у розробці державних програм та стратегій розвитку ОПК, формуванні концепцій національної безпеки та оборони, підготовці навчальних курсів з історії України, політології, безпекознавства, діяльності органів влади та експертних структур, що займаються питаннями оборонної промисловості й військово-технічного співробітництва.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету і завдання роботи, сформульовано об'єкт та предмет дослідження, зазначено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів. У першому розділі проаналізовано стан наукового вивчення проблеми. Констатовано, що основу історіографії становлять: узагальнюючі наукові праці, розвідки, які присвячуються воєнно-політичним процесам в Україні; наукові студії, які відображають проблеми національної безпеки України; наукові роботи, які безпосередньо стосуються становлення та розвитку ОПК. Джерельну базу дисертаційного дослідження сформовано на основі різноманітних матеріалів, зокрема офіційних документів центральних органів державної влади – законодавчих актів парламенту України, указів глави держави, рішень і розпорядчих документів уряду, Ради національної безпеки і оборони України. До неї також належать міжнародні та міжвідомчі правові документи (угоди, договори, меморандуми, конвенції, декларації, комюніке тощо). Важливе місце посідають матеріали діловодства, серед яких дипломатичне листування, стенограми публічних виступів, пресконференцій і брифінгів. Окрім цього, використано мемуарні джерела, науково-теоретичні напрацювання українських державних і політичних діячів, публікації періодичних

видань. Аналітичну частину джерельної бази забезпечують статистичні та інформаційні матеріали, включно з результатами соціологічних досліджень, даними Держстату, а також аналітичними звітами й дослідженнями недержавних організацій.

Відзначено, що Україна успадкувала значну частину промислового потенціалу колишнього ВПК СРСР, отримавши орієнтовно 3 600 підприємств, із яких приблизно 700 були зорієнтовані на виробництво військової техніки, а понад 1000 випускали продукцію подвійного призначення. Крізь призму суспільно-політичного дискурсу визначено, що становлення оборонного сектору України визначалося сукупністю різноманітних чинників, серед яких ключову роль відіграли: перехід від адміністративно-командної моделі економіки до ринкової, трансформація управлінських підходів, відсутність належно сформованої нормативно-правової бази, а також порушення цілісних виробничих ланцюгів. Проаналізовано передумови неефективності конверсії оборонно-промислового комплексу, що передбачала зміну профілю діяльності підприємств і науково-дослідних установ на випуск цивільної продукції. Наголошено, що у суспільній думці пануючою стала думка про те, що суттєвим прорахунком у процесі такої перебудови стало недооцінювання її багатовимірного та системного характеру.

На основі аналізу ухвал центральних органів влади, визначено ключові перешкоди, які істотно стримували розвиток зовнішньоекономічної активності підприємств ОПК. У рамках суспільно-політичного дискурсу встановлено, що упродовж тривалого періоду в Україні, де-факто, бракувало ефективних правових інструментів і механізмів контролю за вивезенням продукції військового призначення, технологій та товарів подвійного використання. Наголошено також, що владними інституціями здійснювалися неодноразові спроби створення дієвої системи управління оборонно-промисловим комплексом, зокрема через заснування профільного комітету з питань оборонної промисловості та машинобудування, а згодом – профільного міністерства, відповідального за машинобудування, військово-промислову сферу та процеси конверсії.

Констатовано, що у суспільному і політичному наративах не викликало

сумнівів те, що перед підприємствами оборонного сектору у 2000-х рр. постала серйозна потреба у суттєвому оновленні номенклатури продукції і адаптації до роботи в умовах технологічної ізоляції. Перехід до нових методів управління вимагав підготовки фахівців, які б володіли досвідом роботи в ринкових умовах. Через необхідність розв'язання економічних проблем у країні та розвиток державних інституцій будь-яке реформування оборонної галузі відходило на другий план. Як результат, спадок від ВПК СРСР, що перейшов до України, перетворився на справжній тягар для економіки. На думку аналітиків, експертів, до основних чинників, що сповільнювали функціонування ОПК України, можна віднести втрату ринків збуту, відсутність правового забезпечення механізму управління державним оборонним замовленням у країні, застаріле обладнання і технології, що не відповідали вимогам сучасності.

У дисертації відзначено, що у суспільно-політичному дискурсі України домінувала думка про те, що ОПК України у роки російсько-української війни зазнав суттєвої трансформації, оскільки війна стала каталізатором прискорених реформ у галузі. Зауважено, що державні підприємства були змушені оперативно переорієнтувати виробництво на потреби фронту, а модернізація озброєнь відбувалася в умовах обмеженого фінансування та високого ризику виробничих простоїв. Доведено, що владними інституціями у цей період впроваджувалися новітні технології у виготовленні бронетехніки та артилерійських систем, розширено співпрацю з іноземними партнерами щодо постачання компонентів та впроваджено спільні програми модернізації. Зауважено, що досвід бойових дій сприяв оптимізації виробничих процесів і скороченню термінів виготовлення військової техніки.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс України, дискурс, бойові дії, антитерористична операція, російсько-українська війна, військово-промисловий комплекс, закон, Збройні Сили України, збройна агресія російської федерації проти України, нормативно-правовий акт, медіа ресурси, озброєння і військова техніка, медіа дискурс, економіка, громадське суспільство.

ABSTRACT

Zvonko I.M. Transformations of the Defense-Industrial Complex of Ukraine in the Socio-Political Discourse (1991–2021). – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 History and Archaeology. – Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy. – Lviv, 2026.

The dissertation presents a comprehensive analysis of the features of formation and development of the defense-industrial complex of Ukraine within the Ukrainian socio-political thought. The relevance of the study is determined by the crucial role of the defense-industrial complex in ensuring national security (a key factor in maintaining the political sovereignty of the state under constant internal and external challenges). For Ukraine, which emerged as an independent state in 1991, the issue of transformations in the defense-industrial complex became an extremely pressing task, since the effectiveness of reforms in this sector affected not only economic indicators and technological development but also the very possibility of protecting national sovereignty, preserving territorial integrity, and maintaining the country's international status.

For the first time in Ukrainian historiography, a wide range of sources has been introduced into scholarly circulation (parliamentary debates, government strategies, presidential addresses, expert assessments, media materials), enabling the reconstruction of the discursive field of the studied problem. The evolution of socio-political narratives regarding the role of the defense-industrial complex has been traced—from an economic resource to a symbol of state resilience. Key factors driving transformations of the defense-industrial complex during different periods of Ukraine's independence have been identified. The stages of discursive transformations of the defense-industrial complex have been distinguished: crisis and search for models (1991–2002), foreign-economic orientation and partial reforms (2002–2014), and military-strategic modernization (2014–2021).

Practical significance of the obtained results is determined by the introduction into scholarly circulation of a new documentary corpus and factual material, which can be

utilized in lecture courses on 20th–21st century military history, political science, geopolitics, and in comprehensive studies on the contemporary history of Ukraine and post-Soviet states, as well as in textbooks, academic and popular science publications, and in the development of specialized courses for students of humanities faculties at higher education institutions (HEIs) in Ukraine and cadets of military HEIs. The practical significance of the research results also lies in the possibility of using its conclusions in the development of state programs and strategies for the development of the defense-industrial complex, the formation of national security and defense concepts, and in the preparation of educational courses on the history of Ukraine, political science, security studies, the activities of government bodies, and expert institutions engaged in defense industry and military-technical cooperation.

The introduction substantiates the relevance of the dissertation topic, defines the aim and objectives of the study, outlines the object and subject of research, and highlights the scientific novelty as well as the practical significance of the obtained results. The first chapter examines the current state of scholarly research on the issue. It is established that the historiographical foundation consists of comprehensive academic works and studies devoted to military-political developments in Ukraine, research addressing national security challenges, and scholarly contributions directly related to the formation and evolution of the defense-industrial complex. The source base of the dissertation is built upon a diverse array of materials, including official documents of central state authorities – legislative acts adopted by the Ukrainian parliament, presidential decrees, as well as resolutions and administrative decisions of the Cabinet of Ministers and the National Security and Defense Council of Ukraine. It also incorporates international, intergovernmental, and interagency legal instruments, such as treaties, agreements, memoranda, conventions, declarations, and communiqués. A significant portion of the sources consists of administrative documentation, including diplomatic correspondence, transcripts of public addresses, press conferences, and briefing materials. In addition, the study draws on memoirs, scholarly and theoretical works by Ukrainian state and political figures, and publications from periodical press. The analytical component of the source base is supported by statistical and informational materials, including data from

sociological surveys, official statistics, as well as analytical reports and studies produced by non-governmental organizations.

It is noted that Ukraine inherited a substantial share of the industrial capacity of the former Soviet military-industrial complex, receiving approximately 3,600 enterprises, of which around 700 were focused on the production of military equipment, while more than 1,000 were engaged in dual-use manufacturing. Viewed through the lens of socio-political discourse, the formation of Ukraine's defense sector was shaped by a combination of interrelated factors. Among the most decisive were the shift from a centrally planned economic system to a market-oriented one, changes in governance models, the lack of a fully developed legal and regulatory framework, and the disruption of previously integrated production chains.

The study examines the underlying causes of the limited effectiveness of the conversion policy within the defense-industrial complex, which involved redirecting enterprises and research institutions toward civilian production. It is emphasized that, within public discourse, a dominant interpretation emerged identifying a major miscalculation in this process – namely, the failure to adequately account for its complexity and systemic nature. Based on an analysis of decisions adopted by central authorities, the key obstacles that significantly constrained the development of external economic activities of defense enterprises have been identified. Within the broader socio-political context, it is established that for a considerable period Ukraine effectively lacked robust legal instruments and regulatory mechanisms governing the export of military goods, technologies, and dual-use items. It is further highlighted that state institutions repeatedly attempted to establish an effective governance framework for the defense-industrial complex, including the creation of a specialized committee for defense industry and mechanical engineering, followed by the establishment of ministry responsible for machine-building, the military-industrial sector, and conversion processes.

It has been stated that in the 2000s, defense sector enterprises faced a serious need for significant product line renewal and adaptation to operate under conditions of technological isolation. The transition to new management methods required specialists with experience in working under market conditions. Due to the need to solve the

country's economic problems and develop state institutions, any reform of the defense industry was deprioritized. As a result, the legacy inherited from the USSR defense-industrial complex became a significant burden for the economy. The main factors that slowed the functioning of Ukraine's defense-industrial complex included the loss of sales markets, the lack of legal mechanisms to manage the state defense order, and outdated equipment and technologies that did not meet contemporary requirements.

The dissertation notes that Ukraine's defense-industrial complex underwent substantial transformation during the Russo-Ukrainian war, as the conflict acted as a catalyst for accelerated reforms in the sector. It was observed that state-owned enterprises were forced to quickly reorient production to meet frontline needs, while modernization of armaments took place under conditions of limited funding and high risk of production downtime. It has been demonstrated that during this period, advanced technologies were introduced in the manufacturing of armored vehicles and artillery systems, and cooperation with foreign partners was expanded for component supply and joint modernization programs. Combat experience contributed to the optimization of production processes and the reduction of manufacturing times.

Keywords: defense-industrial complex of Ukraine, discourse, combat operations, anti-terrorist operation, Russian-Ukrainian war, military-industrial complex, law, Armed Forces of Ukraine, armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, normative and legal act, media resources, weapons and military equipment, media discourse, economy, civil society.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Zvonko I., Lukyanchenko S. Legislative regulation of socio-economic processes in the Ukrainian SSR (1990–1991): General tendencies, practical results. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2023. № 26, P. 106–119. <http://doi.org/10.24919/2519-058X.26.275204>

2. Звонко І. Особливості розвитку оборонно-промислового комплексу України після відновлення незалежності (1990-ті роки). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 2. С. 58 – 63. <http://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.8>

3. Звонко І. Втрати оборонно-промислового комплексу України в російсько-українській війні 2014–2016 рр. *Вчені записки ТНУ Імені В.І. Вернадського. серія: історичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 1. С. 29 – 33. <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.4>

4. Звонко І. Виклики перед вітчизняним ОПК після відновлення незалежності України в 1991 р. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. серія: історичні науки*. 2024. Том 35 (74). № 3 С. 47 – 51. <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/3.8>

5. Соляр І., Звонко І. Спроби реформування оборонно-промислового комплексу України в 2000 – 2014 роках в суспільно-політичному дискурсі. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 14. С. 35 – 42. <https://doi.org/10.5281/zenodo.18163504>

Наукові статті, які додатково відображають результати досліджень

6. Zvonko I. Activities of the state concern "Ukroboronprom" in 2014-2022. *Slovak international scientific journal*. 2023. №76. С. 13 – 18. doi: 10.5281/zenodo.8414163.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Звонко І. Оборонно-промисловий комплекс України в умовах російсько-української війни 2014 – 2022 рр. Матеріали Міжнародної наукової конференції "Зброяря": історія розвитку озброєння та військової техніки. Львів, 2023. С. 67 – 69.

8. Звонко І. Особливості розвитку оборонно-промислового комплексу

України після відновлення незалежності. Матеріали Міжнародного Центру Наукових Досліджень. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень*. Тернопіль, 2023. С. 232 – 233.

9. Звонко І. Реформи оборонно-промислового комплексу. *Сучасний правовий вимір. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ, 2023. С. 39 – 41.

10. Звонко І. Діяльність державного концерну Укроборонпром в умовах російсько-української війни 2014-2022 р. *International Scientific and Theoretical Conference*. Tel Aviv: State of Israel: European Scientific Platform, 2023. С. 165 – 166.

11. Звонко І. Виклики перед ОПК України в 1991 р. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференція. *"Проблеми, пріоритети та перспективи розвитку науки, освіти, технологій і суспільства в XXI ст."* Ізмаїл, 2024. С. 47 – 48.

12. Звонко І. Виклики перед вітчизняним ОПК після відновлення незалежності України в 1991 р. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених *"Травневі студії 2025: історія, археологія, міжнародні відносини та перспективи по воєнного відновлення"*. Вінниця, 2025. С. 12 – 14.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БМП – Бойова машина піхоти
- БПЛА – Безпілотний літальний апарат
- БТР – Бронетранспортер
- ВПК – Військово-промисловий комплекс
- ВТС – Військово-технічне співробітництво
- ГШ ЗСУ – Генеральний штаб Збройних сил України
- ДАХК – Державна акціонерна холдингова компанія
- ДК "Укроборонпром" – Державний концерн "Укроборонпром"
- ДКР – Дослідно-конструкторська робота
- ДОЗ – Державне оборонне замовлення
- ДП – Державне підприємство
- ДП "Антонов" – Державне підприємство "Антонов"
- ДШВ – Десантно-штурмові війська
- ЄАЕС – Євразійський економічний союз
- ЄС – Європейський Союз
- ЗРК – Зенітний ракетний комплекс
- ЗСУ – Збройні сили України
- ЗМІ – Засоби масової інформації
- КБ – Конструкторське бюро
- КБ "Південне" – Конструкторське бюро "Південне"
- КБТЗ – Київський бронетанковий завод
- КПУ – Комуністична партія України
- МВС – Міністерство внутрішніх справ
- МОУ – Міністерство оборони України
- МСУ – Міжнародні стандарти управління
- НАТО – Організація Північноатлантичного договору
- НГУ – Національна гвардія України

- НДДКР – Науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи
- НДІ – Науково-дослідний інститут
- НАБУ – Національне антикорупційне бюро України
- НІСД – Національний інститут стратегічних досліджень
- НРУ – Народний рух України
- ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ОВТ – Озброєння та військова техніка
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- ОПК – Оборонно-промисловий комплекс
- ОПП – Оборонно-промислова політика
- ППО – Протиповітряна оборона
- ПРО – Протиракетна оборона
- ПТРК – Протитанковий ракетний комплекс
- ПСПУ – Прогресивна соціалістична партія України
- РЕБ – Радіoeлектронна боротьба
- РЛС – Радіолокаційна станція
- РТВ – Радіотехнічні війська
- РНБО – Рада національної безпеки і оборони України
- САУ – Самохідна артилерійська установка
- СБУ – Служба безпеки України
- ССО – Сили спеціальних операцій
- СНД – Співдружність Незалежних Держав
- ХАЗ – Харківський авіаційний завод
- ХКБМ – Харківське конструкторське бюро з машинобудування
- УРП – Українська республіканська партія
- УНА-УНСО – Українська Національна Асамблея
- Українська Народна Самооборона
- ФАР – Фазована антенна решітка

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	12
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА	
БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1. Історіографія дослідження.....	21
1.2. Джерельна база.....	31
1.3. Теоретико-методологічні засади.....	40
Висновки до 1-го розділу.....	51
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС	
У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ	
У 1991-2002 РОКАХ.....	52
2.1. Спадщина радянського військово-промислового	52
комплексу в Україні: між конверсією та занепадом	
2.2. Основні напрями розвитку ОПК в 1991–2002 рр. у суспільно-	
політичному дискурсі незалежної України.....	62
Висновки до 2-го розділу.....	95
РОЗДІЛ 3. СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ОПК	
В 2002–2014 РОКАХ В УКРАЇНСЬКОМУ	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	97
3.1. Особливості розвитку ОПК в 2002–2010 рр.	97
3.2. Тенденції розвитку ОПК у 2010–2014 роках.....	118
Висновки до 3-го розділу.....	140
РОЗДІЛ 4. ОПК УКРАЇНИ В УМОВАХ	
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	
В 2014–2021 РОКАХ В УКРАЇНСЬКОМУ	
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	142
4.1. Спроби реформування ОПК у період АТО	142
4.2. Особливості розвитку ОПК в період ООС.....	169

Висновки до 4-го розділу.....	189
ВИСНОВКИ.....	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	197
ДОДАТКИ.....	232

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Оборонно-промисловий комплекс (ОПК) – фундаментальний елемент державної безпеки, один із визначальних чинників стабільності суспільного розвитку та важливий складник політичної системи. Для України, яка у 1991 р. постала як незалежна держава, питання трансформацій ОПК стало надзвичайно актуальним завданням, адже від ефективності реформування цього сектору залежали не тільки економічні показники або ж рівень технологічного розвитку, а й сама можливість захисту національного суверенітету, збереження територіальної цілісності та міжнародного статусу держави.

Період 1991–2021 рр. – ключовий у становленні сучасного українського ОПК. На початковому етапі незалежності перед державою постало завдання – інтегрувати колишні радянські оборонні підприємства, які були частиною загальносоюзної виробничої мережі, у власну економічну та політичну систему, що супроводжувалося серйозними труднощами: втрата традиційних ринків збуту; дефіцит інвестицій; проблеми технологічної модернізації; невизначеність стратегічних пріоритетів розвитку.

У 1990-х рр. український ОПК переживав кризу, яка проявлялася у скороченні виробництва, деградації наукових шкіл, занепаді кадрового потенціалу. Згодом (2000-ті рр). відбулося часткове пожвавлення у досліджуваній сфері, зумовлене орієнтацією на зовнішні ринки, укладанням контрактів з іноземними державами та спробами інтеграції у світовий ринок озброєнь. Якісно новий етап настав після 2014 р., коли в умовах російської збройної агресії ОПК вийшов на передній план суспільно-політичного дискурсу. Саме його реформування стало питанням "виживання держави". Розгорнулася масштабна модернізація виробництва, пошук міжнародних партнерів, активізація військово-технічної співпраці з країнами НАТО та ЄС.

Актуальність теми також зумовлюється потребою наукового осмислення довготривалих трансформацій у сфері оборонно-промислової політики України.

Хоча існують численні дослідження, присвячені окремим аспектам розвитку ОПК (економічним, технічним, військовим), комплексний аналіз саме його трансформацій у суспільно-політичному дискурсі від здобуття незалежності до широкомасштабної війни 2022 р. досі відсутній, що створює наукову лакуну, яку покликана заповнити дана дисертація.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану наукової та науково-технічної діяльності Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (у рамках НДР "Міжнародна військова допомога Силам оборони України та її роль у відсічі російської агресії в 2024 році" (шифр "Сприяння 24", номер державної реєстрації РК 0125U000824 від 01.02.2025).

Мета дисертаційної роботи полягає у комплексному аналізі відображення трансформацій оборонно-промислового комплексу України в суспільно-політичному дискурсі протягом 1991–2021 рр., виявленні основних тенденцій, суперечностей та специфіки інтерпретацій ролі ОПК у національній безпеці та державотворчих процесах.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1) проаналізувати стан наукової розробки проблеми трансформацій ОПК України та джерельну базу дослідження, зокрема матеріали політичного, експертного й медійного дискурсу;

2) з'ясувати особливості формування суспільно-політичного дискурсу щодо ролі та значення ОПК України в умовах становлення незалежної держави у 1990-х рр.;

3) дослідити еволюцію політичних інтерпретацій та публічних дискусій щодо реформування ОПК у 2000–2010 рр.;

4) проаналізувати репрезентацію проблем розвитку ОПК 2010–2014 рр. в політичному, експертному та медійному дискурсі;

5) охарактеризувати суспільно-політичний дискурс трансформації ОПК України в 2014–2021 рр.

Об'єкт дослідження – оборонно-промисловий комплекс України як складова

державної політики та суспільно-політичного дискурсу.

Предмет дослідження – трансформації оборонно-промислового комплексу України та їхнє відображення у суспільно-політичному дискурсі 1991–2021 рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1991–2021 рр. Нижня хронологічна межа пов'язана з відновленням української державності, верхня – початком нової фази, коли Україна офіційно затвердила стратегію реформування ОПК з акцентом на комплексне реформування галузі через етапи імпортозаміщення та державно-приватне партнерство.

Географічні рамки дисертації охоплюють територію України в міжнародно визнаних кордонах.

Методологія наукової роботи базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності та всебічності. Для розв'язання поставлених завдань використано такі загально- та спеціально-наукові методи наукового дослідження як: порівняльний, аналіз, синтез, проблемно-хронологічний, логічний, історико-ситуаційний та ін.

Наукова новизна

Уперше:

- здійснено комплексне дослідження трансформацій оборонно-промислового комплексу України (1991–2021) крізь призму суспільно-політичного дискурсу, що поєднує аналіз державної політики, експертного середовища та ЗМІ.

- реконструйовано еволюцію уявлень про ОПК від пострадянської конверсійної моделі 1990-х років до концепції стратегічного сектору безпеки в умовах російсько-української війни.

- виокремлено ключові етапи дискурсивних трансформацій (1991–2002; 2002–2014; 2014–2021) та показано їх взаємозв'язок із інституційними змінами в галузі.

додовнено і уточнено:

- роль політичних сил, інституцій влади, аналітичних центрів і ЗМІ у формуванні публічного бачення трансформацій ОПК;

- аналіз впливу зовнішньополітичних чинників, зокрема російсько-

української війни та євроатлантичної інтеграції, на трансформацію ОПК в українському суспільно-політичному дискурсі;

- характеристику джерел (парламентські дискусії, урядові стратегії, президентські послання, експертні висновки, матеріали ЗМІ), що дозволяє реконструювати дискурсивне поле досліджуваної проблеми;

подальший розвиток отримали:

- концепція інституційного реформування оборонно-промислового комплексу України;

- проблема відображення міжнародного військово-технічного співробітництва України в суспільно-політичному дискурсі;

- еволюція суспільно-політичних наративів щодо перспектив ОПК у середньо- та довгостроковій перспективі.

Практичне значення отриманих результатів визначається тим, що до наукового обігу введено новий документальний масив, фактологічний матеріал, який може бути використаний в лекційних курсах із військової історії ХХ – ХХІ ст., політології, геополітики, узагальнюючих працях з новітньої історії України та держав пострадянського простору, підручниках, наукових / науково-популярних статтях, а також при підготовці спецкурсів для студентів гуманітарних факультетів закладів вищої освіти (ЗВО) України та курсантів військових ЗВО. Також практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання його висновків у розробці державних програм та стратегій розвитку ОПК, формуванні концепцій національної безпеки та оборони, підготовці навчальних курсів з історії України, політології, безпекознавства, діяльності органів влади та експертних структур, що займаються питаннями оборонної промисловості й військово-технічного співробітництва.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом обговорення на засіданнях кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Про основні положення і висновки дисертації автор доповідала на таких наукових конференціях, як: Міжнародна наукова конференція "Зброяря": історія розвитку озброєння та військової техніки.

(Львів, 2023), V Міжнародна наукова конференція. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень (Тернопіль, 2023), IV Всеукраїнська науково-практичної конференція (Київ, 2023), International Scientific and Theoretical Conference (Israel, 2023), Міжнародна науково-практична конференція. "Проблеми, пріоритети та перспективи розвитку науки, освіти, технологій і суспільства в ХХІ ст." (Ізмаїл, 2024), VI Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених "Травневі студії 2025: історія, археологія, міжнародні відносини та перспективи повоєнного відновлення". (Вінниця, 2025).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Наукові результати, положення, висновки та рекомендації, сформульовані автором, є власним науковим доробком. У роботі використано виключно ті результати з наукових праць, опублікованих у співавторстві, що є результатом особистої праці здобувача.

Структура дисертації. Дисертація складається з вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел і літератури (загальний обсяг - 236 сторінок). Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено у 12 наукових публікаціях, з них одна – у фаховому виданні категорії "А", чотири статті – у вітчизняних фахових виданнях категорії "Б", одна – у міжнародному виданні, 6 у матеріалах науково-практичних конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Формування та розвиток ОПК в Україні – один із ключових елементів забезпечення державної безпеки. Проблематика розбудови оборонної індустрії тривалий період перебуває у центрі уваги не тільки політиків, але й учених різних галузей знань – істориків, економістів, юристів, політологів. Попри широкий спектр підходів, досліджувані у дисертаційній роботі процеси залишаються фрагментарними – на сьогодні в українській історіографії немає комплексних наукових робіт, які б висвітлювали проблему становлення й розвиток ОПК в українській суспільно-політичній думці.

Головний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії НУО України імені Івана Черняхівського В. Шевчук справедливо відзначав, що військово-історичні знання про створення та розвиток Збройних Сил України та загалом ОПК України нагромаджувалися у три етапи, кожен з яких мав свої особливості, обумовлені ступенем охоплення наукової проблеми, її актуальністю, використанням інформативних джерел, теоретичним та практичним вирішенням предмета дослідження [377].

"На першому етапі, що охоплює 1991–1997 роки, у наукових та науково-популярних працях обґрунтовувалася суспільна ідея необхідності Україні мати власні Збройні Сили, аналізувалися перші законодавчі документи про створення Збройних Сил, – відзначав науковець. – Досягненням історіографії цього етапу стало наукове обґрунтування положення про створення в Україні основи Збройних Сил станом на 1996 рік" [377].

В. Шевчук зазначав, що на другому етапі історіографії з 1997 року, зусилля науковців зосереджувалися на висвітленні процесів та завдань, визначених у державних програмах реформування та розвитку Збройних Сил [377]. "З 2014 року

розпочався третій етап розвитку історіографії, який характеризується аналізом стану Збройних Сил України напередодні російської збройної агресії проти України, висвітленням шляхів зміцнення боєздатності Українського війська", – писав дослідник [377].

Історіографію досліджуваної проблеми розділено на три тематичні блоки:

1) узагальнюючі наукові праці, розвідки, які присвячуються військово-політичним процесам в Україні, а також книги, розвідки, автори яких розглядали тенденції, особливості реформування ЗСУ у контексті українського державотворення;

2) наукові студії, які відображають проблеми національної безпеки України;

3) наукові роботи, які безпосередньо стосувалися становлення та розвитку ОПК.

До *першої групи* віднесено узагальнюючі праці, які відображають військово-політичні процеси в Україні у 1991–2022 рр. Як справедливо відзначали сучасні українські учені, уже на рубежі 1980–1990-х рр. з'явилися статті, автори яких обстоювали суверенітет республіки у вирішенні військових питань, а з проголошенням незалежності України почали висвітлювати основні напрями будівництва національних Збройних Сил [368]. Знання про українське військо розширювалися й завдяки науковим і науково-практичним заходам [368].

Передусім виокремимо працю А. Русначенка "На шляху до національної армії" [363], в якій уперше в українській історіографії здійснено спробу системного аналізу процесу творення власних Збройних Сил у період боротьби національно-державницьких сил за відновлення української держави. Одна з перших спроб розгляду процесу становлення українського ОПК крізь призму ставлення вітчизняного політикуму до проблеми формування ЗСУ – колективна монографія "Історія українського війська, 1917–1995" [316]. У розділі, який стосується новітньої історії України, Б. Якимович, проаналізувавши розбудову ЗСУ після відновлення української державності (1991 р.), констатував: "Сьогодні Україна, перебуваючи у важкому економічному становищі, йде шляхом глибоких політичних і суспільних реформ, перебудовуючи структури народного

господарства, які дісталася від колишньої імперії. Водночас як зіницю ока вона має берегти і розбудовувати свої Збройні Сили примножувати високий інтелектуальний, технічний і військовий потенціал, яким володіє [316, с. 807]. Він же згодом підготував працю "Збройні сили України. Нарис історії" [380], у якій фрагментарно охарактеризував проблемні питання військово-технічної політики Української держави у першій половині 1990-х рр.

У руслі досліджуваних процесів привертає увагу праця А. Папікяна "Збройні сили України двадцятого століття" [349], в якій "особливу увагу приділено історії створення та розвитку Збройних Сил незалежної України, починаючи з 1991 р. " [349]. У цей же період побачила світ робота М. Кирієнка "Економічні проблеми будівництва Збройних Сил України на сучасному етапі" [319], який здійснив фрагментарний аналіз можливих напрямів реформування українського ОПК. Серед досліджень, які були опубліковані у 1990-х рр., варто також виокремити наукову роботу В. Мунтіяна "Воєнна політика України: проблеми і пріоритети" [341] та колективну монографію "Пріоритети воєнно-технічної політики України і основні напрями її реалізації" [360].

На початку ХХІ ст. історіографія досліджуваної проблеми поповнилася низкою нових наукових праць, у яких відобразилися зміни у підходах до вивчення ОПК України. Дослідники почали приділяти більше уваги економічним механізмам функціонування оборонної сфери. Значна кількість робіт була присвячена питанням реформування системи державного управління ОПК, законодавчій та нормативній базам, що регулювали діяльність підприємств оборонної сфери, міжнародному співробітництву України у військово-технічній сфері, а також експорту озброєнь, який залишався важливим джерелом надходжень для держави. У наукових студіях констатовано, що попри економічні труднощі, Україна зберігала конкурентоспроможність на світовому ринку військової техніки.

Важливим внеском у розробку проблематики військової історії України та її оборонно-промислового потенціалу стали наукові роботи, в яких представлено основні етапи військового будівництва й трансформації Збройних Сил у ХХ ст. у контексті поєднання історичного аналізу, військово-теоретичних узагальнень та

біографічного підходу. Саме до такого типу праць належить колективна монографія "Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, портрети" [293]. "Ця колективна праця розкриває хіт бойових подій в Україні в різні історичні періоди XX ст., стратегію, тактику, організацію військових частин і підрозділів, їх озброєння, роль у перебігу складних подій минулого століття", – зазначав В. Шевченко [293].

Інша колективна монографія – "Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001)" [314] формує загальне уявлення про розвиток ОПК у період економічної кризи кінця XX ст. Її автори підкреслюють, що економічна криза кінця XX ст. різко обмежила можливості оборонно-промислового комплексу. Суттєвим наслідком цього процесу стало зниження виробничих потужностей і втрата значної частини висококваліфікованих кадрів. Дослідники зауважують, що політичні рішення у цей період нерідко приймалися ситуативно й не завжди враховували стратегічну перспективу.

В. Бегма у книзі "Основи державного управління процесами формування і реалізації оборонної політики України" [271] запропонував цілісне бачення механізмів державного впливу на розвиток військової сфери, підкреслив важливість координації дій між виконавчою та законодавчою гілками влади у прийнятті рішень, які стосуються ОПК. Значну увагу приділено питанню ресурсного забезпечення оборонної політики [269], [272], [274], [275], [276].

Узагальненого вигляду думки автора набули в аналітичній доповіді "Оборонна політика України на початку XXI століття" [344] (автори – В. Бегма, О. Александров, В. Маркелов). Хоча науковці й відзначають, що "в Україні розроблено та прийнято низку нормативно-правових документів щодо покращення технічного оснащення ЗСУ та інших військових формувань, а також проведення реформ ОПК", проте констатують незадовільний стан розвитку галузі: "Міністерство оборони України так і не спромоглося стати значним замовником продукції військового призначення у національного оборонно-промислового комплексу. Внаслідок неповноцінного фінансування національний ОПК, що має забезпечувати потреби Збройних сил в озброєнні та військовій техніці, сам

перебуває на межі виживання" [344].

Значна частина наукових напрацювань у досліджуваній сфері належала не тільки академічному середовищу, але й представникам органів державної влади та військового керівництва, які поєднували досвід практичної діяльності з теоретичним аналізом. Саме у такому контексті варто розглядати праці очільника Міністерства оборони України у 2015–2019 рр. С. Полторака. Одна з таких – "Механізми державного управління реформуванням Збройних Сил України: уніфікація та трансформація" [357].

Політолог В. Смолянчук був одним із перших в українській історіографії, хто неупереджено оцінив оборонний потенціал держави. У праці "Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років)" [373] науковець розглядає ключові принципи формування національної оборонної спроможності та напрями її розвитку в умовах перехідного періоду. Особливу увагу дослідник приділяв оцінці ефективності управлінських рішень і державної політики у сфері оборонного будівництва. Автор монографії відзначав, що розвиток військової могутності не можна розглядати ізольовано від політичних, економічних та соціальних чинників.

Чимало наукових робіт присвячено суспільно-політичним процесам в Україні (1991–2022 рр.). У цих дослідженнях оборонна сфера розглядається насамперед у контексті загального процесу державотворення та пошуку ефективних моделей управління економікою. Дослідники відзначають, що політична нестабільність 1990-х рр. та затяжна економічна криза істотно впливали на стан оборонної промисловості. У працях з історії українських партій та політичних рухів простежується ставлення політичної еліти до питань національної безпеки. Автори підкреслюють, що для більшості партій початкового періоду незалежності військово-промислова політика не була серед головних пріоритетів, хоча й порушувалося питання модернізації та збереження стратегічного виробничого потенціалу.

У наукових студіях політика В. Литвина "Політична арена України: дійові особи та виконавці" [331], "Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.)" [333] та

"Україна: політика, політики, влада: на фоні політичного портрета Л. Кравчука" [332], Г. Касьянова "Украина 1991–2007. Очерки новейшей истории" [318] та ін. розглянуто механізми взаємодії між державними інституціями у оборонній сфері, показано роль еліти у процесі формування політики національної безпеки держави.

Наукові праці *другої групи* стосуються сфери національної безпеки і оборони, в основі якої – ОПК. Зважаючи на значну кількість наукових робіт цієї тематичної ніші, зосередимо увагу на найзначущіших. Передусім вартує виокремити наукові студії В. Горбуліна – Голови Державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу України (2000–2002 рр.). "Якщо хочете розібратися в тому, що відбувається в Україні з точки зору світового світоустрою, – вам до книжок Володимира Горбуліна. За всієї поваги до вітчизняних і зарубіжних аналітиків – ніхто досі не спромігся розікласти цей пасьянс під таким глобальним кутом зору", – відзначав К. Родик [362].

У монографіях В. Горбуліна [301], [302], [303], [304], [305], [306], [307], [308], [309], [310], [311], сфокусовано увагу на питаннях формування національної оборонної стратегії, оцінки загроз національній безпеці та ефективності державного управління у сфері оборони. Особливу увагу приділено структурі та функціонуванню Збройних Сил, організації ОПК та механізмам забезпечення бойової спроможності армії. Наголошено на необхідності інтегрованого підходу до стратегічного планування та прогнозування оборонних потреб, що дозволяє підвищити стійкість держави до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Науковець, експолітик стверджував, що українська держава повинна сформувати нову якість системи національної безпеки та її ключової ланки – сектору безпеки і оборони України. "Цей сектор має забезпечити ефективне і оперативне реагування на всі види загроз, спираючись переважно на власні сили і раціонально використовуючи наявні можливості та ресурси, – відзначав він. – При цьому нова якість досягається завдяки переходу від ситуативного реагування до здійснення на постійній основі комплексного стратегічного аналізу, який слугував би основою для прийняття відповідних державних рішень" [302, с. 27].

Експериментатор оборони України О. Кузьмук також присвятив значну увагу вивченню особливостей розбудови сектору національної безпеки і оборони України. Зокрема, у роботі "Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991–2012)" [325] проаналізовано основні етапи становлення оборонної сфери держави, включаючи організаційні, кадрові та нормативно-правові аспекти. Значну увагу приділено розвитку ОПК та забезпеченню його взаємодії з військовими підрозділами.

У наукових працях "Воєнна безпека України на межі тисячоліть" [296], "Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн" [350] директор Інституту зовнішньополітичних досліджень Г. Перепелиця досліджує ключові аспекти забезпечення воєнної безпеки держави та механізми цивільного контролю над Збройними Силами. Автор аналізує роль парламентських інституцій у формуванні оборонної політики, оцінює ефективність законодавчого регулювання та його вплив на діяльність військових структур. У численних наукових працях автора наголошується на необхідності комплексного підходу до оцінки оборонної спроможності та ролі державних інститутів у підтриманні боєздатності армії.

Український учений О. Бодрук стверджував, що нашій державі необхідно активізувати діяльність у напрямі входження до європейської системи безпеки та активізувати відносини з НАТО [288]. На його думку, воєнна організація України на початку ХХІ ст. не відповідала новій системі загроз ХХІ ст., а запропоновані парламентарями варіанти воєнної реформи "залишали бажати кращого".

В. Богдановичем у монографії "Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення" [285] на основі сучасних методів дослідження складних систем та процесів:

- 1) визначено місце і роль системи забезпечення воєнної безпеки в загальній системі забезпечення національної безпеки держави;
- 2) запропоновано розширену систему показників, що визначають рівень воєнної небезпеки (загрози) для держави;

3) розроблено методичний підхід до вибору й обґрунтування необхідного рівня воєнної безпеки держави з врахуванням ресурсних обмежень;

4) розроблено комплекс методів, методик, моделей і методичних підходів для проведення системних досліджень проблем воєнної безпеки України;

5) підготовлено методичні рекомендації щодо прогнозування сценаріїв розвитку воєнно-політичної обстановки і встановленню режимів функціонування елементів системи забезпечення воєнної безпеки держави [285].

З-поміж українських науковців, які здійснили значний внесок у розробку проблеми формування системи національної безпеки України, розвитку ОПК, виокремимо В. Антонова [259], Л. Артюшина [262], О. Бодрука [289], С. Борисовича, О. Корнієвського [323], О. Власюка [295], О. Затинайка, А. Кузьменка, В. Головка [300], А. Кураса [327], В. Смолянюка [372], Ю. Лавриненка, Б. Парахонського, Г. Ситника, М. Требіна [299] та ін.

Б. Левик небезпідставно стверджував, що "інші вітчизняні дослідники з проблематики національної безпеки і оборони, такі як А. Кузьменко, О. Палій, М. Пендюра, В. Кобринський, Л. Хилько, Л. Шепілова, Л. Чекаленко, Л. Абалкін, В. Андрійчук, О. Архипов, О. Барановський, О. Беляєв, Є. Бершеда, І. Богданов, З. Варналій, А. Гальчинський, В. Предборський, Б. Гарін, Б. Губський, М. Єрмошенко, Я. Жаліл, Л. Жук, В. Кириленко, В. Кухаренко, В. Мунтіян, Г. Пастернак-Таранушенко, С. Пирожков, В. Предборський, Д. Прейгер, А. Сухоруков, Ю. Тараненко, А. Шевцов досліджували відповідність стратегії та концепції дійсному стану національної безпеки, вплив ступеня можливої участі України в НАТО на стан військово-політичної захищеності країни, якість розробки нових документів з питань національної безпеки, можливість створення її недержавного забезпечення, добротність державного контролю і управління системою національної безпеки, ступінь сформованості національних інтересів, цілісність концепції у політичній думці, якість обґрунтування ключових понять і категорій, участь партій і громадських організацій у забезпеченні національної безпеки, роль зовнішньополітичних механізмів у забезпеченні національних інтересів..." [329].

Наукові студії О. Панфілова [348], П. Скиби [371], О. Корнієвського [322], Г. Почепцова [359], Г. Ситника [370], В. Богайчука [284], Г. Костенка [262], В. Солдатенка, О. Яцино [381], В. Білоуса, О. Маначинського, С. Пирожкова, В. Чумака, В. Баранівського [268], О. Щурко, В. Ліпкана [334] охоплюють різні аспекти формування оборонного потенціалу держави, розвитку ОПК, законодавчого та організаційного забезпечення Збройних Сил, а також стратегічного планування та управління у сфері національної безпеки. Їхні дослідження дозволяють простежити еволюцію оборонної політики України, оцінити ефективність реформ і визначити ключові тенденції розвитку сектору безпеки та оборони. Разом ці науковці формують важливу частину сучасної історіографії оборонної тематики та створюють методологічну основу для подальших академічних студій і практичних рішень у сфері національної безпеки.

Без сумніву, найбільше зацікавлення у руслі досліджуваних проблем викликають наукові роботи *третьої групи*. Передусім виокремимо працю О. Семененка та ін. однодумців, які стверджують, що оцінювання впливу економічних факторів на розвиток ОПК, Збройних Сил України показує, що економічні зовнішні фактори, а саме стан розвитку економіки держави – показник валового внутрішнього продукту (ВВП), динаміка його зростання становить 37%; рівень забезпеченості матеріальними ресурсами (промисловість/сільське господарство) відповідає 21 %; рівень розвитку оборонно-промислового комплексу – 13%; рівень фінансування потреб ЗС України – 29% [369, с. 250].

Дослідники підкреслюють, що економіка є матеріальною основою воєнної могутності держави. Її можливості та здатності щодо забезпечення суспільних потреб, в тому числі і військових, в матеріальних благах та послугах виражаються через такі категорії, як економічний і воєнно-економічний потенціали. Величини цих потенціалів будуть впливати як на сам процес розвитку ЗС України та держави взагалі так і на кінцевий результат цих процесів, а саме воєнну могутність держави та бойова могутність її ЗС [369, с. 250].

У роботі В. Горбуліна, В. Шеховцова, А. Шевцова "Реформування та переорієнтація оборонних підприємств України на співробітництво з компаніями

країн НАТО та ЄС" [310] наведено результати аналізу нових доктринальних документів – "Стратегії національної безпеки", "Воєнної доктрини", "Концепції розвитку сектору безпеки та оборони України". Показано, що їх основні положення відповідають державному завданню з переорієнтації діяльності ОПК на співробітництво з компаніями країн НАТО і ЄС. Відзначено, що державні рішення, прийняті в інтересах виконання цього завдання, сприятимуть прискоренню реформування та розвитку ОПК [310].

Дослідниками зазначено, що кластеризація ОПК – масштабне завдання, вирішення якого потребуватиме тривалого часу, а реалізація заходів щодо його скорочення потребуватиме прийняття складних рішень щодо оптимізації робіт, створення кластерів і введення їх у дію. Наведено пропозиції, реалізація яких сприятиме прискоренню реформування та розвитку ОПК.

Наприкінці ХХ ст. В. Бегма опублікував працю "Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція" [269]. Автор переконував, що економічний стан України в другій половині 1990-х рр. змусив уряд шукати додаткові джерела надходження коштів. Серед інших найбільш прийнятним джерелом було визнано економічне стимулювання військово-технічного співробітництва, пріоритетність якого переслідує такі цілі: забезпечення надходження іноземної валюти, а відтак – і позитивний вплив цього фактора на платіжний баланс; скорочення вартості закупівель озброєння та військової техніки для внутрішніх потреб за рахунок економії та серійності виробництва; підтримка зайнятості та інфраструктури в оборонних галузях промисловості; зниження частки науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт у вартості серійного озброєння; використання військового виробництва як катализатора економічного і науково-технічного розвитку України [269, с. 5].

Численні проблеми в ОПК України були предметом аналізу М. Луханіна "Реформування оборонно-промислового комплексу. Очікувані результати та наслідки" [335], Т. Момота, Н. Аванесової "Економічна безпека підприємств оборонно-промислового комплексу України: теорія, методологія, практика" [340],

"Оборонно-промисловий комплекс України: пріоритетні напрями реформування в умовах євроінтеграції" [339], О. Сальнікової "Сучасні тенденції розвитку оборонно-промислового комплексу України" [367] та ін. учених

Отже, рівень дослідження проблеми становлення та розвитку ОПК, відображення тенденцій у цій сфері в українській суспільно-політичній думці залишається недостатньо розкритим, а самі наукові праці є методологічно необ'єднані, без цілісної наукової теорії. Досі залишається не проведеним всебічний комплексний аналіз та характеристика нормативно-правової бази, на яку опиралися вітчизняні політики під час ухвалення управлінських рішень, що стосувалися питань будівництва українського ОПК. Не до кінця вивченим залишається вплив ідеології політичних партій на процес розбудови оборонного сектору держави. Зрештою, переважна більшість праць, які показують процес розбудови ОПК в новітній період державності України мають виключно інформаційно-фактологічну спрямованість і, як правило, стосуються окремих аспектів історії військового будівництва в Україні.

1.2. Джерельна база

Комплексне дослідження процесів формування, функціонування та трансформації оборонно-промислового комплексу (ОПК) України, як одного з ключових елементів забезпечення національної безпеки, потребує залучення широкого кола різного за походженням джерел. ОПК – важлива складова оборонного потенціалу держави, оскільки забезпечує розроблення, виробництво, модернізацію та ремонт озброєння і військової техніки для ЗСУ та інших військових формувань. Саме тому для об'єктивного аналізу етапів його становлення / розвитку необхідно використовувати різноманітні документи, матеріали, які відображають державну політику у сфері оборонної промисловості, особливості реформування галузі та її роль у зміцненні обороноздатності країни.

У цьому контексті, важлива складова джерельної бази дисертації – *документи центральних органів державної влади*, у яких відображено основні напрями державної політики щодо розвитку ОПК, опубліковані в окремих

збірниках документів та офіційних сторінках центральних органів влади. До цієї групи належать нормативно-правові акти Верховної Ради України – закони, постанови, рішення та розпорядження, що регулюють діяльність підприємств оборонної промисловості, визначають принципи формування державного оборонного замовлення, а також механізми фінансування і модернізації оборонного сектору. Значну цінність мають також стенограми пленарних засідань парламенту, у яких відображено обговорення питань розвитку оборонно-промислового комплексу, реформування військово-промислової галузі та підвищення ефективності її функціонування.

До цієї ж групи джерел належать Укази та Розпорядження Президента України, які визначають стратегічні напрями розвитку оборонного сектору та модернізації підприємств ОПК. Важливими для всебічного розкриття досліджуваної теми стали також Постанови і Розпорядження Кабінету Міністрів України, нормативні документи міністерств і центральних органів виконавчої влади, що безпосередньо регламентували діяльність оборонних підприємств, питання державного оборонного замовлення, виробництва військової техніки та розвитку військово-технічного співробітництва з іншими державами.

Особливе значення для дослідження мають документи РНБО України, які містять рішення та аналітичні рекомендації щодо забезпечення національної безпеки, розвитку оборонного потенціалу держави та модернізації ОПК (дозволяють простежити формування стратегічних підходів до реформування ОПК, адаптації його до сучасних безпекових викликів та інтеграції у міжнародні оборонні структури).

Особливу увагу зосереджено на аналізі документів тих відомств, під сферою управління яких перебував ОПК України. Для прикладу – нормативно-правові документи Міністерства промислової політики України (1997–2011 рр.), Державного комітету оборонно-промислового комплексу України (створений у 1996 р., згодом реорганізований), Державного концерну "Укроборонпром" (створений 2010 р.), Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України (створене у 2020 р.) тощо. Чимало документів – із грифом "таємно", які не

використовувалися у дисертації.

Упродовж досліджуваного періоду в Україні тривала реформа ОПК, яка спровокувала появу численних нормативно-правових актів. Важливу роль у цьому процесі відіграли стратегічні програми і концепції, спрямовані на підвищення ефективності функціонування оборонної промисловості та її адаптацію до нових економічних і безпекових умов (для прикладу – Державна програма реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 р. [26], Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України [65] та ін.).

У прийнятих нормативних актах особлива увага приділялася питанням технічного переоснащення підприємств ОПК, впровадженню сучасних технологій виробництва озброєння і військової техніки, а також розвитку науково-дослідної та конструкторської бази. Водночас важливим завданням стало формування ефективного механізму державного управління оборонно-промисловим комплексом, який би забезпечував координацію діяльності підприємств, наукових установ та органів влади. Значна частина реформ була спрямована на оптимізацію структури підприємств ОПК, підвищення їх конкурентоспроможності та інтеграцію у міжнародні ринки озброєнь.

У нормативно-правових документах також передбачалося вдосконалення системи державного оборонного замовлення, що мало забезпечити стабільне фінансування виробництва та модернізації військової техніки. Важливим напрямом реформування стало створення умов для залучення інвестицій у розвиток оборонної галузі, а також розширення можливостей для міжнародного військово-технічного співробітництва.

Також, нормативно-правова база, яка стосується ОПК, передбачала поступову його адаптацію до стандартів міжнародної співпраці та вимог сучасного ринку озброєнь. У результаті реалізації цих документів було започатковано процес структурної модернізації оборонної промисловості, спрямований на зміцнення обороноздатності держави та забезпечення стабільного розвитку ОПК у довгостроковій перспективі. У цьому контексті, заслуговує на увагу такий нормативно-правовий акт як Закон України "Про управління об'єктами державної

власності" [62], а також Закон України "Про державне оборонне замовлення" № 2560-VI від 23 вересня 2010 р. [19], Закон України "Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі" №3531-VI від 16 червня 2011 р. [52], Закон України "Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання" [22] (2003 р.), Постанова Кабінету Міністрів України № 464 від 27 квітня 2011 року "Питання державного оборонного замовлення" [13], Постанова Кабінету Міністрів України №262 від 17 березня 2011 року "Про затвердження Порядку формування та ведення реєстру виробників продукції, робіт і послуг оборонного призначення, закупівлі яких становлять державну таємницю" [31], Постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2016 № 517 "Про затвердження Порядку формування ціни на продукцію, роботи, послуги оборонного призначення у разі, коли відбір виконавців з постачання (закупівлі) такої продукції, робіт, послуг здійснюється без застосування конкурентних процедур" [32], Постанова Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 162 "Про внесення змін до Порядку постачання озброєння, військової і спеціальної техніки та боєприпасів під час особливого періоду, введення надзвичайного стану, проведення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії та у період проведення антитерористичної операції" [16] та ін.

У руслі досліджуваних проблем, значну цінність становить Постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2020 р. № 819 "Деякі питання Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України" [7], якою затверджено Положення про Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України. У цьому документі окреслено основні завдання міністерства, серед яких координація розвитку підприємств ОПК, формування державної політики у сфері виробництва озброєння та військової техніки, а також забезпечення ефективної взаємодії між державними структурами і підприємствами оборонної промисловості. Прийняття цієї постанови стало важливим кроком у реформуванні системи управління ОПК України, оскільки створення

спеціалізованого міністерства дозволило зосередити управлінські та координаційні функції в одному органі.

Важливе значення для дисертаційної роботи мали, зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 № 170 "Про затвердження Порядку ввезення, першого постачання та цільового використання товарів, визначених частиною восьмою статті 287 Митного кодексу України, для використання у виробництві продукції оборонного призначення" [28]; Постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2013 № 120 "Про затвердження Порядку розроблення, освоєння та випуску нових видів продукції оборонного призначення, а також припинення випуску існуючих видів такої продукції" [29]; Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 564 від 03 червня 2015 року "Деякі питання формування та ведення реєстру виробників продукції, робіт і послуг оборонного призначення, закупівлі яких становлять державну таємницю" [8].

У 2021 р. ухвалено Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України [57]. Серед іншого ця Стратегія передбачала: а) мінімізацію залежності від іноземних постачальників "критичних матеріалів, комплектувальних виробів, елементної бази, критичних технологій" та повну ліквідація залежності від постачання матеріалів та комплектувальних виробів з Російської Федерації шляхом імпортозаміщення; б) створення спільних підприємств з іноземними компаніями та провадження спільної діяльності, залучення іноземного капіталу в сектор ОПК; в) участь суб'єктів господарювання всіх форм власності у проєктах зі створення та виробництва оборонної продукції, впровадження і реалізація державно-приватного партнерства, залученню інвестицій на внутрішньому та зовнішньому ринках [57].

Важлива роль у формуванні та коригуванні державної політики щодо розвитку ОПК України належить *парламентським слуханням*, які є одним із інструментів парламентського контролю та публічного обговорення ключових проблем функціонування оборонної галузі. Під час таких слухань наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. за участю народних депутатів, представників органів виконавчої влади, керівників оборонних підприємств, військових фахівців розглядалися питання ефективності державного управління підприємствами ОПК,

стану виробництва озброєння та військової техніки, виконання державного оборонного замовлення, а також перспектив модернізації оборонної промисловості.

Матеріали парламентських слухань, включаючи стенограми виступів, аналітичні доповіді та підсумкові рекомендації, становлять важливе джерело для дослідження процесів реформування ОПК України, оскільки відображають позиції різних політичних сил, експертного середовища та представників оборонної промисловості щодо ключових напрямів розвитку галузі. Аналіз цих матеріалів дозволив простежити еволюцію підходів держави до управління ОПК, а також оцінити ефективність реалізації прийнятих рішень у сфері забезпечення обороноздатності держави.

У роботі детально проаналізовано *міждержавні договори* з питань військового співробітництва, які стосуються ОПК. Документи мають важливе значення для розуміння напрямів міжнародної взаємодії у сфері розроблення, виробництва та модернізації озброєння і військової техніки. Аналіз міждержавних угод Української держави яскраво продемонстрував прагнення нашої держави інтегруватися до глобальної системи військово-технічного співробітництва. У договорах, як правило, визначалися правові засади спільних дослідницьких програм, кооперації у виробництві військової техніки, обміну технологіями та підготовки фахівців для оборонної галузі. Водночас вони регулювали питання експорту та імпорту продукції оборонного призначення, що має важливе значення для підтримки економічної стабільності підприємств ОПК.

Мемуарна література – важливе джерело для дослідження становлення та розвитку ОПК України у контексті суспільно-політичних процесів. У спогадах державних, політичних діячів, військових керівників, керівників оборонних підприємств відображено особистий досвід участі у формуванні та функціонуванні ОПК. Подібні джерела дозволяють простежити внутрішні процеси управління оборонною промисловістю, які не завжди повною мірою відображені в офіційних документах. Особливу цінність становлять свідчення про прийняття стратегічних рішень щодо реформування оборонної галузі та модернізації підприємств ОПК.

У мемуарах В. Чорновола, Л. Танюка, Ю. Костенка, М. Поповича, В. Литвина, А. Зленка, Л. Лук'яненка, О. Мороза, В. Горбуліна, І. Юхновського та ін. доволі часто висвітлюються проблеми трансформації оборонної промисловості після відновлення Україною незалежності, зокрема питання збереження науково-технічного потенціалу та виробничих потужностей. Мемуарна література також дозволяє оцінити взаємодію між державними органами влади та підприємствами оборонної промисловості у процесі реалізації оборонної політики. Водночас наголосимо, що мемуари відображають суб'єктивні оцінки авторів щодо ефективності реформ і стратегічних рішень у сфері розвитку ОПК, що вимагає співставлення джерел.

Інша категорія мемуарної літератури – спогади військовослужбовців, у яких часто містяться оцінки якості озброєння і військової техніки, створених підприємствами оборонної промисловості, а також аналіз їх ефективності (мемуари К. Морозова, А. Лопати, О. Кузьмука та ін.). Роботи військових дозволяють простежити взаємозв'язок між потребами ЗСУ та можливостями національного ОПК щодо забезпечення сучасним озброєнням. Особливу увагу військовослужбовці приділяють проблемам технічного забезпечення, модернізації військової техніки та вдосконалення систем озброєння. У мемуарній літературі нерідко порушуються питання реальних потреб армії у новітніх технологіях.

Наукові праці з елементами мемуаристики, а також роботи "ідеологів суспільно-політичних течій" одночасно виконують роль джерел, інформаційних майданчиків і важелів впливу в осмисленні ОПК. Через них формуються суспільні уявлення про те, якою має бути політика оборонної спроможності, який має бути баланс між безпечним розвитком ОПК і економічними ресурсами. У цих матеріалах часто обговорюються теми модернізації озброєнь, необхідності стандартизації, імпортозаміщення й технологічного розвитку, а також наріжні принципи взаємодії держави з військово-промисловими підприємствами. Також через інтерв'ю та публіцистику можна прослідкувати як змінюється дискурс про роль ОПК у національній безпеці.

"Ідеологи суспільно-політичних течій" використовують аналіз історичного спадку, порівняння із зарубіжним досвідом, що дозволяє виявити слабкі та сильні сторони української промислової й військової політики. Загалом, інтелектуальні праці й інтерв'ю відіграють ключову роль у формуванні рамок дискурсу про оборонну політику, задають вектор суспільних очікувань і можуть стати каталізатором реформ, якщо вони підкріплені аналітикою, фактами і відкритим обговоренням.

Одне з найважливіших джерел дисертаційної роботи – *періодична преса*, яка відображає офіційні позиції державних органів влади, показує суспільне та експертне оцінювання процесів у галузі. Через публікації у газетах, журналах та онлайн-виданнях можна у дисертації відстежено динаміку реформ ОПК, реакцію суспільства на державні програми модернізації, розвиток підприємств оборонної промисловості.

Публікації у загальнонаціональних та регіональних засобах масової інформації відображають суспільне сприйняття оборонної галузі, а також висвітлюють проблеми та досягнення підприємств. Періодична преса часто містить інтерв'ю з керівниками оборонних підприємств, військовими експертами та науковцями, що дозволяє отримати додаткову аналітичну інформацію. Серед використаних у дисертації інтернет-видань – ZN.UA, "Українська правда", "Голос України", "Укрінформ", Liga.net, LB.ua, "Цензор.Нет", "Інтерфакс-Україна" та ін.

Варто додати, що зважаючи на специфіку дисертаційної роботи, заслуговують на увагу спеціалізовані військові видання ("Народна армія" (1991–2018), "Флот України" (1992–2016), "Вартові неба" (1992–2004), "Військо України" (1992–2018), "Атлантична панорама", "Крила України", "Військовий кур'єр України" та ін.), оскільки містять систематизовану інформацію про стан і розвиток ОПК, модернізацію озброєння та військової техніки, а також реалізацію державних програм у сфері оборони, слугують важливим інструментом для моніторингу реформ та оцінки ефективності управлінських рішень у сфері оборонної промисловості.

На особливу увагу заслуговує суспільно-політичний журнал-дайджест ("АрміяInform", засновник – інформаційне агентство АрміяInform) [313, с. 33–41]. Для дисертаційної роботи значну цінність становлять аналітичні матеріали, інтерв'ю з керівниками оборонних підприємств, військовими експертами та науковцями, які дозволяють оцінити практичну реалізацію політики держави у сфері оборонно-промислового комплексу. Онлайн-платформа "АрміяInform" також висвітлює питання державного оборонного замовлення, технологічного розвитку та інновацій, що забезпечує комплексний огляд сучасного стану ОПК.

У дисертаційній роботі широко використані *статистично-аналітичні матеріали* (дозволяють кількісно оцінити стан розвитку галузі, ефективність реформ, рівень виконання державного оборонного замовлення та ін.). До цієї групи належать й дані Державної служби статистики України. Значну аналітичну цінність становлять статистичні звіти міністерств і центральних органів виконавчої влади. Важливе офіційно-аналітичне джерело дисертаційного дослідження – "Біла книга", яка відображає позицію держави щодо стану, пріоритетів і напрямів розвитку оборонної сфери. У ній систематизовано інформацію про реформування сектору безпеки і оборони, подано оцінки поточного стану оборонно-промислового комплексу, а також окреслено стратегічні підходи до його модернізації. "Біла книга" виступає не тільки як інформаційний ресурс, але й як інструмент формування офіційного наративу, що відображає бачення владних інституцій процесу трансформації оборонної галузі.

Зважаючи на специфіку дисертаційної роботи важливими є також матеріали незалежних аналітичних центрів та експертних інституцій. Використання аналітичних матеріалів дозволило зіставити офіційні показники з результатами соціологічних досліджень, що відображають думку фахівців та громадськості щодо реформ у сфері оборонної промисловості. Вони також сприяють формуванню об'єктивного уявлення про динаміку розвитку ОПК у довгостроковій перспективі та ефективність державних програм модернізації.

Підсумовуючи констатуємо, що джерельна база дисертації є комплексною, багаторівневою та репрезентативною для дослідження трансформації ОПК України у суспільно-політичному дискурсі (1991–2022). Її основу становлять нормативно-правові акти центральних органів влади, стенограми засідань Верховної ради України, парламентські слухання, мемуарні джерела, зокрема спогади політичних і військових діячів, періодична преса, статистично-аналітичні матеріали. Сукупність джерел забезпечує багатовимірний підхід до дослідження комплексу проблем, які порушуються у дисертаційній роботі.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Методологічна база дисертації, яка присвячена аналізу трансформацій ОПК України в суспільно-політичному дискурсі, потребує особливої уваги, адже йдеться про багатогранний об'єкт дослідження, що одночасно охоплює політичну, економічну, військову та науково-технологічну сфери. Такий наліз ОПК неможливий без використання (а) міждисциплінарного підходу, який поєднує інструменти історичної науки, політології, економічної теорії та безпекових студій, (б) системного методу, що дозволяє розглядати ОПК як цілісну структуру з внутрішніми та зовнішніми зв'язками.

Під час підготовки дисертаційної роботи дотримано принципу науковості – поєднано системний підхід до вивчення ОПК України з використанням різних груп джерел і методів дослідження. Здійснено опрацювання нормативно-правових актів, міждержавних угод, мемуарної літератури, матеріалів спеціалізованих і суспільно-політичних видань, а також статистично-аналітичних даних, що дозволило комплексно оцінити процеси реформування, модернізації та розвитку ОПК у візії українського політикуму та соціуму.

Принцип історизму застосовано при вивченні історичного контексту розвитку ОПК України, що дозволяє об'єктивно оцінити процеси його становлення, реформування та модернізації. Дотримання цього принципу передбачало ретельне дослідження етапів формування ОПК у різні історичні періоди, з урахуванням соціально-політичних, економічних та безпекових умов.

Принцип об'єктивності передбачає неупереджене та достовірне дослідження трансформації ОПК України у суспільно-політичному дискурсі на основі широкого спектру джерел. Він реалізується через критичне опрацювання документів, що дозволяє зіставляти різні точки зору та оцінки. Завдяки цьому принципу забезпечується всебічне відображення як досягнень, так і проблем у розвитку ОПК, без перебільшення / применшення ролі окремих факторів. Об'єктивність досягається шляхом порівняння офіційних даних з інформацією з експертних джерел, медіа та мемуарів.

Принцип системності передбачає комплексний підхід до вивчення суспільно-політичної думки щодо оборонно-промислового комплексу України, який охоплює всі його взаємопов'язані елементи: державні органи управління, підприємства, науково-дослідні установи, кадровий потенціал, міжнародне співробітництво тощо. Завдяки цьому принципу дослідження здійснюється не фрагментарно, а як цілісна система, що дозволяє відтворити внутрішні та зовнішні взаємозв'язки, закономірності розвитку та вплив різних чинників на зміну суспільно-політичної думки щодо розвитку ОПК. Застосований у дисертації принцип україноцентризму передбачає дослідження ОПК України з акцентом на національні інтереси, пріоритети державної безпеки та внутрішні реалії розвитку галузі.

При дослідженні ОПК України застосовано комплекс методів, які дозволили забезпечити системний і багаторівневий аналіз проблеми. Аналітичний метод дозволив оцінити ефективність реформ і стратегічних рішень у різні періоди незалежності України. Метод контент-аналізу використано для дослідження матеріалів ЗМІ, парламентських дебатів і експертних висновків. Методи прогнозування і сценарного аналізу застосовано для оцінки перспектив розвитку галузі. Порівняльно-історичний метод дав змогу простежити еволюцію політичних і суспільних наративів щодо ОПК. Метод системного аналізу застосовано для вивчення взаємозв'язків між економічними, політичними і технологічними чинниками.

Заслужують на увагу історичні методи, серед яких – історико-генетичний (уможливлює простеження еволюції галузі від її зародження до сучасного стану та

виявлення закономірностей формування і розвитку ключових інституцій, норм та практик). Метод дозволяє відтворити послідовність трансформацій у системі управління оборонною промисловістю, етапи модернізації озброєння та технологічного оновлення підприємств. Він дає змогу простежити вплив політичних, економічних і соціальних факторів на розвиток ОПК та визначити ключові моменти, які формували сучасний стан галузі. Метод також дозволяє оцінити вплив суспільно-політичних дискусій на державну політику у сфері оборонної промисловості.

Історико-типологічний метод використано у дисертації для класифікації і систематизації явищ та процесів розвитку галузі за певними типологічними ознаками. Метод дозволяє виокремити характерні моделі функціонування підприємств ОПК, форми державного регулювання, види співпраці з військовими структурами та міжнародними партнерами. Власне історико-типологічний метод дозволяє відобразити вплив суспільно-політичного середовища на діяльність оборонних підприємств і визначити типові проблеми та успіхи реформ. Порівняльно-історичний метод допомагає зіставляти розвиток галузі у різні історичні періоди та порівнювати його з досвідом інших держав. Застосування цього методу дає змогу виявити закономірності трансформацій ОПК, оцінити ефективність реформ та модернізаційних програм, а також простежити вплив соціально-політичних, економічних чинників на розвиток підприємств оборонної промисловості. Власне на основі цього методу здійснено порівняння оцінок трансформації ОПК України різними політичними середовищами.

Хронологічний метод полягає у систематизації подій, процесів і явищ за часовою послідовністю. Застосування цього методу дає змогу відтворити послідовність реформ, законодавчих ініціатив, модернізаційних програм і технологічних оновлень на підприємствах ОПК. Метод також допомагає відстежити вплив суспільно-політичного дискурсу на формування державної політики щодо оборонної промисловості. Метод періодизації передбачає поділ дисертаційної роботи на логічні етапи, що відображають суттєві зміни в організації, технологіях, законодавчому регулюванні та державній політиці щодо ОПК.

Використання цього методу дозволяє виділити ключові періоди становлення ОПК, етапи реформування підприємств, модернізації озброєння та інтеграції у міжнародну систему військово-технічного співробітництва.

В умовах, коли "академічна наука в Україні продовжує значною мірою перебувати під впливом оціночних підходів до висвітлення проблем, викликаних потребами державного і національного будівництва" [358], вітчизняний методологічний апарат та відповідна концептуально-термінологічна база досліджень національної безпеки і суміжних сфер продовжує лише формуватися та позбуватися елементів ідеологічності та заангажованості [358].

Базовий термін дисертації – *оборонно-промисловий комплекс (ОПК)* – сукупність підприємств, науково-дослідних установ, конструкторських бюро та виробничих потужностей, які забезпечують створення, модернізацію, ремонт і утилізацію озброєння та військової техніки. [64].

Трансформація терміна "військово-промисловий комплекс" (ВПК) у "оборонно-промисловий комплекс" (ОПК) в Україні не була одномоментною подією чи результатом окремого нормативного акта – це поступовий процес, що відбувався у 1990-х – на початку 2000-х років. У межах СРСР функціонував саме термін ВПК, який означав централізовану систему виробництва озброєння, інтегровану в союзну економіку. Україна успадкувала значну частину цього комплексу після проголошення незалежності. У перші роки незалежності України (1991–середина 1990-х) у політичному, науковому та публіцистичному дискурсі ще широко використовувався термін ВПК. Це пояснюється інерцією радянської управлінської та термінологічної традиції. Із середини 1990-х років, у процесі: демілітаризації економіки, переходу до ринкових механізмів, формування власної безпекової політики України, починає активно використовуватися термін "оборонно-промисловий комплекс" (ОПК). Він поступово витісняє "ВПК" у державних документах і науковій літературі. Уже з початку 2000-х років, зокрема після: Указу Президента України "Про заходи щодо вдосконалення державної політики у сфері оборонно-промислового комплексу" (2002 р.), розробки державних програм реформування і розвитку оборонної

промисловості (2004–2010 рр.), термін "ОПК" остаточно закріплюється як офіційний у нормативно-правовому полі України. Термін "ОПК" – акцентує на оборонному (а не наступальному) характері, відповідає принципам національної безпеки незалежної держави та міжнародним стандартам.

Розвиток ОПК України головним чином залежить від подолання таких його системних проблем, як:

- невідповідність розміру і структури ОПК, а також рівня технологічного розвитку підприємств, що входять до нього, завданням, що стоять перед ОПК;

- істотного відставання від світових лідерів з розвитку технологій у більшості галузей, критично важливих для розроблення та виробництва перспективних ОВСТ;

- недостатнє використання потенціалу ОПК для випуску наукоємної та високотехнологічної продукції цивільного призначення, а також для технологічного переоснащення інших секторів економіки [177, с. 32].

Відповідно до Стратегії розвитку ОПК України на період до 2028 року визначено, що саме від рівня розвитку ОПК значною мірою залежить здатність як національних військових формувань до відбиття збройної агресії, так і усіх його суб'єктів до ефективної взаємодії під керівництвом єдиного центру стратегічного управління [59]. "В ОПК України ще збереглися значні внутрішні резерви, науковий, виробничий та кадровий потенціали, які при здійсненні ефективної державної політики можуть і повинні бути використані для підвищення обороноздатності, – відзначала О. Сальнікова. – Але без визначення стратегічних цілей, пріоритетних напрямів та основних завдань реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу неможливо забезпечити його ефективну діяльність та управління. Також необхідно передбачити створення та виробництво цивільної продукції, в тому числі і імпортозаміщуючої" [365].

Зауважимо, що у підрозділі дисертації, який показує передумови становлення ОПК незалежної України (п. 2.1.) використано термін військово-промисловий комплекс (ВПК). Власне у СРСР термін "ВПК" відображав стратегічну роль оборонної промисловості як ключового інструменту державної безпеки і військової

могутності. Використання слова "військовий" підкреслювало пріоритетність оборонних завдань над економічними чи цивільними цілями, що відповідало радянській концепції планової економіки і централізованого керування. З цих причин, термін "ОПК" не був типовим, оскільки був більш нейтральним та набув поширення вже в пострадянських країнах, зокрема в Україні, де трансформації економіки, інтеграція у міжнародні ринки та конверсія оборонного виробництва потребували більш нейтрального і комплексного терміну.

У контексті ОПК України у політичному і суспільному дискурсі нерідко зустрічається термін "*конверсія*" – процес переправлення виробничих потужностей і технологій оборонних підприємств на випуск цивільної продукції, поєднуючи економічний, технологічний та суспільно-політичний виміри. Він включає адаптацію виробничих процесів, перекваліфікацію кадрів, трансфер науково-технічних розробок і модернізацію обладнання, спрямовану на інтеграцію підприємств у цивільний ринок та зменшення залежності від державного оборонного замовлення. Крізь призму суспільно-політичного дискурсу конверсія виступає інструментом державної політики, що легітимізує оборонну промисловість у мирний час, демонструє здатність адаптувати стратегічні ресурси до потреб суспільства та формує дискусії про ефективність реформ, економічну стабільність і роль держави у трансформації ОПК.

З одного боку, ОПК впливає на *воєнний потенціал держави* (сукупність можливостей держави для забезпечення її воєнної безпеки, складова сукупного потенціалу держави), з іншого – забезпечує *національні інтереси України*. Законом України "Про національну безпеку України" передбачена дефініція терміну "національні інтереси України", а саме: "Національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян" [46].

Також ОПК забезпечує *обороздатність* держави – стан готовності до захисту свого суверенітету, територіальної цілісності та безпеки (складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного,

соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації) [48]. У військово-політичній думці сформувалось кілька точок зору щодо розкриття сутності та змісту оборонної могутності і оборонного потенціалу держави. Найбільш продуктивним видається підхід, який дозволяє структурувати оборонний потенціал на основі багатолінійного та багаторівневого аналізу. Вперше таку методологічну основу дослідження сутнісних ознак оборонної могутності держави запропонував М. Табунов. Пізніше теза була розвинута у працях М. Іщука, О. Шахова, В. Смолянюка [351].

Водночас для з'ясування сутності оборонного і воєнного потенціалів необхідно чітко розмежувати категорії "*оборонна безпека*" і "*воєнна безпека*". Зважаючи на те, що "призначення оборони – відвернення і відбиття зовнішньої воєнної агресії збройним шляхом" [379, с. 3–7], оборонну безпеку держави можна розглядати як її захищеність від посягань із застосуванням воєнної сили з боку іншої держави (групи держав, збройного угруповання). Оборонна безпека гарантується готовністю держави до захисту від зовнішніх воєнних небезпек і загроз, а оборона при цьому виступає як спосіб її забезпечення. Воєнна ж безпека за мету має "...усунення зовнішніх та внутрішніх загроз національній безпеці України у воєнній сфері..." [18, с. 3] тобто має набагато ширше коло завдань. Можна стверджувати, що оборонна безпека держави є складовою її воєнної безпеки, а оборонний потенціал, відповідно, складовою воєнного потенціалу.

Зрештою, ОПК тісно взаємопов'язаний із *національною безпекою України* – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Водночас *сектор безпеки і оборони* – система органів державної влади, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних та розвідувальних органів, державних органів спеціального призначення з правоохоронними функціями, сил цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем і відповідно до Конституції та законів України за функціональним призначенням спрямована на захист

національних інтересів України від загроз, а також громадяни та громадські об'єднання, які добровільно беруть участь у забезпеченні національної безпеки України [230].

У Законі України "Про основи національної безпеки України" [51] від 19.06.2003 № 964-IV знаходимо тлумачення терміну "національна безпека" – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, охорони дитинства, освіти та науки, науково-технічної й інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, кібербезпеки й кіберзахисту, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі і підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості і сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики й енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних і водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам" [347].

Закон України "Про національну безпеку України" [47] від 21.06.2018 № 2469-VIII значно лаконічніше сформулював це поняття без переліку національних інтересів: "національна безпека України – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз" [347].

Діяльність ОПК спрямована на виробництво озброєння та військової техніки.

Озброєння та військова техніка (ОВТ) – матеріальні засоби збройної боротьби, що розробляються і виготовляються в межах ОПК. *Військова техніка* – техніка, яка призначена для ведення чи забезпечення бойових дій, навчання військ та забезпечення заданого рівня готовності цієї техніки для використання за призначенням, а також технічні засоби, пристрої, приладдя і предмети, спеціально виготовлені і (або) конструктивно призначені для військового кінцевого використання [190]. Військова техніка: літаки та гелікоптери бойові, учбово-бойові, спеціальні військові, транспортні, апарати літальні безпілотні, складові одиниці літальних апаратів, пристрої та агрегати авіаційні, обладнання для забезпечення зльоту, посадки та технічного обслуговування літальних апаратів; бойові кораблі та катери, кораблі спеціального призначення, судна та катери забезпечення і спеціальні, апарати глибоководні; машини бойові колісні, машини військові спеціальні колісні, машини бойові гусеничні, спеціальне приладдя озброєння бойової колісно-гусеничної техніки; спеціальна техніка телефонного, телеграфного зв'язку та передачі даних, їх складові частини; технічні засоби захисту апаратури, ліній і каналів зв'язку та їх складові одиниці, апаратура шифрувальна та її складові частини, спеціальна техніка факсимільного зв'язку, техніка спеціального радіозв'язку, апаратура радіонавігаційних систем, спеціальна апаратура для запису (відеозапису) та відтворення звуку (відеосигналів), обладнання радіолокаційне, гідролокаційне, техніка протидії радіоелектронним, інфрачервоним, оптичним, гідроакустичним засобам виявлення цілей, засобам зв'язку, радіорозвідки противника, технічного захисту інформації та комплексного технічного контролю; спеціальне обладнання для автоматизованої (автоматичної) обробки даних військового призначення, програмне забезпечення [190].

ОПК України забезпечують (мали б забезпечувати) державу наступним озброєнням: легка стрілецька зброя (small arms); снайперські гвинтівки (sniper rifles); кулемети (machine guns); аксесуари для стрілецької зброї (accessories for small arms); ручні гранати (hand grenades); ручні гранатомети та боєприпаси до них (hand grenade launchers); автоматичні гранатомети та боєприпаси до них (automatic grenade launcher); міни (mines) [312].

Артилерійське озброєння: автоматичні гармати (automatic cannons); протитанкові керовані ракети (anti-tank guided missiles); міномети (mortars); самохідні артилерійські установки (self-propelled artillery). Важке озброєння і техніка: бойові модулі (remote weapon systems); безпілотні наземні транспортні засоби (unmanned ground vehicles); автомобільна техніка (army trucks); броньовані автомобілі (military armored cars); бронетранспортери (armoured personnel carriers); бойові машини піхоти (infantry fighting vehicles); основні бойові танки (tanks); машини медичної евакуації та допомоги (medical evacuation vehicles); ремонтно-евакуаційні машини (recovery vehicles); машини (установки) тилового забезпечення (logistic vehicles); двигуни для бронетехніки (engines) [312].

Зв'язок та автоматизовані системи управління: засоби зв'язку (communications systems and equipment); командно-штабні машини (command and staff vehicles). Радіолокаційні системи: РЛС наземної (надводної) розвідки (surface search radar); РЛС огляду повітряного простору (air surveillance radar); РЛС контрбатареїної боротьби (weapon-locating radars). Ракетні комплекси (наземні): зенітні комплекси та озброєння (air defense system and weapons); протикорабельні ракети (anti-ship missiles). Авіаційна техніка і озброєння: авіаційне озброєння (aircraft weapon); безпілотні авіаційні комплекси (unmanned aerial vehicles); гелікоптери (helicopters); військові літаки (military aircrafts) [312].

Морське озброєння: корабельні (берегові) системи озброєння (naval (coastal) weapon systems): патрульні катери водотоннажністю до 100 т (patrol boats); катери та бойові кораблі до 500 т (patrol boats, fast attack craft, guard ships); бойові кораблі (warships); десантні катери та судна (landing crafts); судна забезпечення (auxiliary ships). Оптичні та оптико-електронні прилади: прилади нічного бачення (night vision devices); оптико-електронні прилади (optoelectronic devices). Системи захисту: засоби індивідуального захисту (military personal protective equipment); системи захисту бронетехніки та об'єктів (protection systems of vehicle and object) [312].

У контексті досліджуваних подій значне зацікавлення викликає термін *державна військово-промислова політика* – комплекс правових, економічних,

організаційних та інших заходів державного впливу на діяльність, спрямовану на розвиток оборонно-промислового комплексу та його експортного потенціалу, забезпечення потреб Збройних Сил та інших військових формувань України новітніми зразками озброєння, військової і спеціальної техніки [227].

ОПК функціонує на базі військово-технічного співробітництва. Указом Президента України "Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державами" [35] від 21.04.1999 р. передбачається, що до військово-технічного співробітництва належать такі види діяльності:

- інформаційний обмін;
- укладання міжнародних договорів України та зовнішньоекономічних договорів (контрактів);
- експорт та імпорт товарів військового призначення, у тому числі надання суб'єктами військово-технічного співробітництва консультаційних, маркетингових, посередницьких, брокерських, агентських, консигнаційних, юридичних послуг іноземним суб'єктам господарської діяльності та одержання від них аналогічних послуг;
- наукова, науково-технічна, науково-виробнича, навчальна та інша кооперація з іноземними суб'єктами господарської діяльності;
- співробітництво з міжнародними організаціями у військово-технічній сфері;
- організація і проведення виставок, конкурсів, торгів, конференцій, симпозіумів, семінарів та інших подібних заходів щодо товарів військового призначення;
- інші види діяльності у цій сфері, які не суперечать законодавству України та нормам міжнародного права [36].

У дисертації терміни "державний контракт з оборонного замовлення", "державне оборонне замовлення", "державні замовники", "виконавці оборонного замовлення", "співвиконавці оборонного замовлення" вживаються у значенні, наведеному в Законі України "Про державне оборонне замовлення" [20]; термін

"товари військового призначення" – у значенні, наведеному в Законі України "Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання" [22]; терміни "нормативний документ", "стандарт" – у значенні, наведеному в Законі України "Про стандартизацію"; термін "технічний регламент" – у значенні, наведеному в Законі України "Про технічні регламенти та оцінку відповідності" [61].

Висновки до 1-го розділу

Таким чином, методологія наукової роботи базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, всебічності. Для розв'язання поставлених завдань використано такі загально- та спеціально-наукові методи дослідження: аналіз, синтез, системно-структурний підхід, логічний, проблемно-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний.

Науковці зазначають, що політичні і правові погляди суспільства перебувають у постійному розвитку [315, с. 12]. Тому при вивченні суспільно-політичної думки України щодо ОПК звернено увагу на історичні традиції, сутність політичної ідеології, кількісні і якісні зміни в житті суспільства, особливості виникнення і розвитку нових військово-політичних теорій, їх ролі в становленні соціально-політичних ідеалів [315, с. 12].

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНИ У 1991–2002 РОКАХ

2.1. Спадщина радянського військово-промислового комплексу в Україні: між конверсією та занепадом

Сформований у повоєнні роки в умовах "Холодної війни" ВПК СРСР – громіздка та взаємозалежна, але водночас цілісна та взаємопов'язана система в рамках централізованої моделі управління, що містила, де-факто, усі суб'єкти наявної на той час суспільно-політичної та соціально-економічної структури радянського суспільства. Маючи широку географію він функціонував у постійній взаємодії організаційної структури, що відповідала за науково-конструкторські роботи, власне виробництво озброєння, а також за постачання та логістику необхідної для цього сировини.

Гонка озброєння із Заходом особливо в "епоху застою" спонукала тодішню політичну еліту скерувати основну частку промисловості країни на збільшення наявної військової бази, здатної протистояти потенційним недругам. Крім того, Радянський Союз у період після Другої світової війни брав участь у збройних конфліктах і війнах у більш ніж 15 країнах відправляючи у вигляді "інтернаціональної допомоги" озброєння та військову техніку, а також військових фахівців та контингенти. За обсягом поставок озброєнь на початку 1980-х рр. СРСР став першим у світі, випередивши США. Майже 25% озброєнь та бойової техніки, виготовлених в СРСР, експортувалося за кордон [292, с. 33], а ВПК "країни Рад" став основним постачальником зброї та військової техніки для країн "третього світу" та "соціалістичного табору" [292, с. 33].

Водночас ВПК був неефективним апаратом усієї соціально-економічної системи СРСР. При виготовленні 20–25% валового внутрішнього продукту (ВВП), він також поглинав значну частку ресурсів країни. Так, для

прикладу, станом на 1986 р. на потреби ВПК щороку держава витрачала 45% бюджетних грошей, які скеровувалися на радянську промисловість загалом. [292, с. 33].

Основу радянського ВПК складала авіаракетна та атомна промисловість, військове суднобудування, виробництво військової радіоелектроніки, бронетанкової техніки, боєприпасів, артилерійсько-стрілецького озброєння та ін. [269, с. 37]. У жорсткій централізованій системі планування і управління ВПК головним плануючим органом виступав оборонний відділ Державного комітету планування народного господарства, контролюючим – Державна комісія Ради Міністрів СРСР з воєнно-промислових питань, а виконуючим – 9 міністерств з 60 тис. підприємств, так або інакше залучених до виробництва військової продукції [269, с. 37]. Безпосереднім виготовленням такої продукції займалися понад 1100 промислових підприємств та приблизно 920 науково-дослідних та дослідно-конструкторських організацій із загальною кількістю зайнятих, що перевищувала 9 млн осіб [269, с. 37].

Водночас Міністерство оборони СРСР і Міністерство оборонної промисловості СРСР були не єдиними державними інституціями, уповноваженими до безпосереднього виконання "оборонних" функцій. До таких інституцій також належали: Міністерство авіаційної промисловості СРСР, Міністерство суднобудівельної промисловості СРСР, Міністерство радіотехнічної промисловості СРСР, Міністерство середнього машинобудування СРСР, КДБ при Раді Міністрів СРСР, Державний комітет із використання атомної енергії, Головне управління державних матеріальних резервів, Головне інженерне управління Державного комітету по зовнішньоекономічним зв'язкам, "Головспецстрой при "Держмонтажспецстрой", ДТСААФ, ЦК "Динамо" і всеармійське військово-мисливське суспільство [364]. Їхню діяльність зі свого боку визначали Рада оборони СРСР і Комісія з військово-промислових питань при Президії Ради Міністрів СРСР як основних центрів стратегічного та оперативного управління [364]. Володіючи монополією на замовлення військової продукції держава була основним ініціатором створення та виробництва озброєння, ставила вимоги до

продукції військового призначення, забезпечувала належний рівень фінансування цих процесів паралельно борючись із запасом дефіцитної сировини чи обладнання [292, с. 92]. В "оборонці" були зосереджені провідні науково-технічні розробки та кадри: до 3/4 усіх науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) проводились у сфері ВПК [292, с. 92].

Однак ВПК СРСР ставав все більшим тягарем для економіки країни та перешкодою для підвищення рівня життя населення: орієнтованість на виробництво зброї призводило до роздмухування зони "непродуктивних" витрат на шкоду сфері споживання [364]. Крім того, передовий рівень в оборонній галузі промисловості, що відповідав науково-технічній революції, поєднувався зі збереженням застарілого обладнання та технологій у більшості інших галузей. Випуск якісних продуктів народного споживання набув другорядного значення, що провокувало їх дефіцит [364].

Неспроможність керівництва СРСР подолати кризові явища в союзній державі спонукали республіканських лідерів вести пошуки власних концепцій виходу із цього становища [353, с. 399]. На цьому тлі політика гласності в межах горбачовського "курсу на перебудову" дала поштовх розвитку національно-патріотичних сил у межах тогочасного СРСР, зокрема в Українській РСР [382, с. 62].

Українська РСР станом на 1990 р. залишалася складовою командно-адміністративної економіки СРСР з централізованою системою управління, маючи надзвичайно розгалужений і потужний ВПК (понад 700 підприємств, де працювало близько 2,5 млн людей). Лунали твердження, що підприємствах розташованої в Українській РСР оборонної промисловості СРСР працює біля 40–45% від загальної кількості працюючого населення республіки. І це тоді, коли в держбюджет України з усіх відрахувань надходило лише 10% [139].

Однак зауважимо, що для більшості видів оборонної продукції в Україні не було закінченого циклу виробництва. Станом на 1990 р. питома вага замкнених виробництв оцінювалася у 18–20% від загальносоюзного рівня. У складі СРСР Україна випускала 17% продукції ВПК, стабільно працювали 1840 підприємств та

дослідницьких центрів, які охоплювали близько 2,7 млн. осіб [376, с. 9]. Все ж, народний депутат, академік НАН Української РСР І. Юхновський був змушений констатувати, що окремі галузі, особливо пов'язані з обороною, різко йдуть вперед у той час як темп у сільського господарства і місцевої промисловості "безнадійно відставали" [145].

Конверсію підприємств ОПК, яку іронічно називали "конвульсією" [144], на думку більшості депутатів новообраної Верховної Ради УРСР 1990 р., необхідно проводити з врахуванням особливостей наявних унікальних технологій. Українські заводи потенційно могли стати базою для виробництва сучасної цивільної продукції. Однак, десяткам тисяч працівників ВПК, які будували ракети, авіацію, кораблі та електроніку, загрожувало безробіття через скорочення оборонних замовлень. Відтак, республіканська влада першочергово була зацікавлена у якісному та дієвому вирішенні проблеми. У візії більшості українських парламентарів, як з боку опозиції, так і з боку комуністичної більшості існувало розуміння важливості промисловості для встановлення економічної незалежності. Наприклад, народний депутат та голова Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка Д. Павличко зазначав, що перехід усіх природних багатств, виробничих потужностей в тому числі й оборонної промисловості, під владу республіки обов'язково супроводжувався б не тільки економічними, а й політичними перемінами "на добро не лише українського народу, а й усіх народів СРСР [145].

Для подолання товарного дефіциту центральні державно-партійні органи влади пропонували залучити невикористані виробничі потужності та перепрофілювати підприємства базових галузей на випуск товарів широкого вжитку. Основний акцент було зроблено на розвиток переробної, харчової та легкої промисловості. Упродовж п'яти років було заплановано підвищити виробництво продовольчих товарів на 30%, а промислових товарів народного споживання – на 50%, зокрема побутової техніки [141].

Скорочення військового виробництва, потребувало програм конверсії із врахуванням специфіки заводів ВПК як на загальносоюзному так і на

республіканському рівні [143]. Парламентарі висловлювали застереження, що руйнівні кризові явища, які охопили металургійну промисловість та метробудівництво, можуть охопити цілі райони, зорієнтовані на оборонну промисловість [147]. "Ми не можемо чекати, поки союзні відомства розроблять програму конверсії. Нашому Уряду необхідно взяти під контроль цю роботу і добитись частково перепрофілювання ряду оборонних підприємств на випуск споживчих товарів" [161], – наполягав депутат В. Маякін із "Групи 239". Потужності підприємств важкого машинобудування та "оборонки" намагались використати для задоволення потреби села в техніці та обладнанні [142]. Наприклад, планувалось, що конверсія оборонних підприємств, які організовують виробництво устаткування для переробки і пакування молочних продуктів дозволить у найближчі роки повсюдно вирішити проблему молока у республіці [140].

Питання контролю над підприємствами ВПК на території Української РСР напряму пов'язувалося з ідеєю суверенітету. Зокрема, проблеми конверсії ВПК в Народній Раді пропонували розглядати саме крізь призму Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 р.), адже інтелектуальний, технічний потенціал ОПК був "надбанням всього народу України" та джерелом для технічного прогресу республіки [146]. Під час обговорення, для прикладу, звучали пропозиції, передачі у власність Української РСР всіх підприємств на її території. Натомість підпорядковані союзному Центру підприємства ОПК мали б сплачувати Україні щорічно обумовлені суми [146].

Члени уряду заявляли депутатам про ймовірну можливість створення комітету, який би займався питаннями передачі підприємств союзного підпорядкування в республіканське, і згодом налагодження та розвитку горизонтальних зв'язків (стосувалося зокрема й оборонних галузей) [153]. Під час конверсії оборонних галузей було заплановане формування концернів та асоціацій [158]. До функцій союзного регулювання та фінансування пропонувалося віднести паливно-енергетичну програму, конверсію військово-промислового комплексу,

питання стратегії та оборони, космічних проблем, екології та інших трансконтинентальних програм [166].

Ухвалений Закон "Про економічну самостійність Української РСР" від 2 серпня 1990 р., як і сама Декларація, - послужили каталізаторами різного роду економічних та соціальних ініціатив, що стосувалися ВПК. Пропонувалося розробити законодавчі умови для організації спільних підприємств з провідними фірмами Заходу, передусім для виробництва товарів народного споживання. Використання у цивільній промисловості унікальних технологій ВПК оборонного комплексу мало вивести українську промисловість на "достойні позиції" [165], що, на думку депутата С. Правденка (Народна Рада), могло "якоюсь мірою повернути народові мільярди, витрачені на гонку озброєнь" [165].

І справді, у контексті проведення конверсії ВПК нерідко звучали заклики до перегляду витрат на "оборонку". Депутат та довголітній політв'язень радянських концтаборів С. Хмара вважав, що зменшення ОПК дало б змогу використати його колосальні потужності для соціального покращення життя народу [159]. З ним погоджувався й один із фундаторів "Народного Руху за Перебудову", економіст В. Черняк (народний депутат Верховної Ради СРСР) [159]. Зменшення "лавиноподібного руху державних витрат", зокрема на оборону, було, на його думку, єдиним шляхом виходу із соціально-економічної кризи [159].

У контексті Декларації про державний суверенітет Української РСР особливе місце займало обговорення права на існування на території України власних Збройних Сил. Активні поборники цієї ідеї з демократичної опозиції вбачали у незалежній економіці разом з власними інститутами влади та контролем над армією реальний суверенітет. Як таку, що суперечить Декларації про державний суверенітет пропонувалось розглядати роботу Міністерства оборони СРСР на території України. Зокрема, мова йшла про будівництво об'єкта "431" – арсеналу боєприпасів артилерійсько-стрілецької зброї на території районів Кіровоградської та Черкаської областей [162].

Поряд з проблемою створення власних Збройних Сил, характеру її організації, способу застосування, управління, матеріально-технічного забезпечення, зрештою мети і завдань в умовах війни з гіпотетичним супротивником [378, с. 3], у суспільних дискусіях порушувалося й питання розвитку ВПК. Допомогти підприємствам ВПК пристосуватися до ринкових умов господарювання, щоб не "розгубити кадри, не занапастити виробництво" [169], мала б конверсія [155]. За словами в.о. Голови Державного комітету УРСР по економіці В. Антонова, мало відбутися перепрофілювання підприємств групи "А" (галузі важкої промисловості) на випуск технічно складних товарів, технічного переозброєння з максимальним використанням можливостей спеціалізованих галузей промисловості [160].

Цікаво, що у цей же час голова Комісії Верховної Ради Української РСР з питань планування, бюджету, фінансів і цін А. Печеров наголошував на відсутності підстав для структурної перебудови на підприємствах оборонного комплексу, де приріст виробництва продукції групи "А" передбачався на рівні 3,2%. Водночас невирішеним залишалося питання пріоритетності виконання підприємствами ВПК державного замовлення: союзного над республіканським, чи навпаки [154]. Невиконання якогось з них загрожувало трудовим колективам щонайменше позбавленням премій та ставило їх керівників у невизначене становище [154].

Напередодні відновлення Україною незалежності (1991 р.) на території країни функціонувало 3594 підприємства, які виробляли продукцію військового призначення та подвійного використання, із загальною кількістю персоналу близько трьох млн осіб [221]. У виробленні безпосередньо військової продукції брало участь майже 700 підприємств, зокрема 205 виробничих 30 об'єднань і 139 науково-виробничих об'єднань із загальною кількістю персоналу 1,45 мільйона осіб [221]. За іншими оцінками, на 3594 підприємствах ВПК, які підпорядковувалися семи машинобудівним і дев'яти оборонним міністерствам колишнього СРСР, працювали близько 3 млн осіб [269, с. 38].

Постановою парламенту "Про захист суверенних прав власності Української РСР" [33] від 29 листопада 1990 р., встановлено мораторій на будь-які зміни форм

власності і власника державного майна, ініціаторами та учасниками яких були органи державної влади та управління. Під час обговорення Закону про обмеження монополістичної діяльності, розвиток конкуренції навесні 1991 р. більшість депутатів Верховної Ради Української РСР погоджувалася з тим, що підприємства ВПК, які виготовляли зброю, не могли підлягати роздержавленню / демонополізації [150].

В умовах реалізації положень Декларації про державний суверенітет чимало депутатів як з боку демократичної опозиції, так і з боку комуністичної більшості наполягали на націоналізації підприємств оборонного комплексу, підпорядкування їх парламенту [167], а також проведення конкретної науково-обґрунтованої конверсії з тим "щоб не виготовляти непотрібну продукцію". "Не треба випускати танки, нехай на танковому заводі в Харкові люди краще отримують зарплату, сидять дома, в'яжуть і розказують одне одному анекдоти. Ми не будемо витратити метал на танки для Хусейна, а збережемо його для іншої продукції" [152], – заявляв депутат від "Народної Ради" І. Валеня.

Перебіг конверсії на підприємствах ВПК був неоднозначним. Так, В. Фокін – голова Ради міністрів, який прийшов на заміну В. Масолу, під час одного із засідань парламенту не міг відповісти депутатам, скільки коштів із бюджету Української РСР припадає на ВПК [170]. Як заявляв заступник голови парламентської комісії з питань економічної реформи і управління народним господарством М. Швайка, "загальносоюзна підпорядкованість підприємств ВПК збагачувала союзний Центр, а аж ніяк не казну України" [156]. Зрештою, Міністерство фінансів у травні 1991 р. у відповіді на депутатський запит повідомило, що виділення коштів до бюджету України для фінансування як ВПК так і Збройних Сил, розташованих на території республіки, не передбачається [157]. Досі для здійснення цих та інших загальнодержавних заходів і програм використовувались у вигляді відрахувань в розмірі 22% від прибутку підприємств союзного та республіканського підпорядкування, 50% надходжень від реалізації державної позики, 10% податку з продажів, а також надходжень від зовнішньоекономічної діяльності [157].

Після відновлення незалежності України у тогочасному політикумі існував консенсус щодо необхідності збереження потенціалу оборонного комплексу як базового, щоб використати його ресурс для проведення структурно-технічної перебудови промислового сектора економіки, розвитку сільського господарства і переробних галузей [269, с. 40]. Водночас було визначено підприємства й організації, що підлягали глибокій конверсії – насамперед ті, де спад обсягів військового виробництва перевищував 20% [269, с. 40].

Виключно військовою продукцією, за заявою В. Антонова, було зайнято 700 підприємств, у тому числі 205 виробничих об'єднань і підприємств, 139 науково-виробничих об'єднань та організацій із загальною кількістю зайнятих 1 млн 450 тис. осіб [269, с. 40]. Річний випуск продукції становив 21 млрд 790 млн руб. у цінах 1980 року (1 дол. = 0,65 руб.). Кількість підприємств, які випускали основну частину оборонної продукції (приблизно 80%), дорівнювала 27-ми [269, с. 40].

Україна на той період брала участь:

- у фінішних поставках озброєнь – 15%;
- у фінішних розробках – 7%;
- у контрагентних поставках – 14% [269, с. 40].

В Україні було зосереджено високий рівень розвитку радіоелектронної, ракетно-космічної, танкобудівної та низки інших галузей оборонної промисловості. До часу розпаду СРСР на її території виготовлялася значна частка продукції стратегічного призначення, зокрема близько половини військово-морських кораблів, міжконтинентальних ракет, танків, а також засобів радіоелектронної боротьби, навігаційних і комунікаційних систем. Така концентрація виробництва робила український сегмент ВПК одним із ключових елементів радянського військово-промислового комплексу [269, с. 38].

Зокрема, одне з найбільших науково-виробничих об'єднань України – завод ім. Малишева у 1991 р. виготовляв 800 танків, однак через відсутність у держави грошей на закупівлю танків для власної армії їх виробництво різко скоротилося, а згодом – зовсім припинилося [269, с. 40]. Зокрема, у 1992 р. було виготовлено

43 танки, у 1993 р. – жодного, у 1994 р. – завод не завершив складання трьох танків (закінчили у 1995 р.) [269, с. 40]. У цьому контексті цікавою є інформація, озвучена командувачем військами Київського військового округу, генерал-полковником В. Чечеватовим у жовтні 1991 р. під час одного із засідань парламенту. Він вказував на відсутність в Україні єдиного ВПК: із загальної кількості 1330 оборонних підприємств в Україні, тільки 3,6% заводів виробляли індивідуальну бойову техніку та озброєння, що могло задовольнити потреби існуючого на той час військового угруповання на 2,08% [269, с. 40]. В. Чечеватов розкритикував слова низки депутатів про виробництво танків в Україні. Насправді завод імені Малишева отримував комплектуючі деталі та вузли від 1477 підприємств, у тому числі від 973 заводів за межами України, включаючи гармати, кулемети, корпус, 100% електроустаткування, системи управління вогнем, лазерні далекоміри, приціли та ін. [269, с. 40].

Таким чином, спадщина радянського ВПК – складне / суперечливе явище, оскільки поєднує значний технологічний потенціал із глибокими структурними проблемами. З одного боку, наявність потужної виробничої бази, висококваліфікованих кадрів і наукових шкіл створювало передумови для успішної конверсії та інтеграції у сучасну економіку. З іншого – тривала відсутність системної державної політики, хронічне недофінансування, призвели до занепаду значної частини підприємств. Радянський період формування ВПК визначався жорсткою централізацією управління та повною інтеграцією підприємств у загальносоюзну економічну систему. Україна виконувала роль одного з ключових індустріальних центрів, де зосереджувалися високотехнологічні виробництва, зокрема в галузях авіабудування, ракетобудування та приладобудування. Водночас спеціалізація підприємств формувалася не з урахуванням локальних економічних потреб, а відповідно до стратегічних військових пріоритетів СРСР, що зумовило сильну залежність від міжреспубліканських зв'язків, які після розпаду СРСР виявилися критично вразливими.

2.2 Основні напрями розвитку ОПК в 1991–2002 рр. у суспільно-політичному дискурсі незалежної України

У перші місяці після відновлення державної незалежності, Україна вживала заходів щодо нормативного закріплення власності над підприємствами, установами та організаціями, зокрема ОПК, розташованими на її території, а також намагалася налагодити належне державне управління над ними. Тому і не дивно, що одним із перших документів незалежної України, що стосувався питання контролю над оборонно-промисловим комплексом, став ухвалений 10 вересня 1991 р. Закон України "Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України" [54]. Згідно з ст. 1–2 зазначеного закону майно та фінансові ресурси підприємств, установ, організацій та інших об'єктів союзного підпорядкування, зокрема ВПК, розташованих на території України, було визнано державною власністю України. Українському уряду було доручено забезпечити перехід таких підприємств, установ та організацій у відання органів державного управління [54].

Однак процес переходу під управління нової держави значного масиву матеріальних, інституційних та військових ресурсів колишнього СРСР не відбувся одразу і зустрів системний спротив Російської Федерації. Уже у жовтні 1991 р. депутати Верховної Ради відкрито заговорили про спроби підриву обороноздатності України з боку зовнішніх сил. Мова йшла про передислокацію та контроль над військами і технікою, а також наукового потенціалу з території України до інших держав, передусім Російської Федерації [108]. Голова підкомісії парламентської Комісії з питань оборони і державної безпеки П. Мисник вказував на непоодинокі випадки, коли під виглядом відрядження на територію колишніх республік СРСР переводили окремі підрозділи разом з новітньою технікою [108].

Уже у жовтні 1991 р. українські парламентарі вели активну роботу над комплексом питань військового будівництва. Одним з перших у цій сфері спільних концептуальних документів Кабінету Міністрів України та комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки стала Концепція оборони і

будівництва Збройних Сил України від 11 жовтня 1991 р. [41]. Саме вона стала ключовою для подальшого інституційного будівництва армії та заклала основи цивільного контролю над українським військом.

Пакет законопроектів щодо будівництва Збройних Сил України та оборони України обговорювався на порядку денному засідання парламенту 22 жовтня 1991 р. [108]. Чимало думок учасників парламентської дискусії у цей день стосувалися перспектив розвитку вітчизняного ВПК. Новопризначений міністр оборони України К. Морозов розповідав, що відсутність власного законодавства у воєнній сфері змусила авторів, крім радянського воєнного законодавства, звернутися до історії України, використати досвід інших держав, які мають схоже геополітичне розташування. Проект Закону про оборону вказував на мирний характер зовнішньої політики нашої держави, яка підтримувала власну обороноздатність на рівні оборонної достатності для захисту від потенційної агресії [108].

Серед політичної еліти існувало розуміння, що навіть в умовах задекларованого зменшення кількісного складу Збройних Сил відповідно до Концепції оборони і будівництва Збройних Сил України, якісне удосконалення озброєння і нової військової техніки, створення своєї військової науки мали стати центральною ланкою військово-технічної наукової політики [108]. Тому не дивно, що одним із перших питань щодо перепідпорядкування ОПК стало збереження потужної науково-дослідної бази, що була зосереджена у десятках науково-виробничих об'єднань, конструкторських бюро та військових навчальних закладах [108].

Голова підкомісії з військових питань та цивільної оборони, Комісії ВР України з питань оборони і державної безпеки П. Мисник стверджував, що "життя диктувало необхідність розвитку науково-дослідницької та конструкторської роботи з розв'язання військово-технічних проблем", що передбачало функціонування власних науково-дослідних установ [108]. Існуюча досі практика фінансування фундаментальних розробок за рахунок великих промислових підприємств, у тому числі оборонного призначення, в умовах

дезінтеграційних процесів відходила в минуле перекладаючи увесь тягар фінансування розробок на плечі держави та бюджету [108]. Цікаво, що станом на листопад 1991 р. Міністерство оборони СРСР досі продовжувало фінансувати договірні теми, що підтверджував голова комісії Верховної Ради України з питань народної освіти і науки М. Головенко [123].

Однак, інтелектуальний капітал був частиною становлення українського сектору оборони й безпеки. Ключовим та системоутворюючим у цьому процесі було питання фінансування ВПК. Саме воно давало відповідь на запитання "Чи зможе Україна зберегти і розвинути успадкований від СРСР потенціал, а чи він буде розпорошений і здеградований?". У цьому руслі красномовним був аналіз командувача військами Київського військового округу, генерал-полковника В. Чечеватова, який на одному із засідань розповів про особливості матеріально-технічного забезпечення армії [109].

За його словами, щороку МТЗ потрібно було поповнювати бойовою технікою на рівні від 18 до 24% [109]. В іншому випадку, уже через два роки боєздатність військ могла б скласти 52–54%, а ще через рік наблизитися до нуля, а сама техніка стати "купою металу" [109]. Також кожні 5 років наявна техніка фізично застарівала та потребувала заміни. Натомість необхідний новий видатковий цикл становив 18 млрд рублів на рік, що за 5 років формувало суму в 90 млрд доларів, або ж 600–720 млрд рублів [109]. Великі видатки також були потрібні для оновлення продовольчо-речового забезпечення тилу: 28,5 млрд рублів [109]. Для підтримки Збройних Сил СРСР у такому стані, щоб вони могли відповідати всім світовим стандартам за оцінками військового потрібно було 14 млрд рублів, у той час, коли США витрачали 33 млрд [109].

Як уже зазначалося, майже весь обсяг виробництва українських оборонних підприємств направлявся на потреби Міністерства оборони СРСР. Однак, переважна більшість підприємств виконувала вузькоспеціалізовані функції у міжрегіональних та міжреспубліканських виробничих ланцюгах. Будучи органічною частиною єдиної радянської військово-промислової системи

українському ОПК не вдалось швидко замінити частину уже налагоджених технологічних ланцюгів [109].

Уже в жовтні 1991 р. до парламенту надходили звернення від керівників підприємств про нестачу комплектуючих та інших ресурсів. Однак тоді І. Плющ висловлював переконання, що розмови про необхідність зупинки виробництва чи навіть банкрутства підприємств, що були викликані відсутністю комплектуючих є перебільшенням і політично мотивованою спекуляцією [109]. Член парламентської Комісії з питань законодавства і законності А. Ткачук стверджував, що один з міністрів на запитання про те, що оборонна промисловість розвалюється, зазначив: "Я іду за вами, ви самі розвалили Союз" [117], натякаючи, таким чином, ніби то на саботаж діяльності влади у самих вищих владних органах.

Однак вже з початком 1992 р. зі зникненням централізованої системи планування та постачання і, відповідно, припиненням державних замовлень на виробництво військової продукції підприємства ОПК України опинилися у важких умовах, що призвело до появи 550 тис. безробітних. Сам же обсяг виробництва військової продукції за весь 1992 р. скоротився майже втричі [269, с. 40]. Звісно, центральні органи влади намагалися реагувати на ситуацію та якимось її виправляти. За словами голови уряду В. Фокіна, станом на листопад 1991 р. для забезпечення нормального функціонування підприємств колишньої союзної власності, зокрема оборонного комплексу (80% підприємств не мали закінченої технології і були повністю пов'язані з зовнішнім постачанням) були укладені договори із зовнішніми постачальниками на рівні 20% [127].

Новообраний Президент України Л. Кравчук 5 грудня 1991 р. декларував готовність до кардинальних кроків з метою стабілізації соціально-економічної сфери. Він висловлював готовність до рішучих структурних зрушень, конверсії оборонних підприємств, створення нових економічних структур [124]. Однак, зниження випуску найбільш наукоємної, високотехнологічної військової продукції та зростання обсягів виробництва дешевої продукції для цивільного сектора призвело до значних втрат прибутків. Зменшення питомої ваги військової продукції з 60,9% (1989 р.) до 51,2% (1991 р.) викликало відповідне зростання

продукції загальнонародного призначення з 39,7% до 48,8% [269, с. 41]. Водночас рентабельність нової продукції знизилася за цей період з 18,3% до 12,1%, що стало однією з причин збільшення темпів розпаду основного кадрового складу підприємств ОПК через звільнення досвідчених працівників і заміну їх некваліфікованим контингентом [269, с. 41].

Все ж зауважимо, що Кабінет Міністрів України вживав певних заходів для зниження економічної та соціальної напруги на конверсійних підприємствах оборонного комплексу. Однією із таких спроб стала програма перепрофілювання підприємств ОПК на виробництво дефіцитної техніки та обладнання для фермерських господарств. Згідно з нею, упродовж року мало зрости постачання тракторів, автомобілів, цементу, шиферу, чорного прокату та сталевих труб на 20–30%, при збереженні державного контролю за оптовими та договірними цінами на ключові ресурси і послуги для села [114].

Ключовий орган виконавчої влади – Міністерство машинобудування, оборонно-промислового комплексу та конверсії у 1992 р. завершило розробку 540 цільових комплексних науково-технічних програм розвитку виробництва продукції різноманітного призначення (асортимент – 5 тис. найменувань) [269, с. 41]. Для їх реалізації у 1992–1996 рр. потрібно було фінансування у розмірі 600 млрд крб. та 2 млрд доларів США (у цінах 1991 р.) [269, с. 41]. При створенні цільових комплексних науково-технічних програм передбачалася можливість переходу до рухливих форм ринкової кон'юнктури і формування багаторівневої "піраміди" пріоритетів [269, с. 41]. До верхньої частини піраміди" були віднесені:

- виробництво технологічних комплексів для сільського господарства – бл. 3,5 тис. найменувань сільськогосподарським техніки;
- 45 програм з харчової та переробної промисловості;
- 41 програма зі створення медичної техніки та апаратури, устаткування для виробництва ліків;
- 62 програми з виробництва товарів народного споживання та складної побутової техніки [269, с. 41].

Однак весь масив підприємств ОПК виявився надто великим для української економіки. Для успішної конверсії потрібні були значні капіталовкладення, що скеровувалися як у перепрофілювання виробничих потужностей, так і в розробку нової цивільної продукції чи навчання персоналу. За різними оцінками потреби в інвестиціях для повноцінної конверсії підприємств ОПК в Україні могли сягати десятків мільярдів доларів. Натомість реальне фінансування було мінімальним. Глибинні суперечності між задекларованими оборонними потребами держави та реальними бюджетними пріоритетами цього часу продемонстрував голова підкомісії Комісії Верховної Ради України з питань законодавства і законності А. Ткачук [110].

Конкретизуючи фінансові розрахунки, зокрема співвідношення оборонних видатків і кількості особового складу він у своєму виступі в парламенті продемонстрував фактичну недієздатність бюджетної політики забезпечити навіть базові потреби армії та оборони. А. Ткачук попереджав, що за умов хронічного недофінансування оборонна промисловість, яка колись становила основу індустріальної потуги УРСР, опинилася у стані структурного занепаду, а конверсія в українських реаліях "поставала радше як ритуальна формула, ніж як реальний економічний процес" [110]. Недостатня деталізація бюджетних статей, відсутність галузевих програм і брак інвестицій у військову науку були нічим іншим як чинниками майбутньої деградації сектору, що в перспективі кількох років, на думку А. Ткачука, могло залишити країну без боєздатних Збройних Сил [110].

Загалом, питання фінансування сектору "оборонки" залишалось одним із найдискусійніших з комплексу питань, що стосувалися розвитку системи оборони України, що, зокрема яскраво проявилось під час обговорення проєкту бюджету на 1992 р. Необхідно розуміти, що Верховна Рада тільки формувала нову інституційну архітектуру незалежної держави – на практиці не існувало відпрацьованих процедур бюджетного контролю, парламентських комітетів з належними повноваженнями, аналітичних служб чи незалежних аудиторських органів. Сам державний бюджет формувався поспіхом, на тлі гіперінфляції. З цих причин, розрахунки витрат на конверсію часто були формальними або ж неповними, без

глибокого аналізу [99]. Цей факт визнавали й самі депутати – для прикладу, Голова Комісії Верховної Ради України з питань планування, бюджету, фінансів і цін А. Печеров скаржився на відсутність чіткого визначення видатків, спрямованих на фінансування заходів по конверсії підприємств ОПК та державну підтримку підприємництва, фермерства, сільськогосподарських підприємств і господарств [99].

Опозиційні сили були переконані, що Україна повинна за будь-яку ціну зберегти підприємства, що виробляли зброю. Обговорюючи питання проблеми військової промисловості, академік І. Юхновський вказував на величезні науково-дослідні інститути, які розробляли сучасну військову техніку [109]. На його думку, слід було створити Інститут стратегічної оборони чи стратегічних досліджень, який би мав керувати справами військової техніки [109]. Підтримати цей великий військово-виробничий, науковий потенціал слід було, навіть коштом інших статей чи інших галузей промисловості. З виходом на міжнародний ринок озброєння Україна б мала потрібні гроші на утримання власної армії, і на утримання союзної армії [109].

Серед українських парламентарів були й ті, хто ставив під сумнів необхідність збереження ОПК. Зокрема, український аграрій, політик та публіцист Л. Яковишин заявляв, що не міг погодитися, щоб Україна була "воєнно-промисловим монстром", адже ним був 75 років СРСР [112]. Натомість Україна не мала змоги утримувати таку масштабну армію, а також підприємства "оборонки" [112]. Критикуючи відсутність взаємодії між урядом та парламентом Л. Яковишин все ж зазначав, що єдиним шляхом стимуляції виробництва могли стати пільгові податки, як це свого часу зробив в 1960-х рр. Президент США Дж. Ф. Кеннеді [112]. Водночас член Комісії Верховної Ради України з питань здоров'я людини В. Івасюк узагалі пропонував віддати 10% від грошей, які були заплановані на утримання ОПК на медицину [102].

Попри стабілізаційні заходи Кабінету Міністрів України, у 1992 р. Україна перебувала в стані глибокої економічної та фінансової кризи, спричиненої стрімким падінням промислового виробництва, інфляції та хронічного дефіциту

державного бюджету. Конфлікти В. Фокіна з парламентом та президентом Л. Кравчуком завершилися тим, що прем'єр-міністра звільнили через незадовільну економічну політику уряду [67]. Кандидатуру нового прем'єр-міністра – Л. Кучми підтримала значна частина промислових і технократичних кіл, які сподівалися, що він як "господарник" і людина з великим управлінським досвідом зможе "навести лад в економіці" [67]. Однак "господарське минуле" і причетність до ОПК, на думку окремих політиків, були також причиною, що могла стати на заваді Л. Кучмі обійняти посаду прем'єра [67].

Зокрема, депутат Б. Мокін вказував на його тісний зв'язок з радянським ВПК, де той належав до кола провідних "промислових генералів" [67]. У контексті розпаду ВПК СРСР Б. Мокін застерігав, що, очоливши уряд, Л. Кучма може сприяти відновленню старих структур через власні зв'язки й авторитет [67]. Він сумнівався в релевантності його управлінського досвіду, здобутого в умовах закритої оборонної галузі, до нової економічної реальності, припускаючи, що той може виявитися ще менш ліберальним, ніж В. Фокін [67]. Також висловлювалися побоювання, що вихідці з "дніпропетровського клану" та його стиль керівництва, заснований на дисципліні та підпорядкуванні, суперечитимуть принципам гласності, демократії та ринкових реформ [67].

В умовах перевитрат бюджету Українська держава спробувала провести конверсію ОПК [68]. Однак сама конверсія, яку проводив уряд В. Фокіна, була різко розкритикована як політиками так і загалом суспільством. Конверсія проводилася в умовах розриву господарських зв'язків не тільки у військовій, а й у цивільній сферах [71]. Незавершеність технологічних циклів виробництва готової продукції була характерною і для цивільних галузей промисловості. Було помилково перебільшені можливості конверсії ОПК: не враховувались і особливості військового виробництва, необхідність значних капіталовкладень і часу на освоєння нової продукції [71]. Без проведення всебічного маркетингу ринків збуту стало неможливим проведення представництва товару, рекламування виробів. Віцепрем'єр-міністр України, міністр економіки України в уряді Л. Кучми В. Пинзеник говорячи про виведення України зі стану економічної кризи говорив,

що критично важливим є питання про збереження потенціалу військово-промислового комплексу, "відхід від політики "банякової" конверсії" зі збереженням усього потенціалу [71].

Із В. Пинзеником погоджувався заступник голови Комісії Верховної Ради України у питаннях законодавства і законності А. Качук, який був переконаний, що Україна перебувала у тій межі, де ситуація в цій галузі могла стати каталізатором катастрофічних соціальних потрясінь. Депутат вказував, що підприємства працювали у скороченому режимі, затримували зарплати, зупиняли житлове будівництво, а перспективи розвитку були майже відсутні [71]. Нагромаджувалися конфлікти між колективами та адміністрацією через нездатність останньої адаптуватися до нових умов і шукати ринки збуту [71]. Законопроект про конверсію роками залишався без розгляду, а діяльність профільного міністерства була фактично паралізована [71]. Депутат попереджав, що без системних рішень тисячі заводів можуть зупинитися, а сотні тисяч фахівців опинитися без роботи, тому пропонувалося визначити базові оборонні підприємства, частину адаптувати до цивільного виробництва, а решту – повністю переорієнтувати [71].

Зрештою, пропонувалося у лютому – березні 1993 р. провести закриті засідання Верховної Ради з питань конверсії і забезпечення Збройних Сил технікою і озброєнням, на якому заслухати звіт міністра машинобудування, конверсії і військово-промислового комплексу про використання ресурсів державного бюджету на конверсію і програму конверсії оборонної промисловості на 1993 р. [71] Згодом доручити Кабінету Міністрів України і комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки розробити і внести на розгляд Верховної Ради проект Закону про конверсію [71]. Окремі питання ОПК розглядалися на засіданні 28 жовтня 1992 р. під час обговорення воєнної доктрини [70].

Ще одним важливим питанням, яке стосувалося діяльності підприємств ОПК було питання залежності від зовнішніх постачальників [132]. Ще до офіційного проголошення незалежності, у владній верхівці почали розробку основної концепції і програми створення економіки національної незалежності, що

передбачала серйозні зміни галузевої структури господарства, зокрема зменшення кількості зовнішніх зв'язків [132]. Негласна програма своєрідної внутрішньої кооперації, з використанням для цього підприємств оборонної промисловості була також продиктована загрозою невиконання поставок підприємствами Росії для окремих галузей української промисловості, що могло призвести до катастрофи [132].

Цікаво, що щодо російського ОПК то серед українських політиків побутувала думка, що Російська Федерація "все ще завелика країна" і "при намаганні утримати військову потужність вона продовжуватиме розпадатися на окремі держави" [132]. Голова правління Українського державного концерну по матеріально-технічному і сервісному забезпеченню агропромислового комплексу "Укراгротехсервіс" В. Бортнік вказував, що з Міністерством машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії планувалося значно збільшити на власних підприємствах випуск запчастин і необхідної техніки, щоб не експортувати їх з Росії [97].

Однією із головних тем дискусій навколо розвитку вітчизняного ОПК було питання стосовно продажу надлишків озброєнь та продукції ОПК. Хоча суспільна думка часто сприймала подібні ідеї як "розпродаж держави", значна частина депутатського корпусу вважала її одним із небагатьох реалістичних рішень у тодішніх умовах. Продаж озброєнь і техніки давав можливість швидко наповнити бюджет, профінансувати соціальні програми та покрити дефіцит. Член Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки М. Поровський зазначав, що єдиним реальним джерелом наповнення бюджету є продаж надлишкової військової техніки та матеріалів. Він наголошував на наявності побудованих кораблів і наднормативних запасів металу, які втрачали вартість через бездіяльність держави [72].

На його думку, замість виділення значних коштів на конверсію, необхідно спрямувати фінансування на ті галузі оборонно-промислового комплексу, які здатні забезпечити повний виробничий цикл та вихід на зовнішні ринки озброєнь, аби уникнути економічних втрат, подібних до російських після втрати ринків збуту

[72]. Натомість ситуація на підприємствах ОПК була охарактеризована ним як "розвал, грабунок та диверсія проти України" [72]. На прикладі "Південмашу", який замість високотехнологічної космічної техніки почав виробляти тролейбуси, депутат показував неефективність конверсії. Він наголошував, що продаж лише однієї ракети "Зеніт" міг би принести заводу значно більші прибутки, ніж виробництво цивільної техніки за тривалий час. Тому він пропонував спрямувати бюджетні кошти не на конверсію, а на створення замкненого циклу виробництва військової продукції [72].

Через відсутність внутрішніх замовлень єдиним джерелом фінансування конструкторських бюро й заводів залишався зовнішній ринок [69]. Депутати наголошували, що без експортних контрактів оборонні підприємства просто зупиняться. Продаж озброєнь дозволяв зберегти виробничі ланцюжки, уникнути масових звільнень і втрати унікальних фахівців, а також наповнити бюджет валютою [69]. Як стверджував народний депутат С. Хмара, ОПК навіть в умовах розваленого господарства, яке застав новий уряд Л. Кучми, залишався технологічно передовою та конкурентоспроможною галуззю, що здатна приносити значні валютні надходження [69]. Відсутність же чіткої державної програми загрожувала руйнуванням галузі через неефективну "шароварно-каструльну" конверсію. Тому С. Хмара закликав спрямувати зусилля на переорієнтацію виробництва з дотаційного на прибуткове, активний вихід на світові ринки зброї та зміцнення координації між урядовими відомствами. Він вважав, що ефективне використання потенціалу ОПК є ключем до економічної самостійності й захисту національних інтересів України [69].

Критики ж продажу зброї застерігали, що масовий продаж може призвести до ослаблення обороноздатності, особливо якщо в майбутньому постане зовнішня загроза [69]. Крім того, у Кабінеті Міністрів України та парламенту не було чіткого плану, які саме системи були "зайвими", а які необхідно зберегти. Продаж зброї та продукції ОПК розглядався радше як тимчасовий вихід із кризи, ніж елемент цілісної політики [69]. Критики такого підходу наголошували, що держава має не просто розпродавати старе, а інвестувати у модернізацію та нові технології.

Академік І. Юхновський наголошував на необхідності системного підходу до вирішення проблеми зброї в Україні. Він пропонував провести інвентаризацію наявних арсеналів, визначити обсяги озброєнь для власних потреб та для продажу, а також здійснити одноразовий масовий розпродаж надлишків із залученням дипломатичних контактів з Росією та НАТО [69]. Стратегічними напрямками розвитку мали стати виробництво танків, ракет, високоточної, вибухової та морської зброї, що вимагало уточнення оборонної доктрини та ринків збуту. Підприємства, які не відповідали новим пріоритетам, слід було конвертувати [69].

Політики т. зв. "лівого табору" апелювали до необхідності збереження потужного ВПК, що існував в СРСР, та залишився на території України. Також вони не втрачали нагоди звинувачувати представників націонал-патріотичних партій та вище керівництво держави за стан армії та ОПК. Зокрема, стурбованість від імені КПУ (Комуністичної партії України) висловлював депутат В. Михайлюк, який вважав, що об'єднання Військово-повітряних сил і Військ протиповітряної оборони могло призвести до знищення Військ протиповітряної оборони. Натомість він пропонував здійснити об'єднання як таке, однак при цьому Війська повітряної оборони об'єднати у вид Збройних Сил, а не у рід Збройних Сил [138].

Попри загальне падіння виробництва, у 1993 р. вдалося частково стабілізувати промисловість та досягти зростання у машинобудуванні [120]. Активна участь у заходах конверсії 99 наукових організацій засвідчила масштабність зусиль: загальний обсяг виконаних науково-технічних робіт становив 513 015,1 млн крб., з яких 63,5 % припадало на продукцію цивільного призначення [120]. Основне навантаження виконання робіт зосереджувалося на Міністерстві машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії, тоді як роль інших відомств, зокрема Академії наук та Міністерству промисловості, була мінімальною [120].

Таким чином, конверсійні процеси виступали важливим інструментом адаптації ОПК до нових економічних умов, хоч і залишалися залежними від загальнодержавних економічних тенденцій [120]. Водночас, голова держави та уряд висловлювали готовність до застосування нового підходу до внутрішньої і

зовнішньополітичної діяльності Президента та уряду України, основою якого мало стати органічне поєднання радикальних реформ з еволюційними перетвореннями, особливо у базових галузях і військово-промислового комплексу, з підтримкою тих галузей і підприємств, які визначають долю держави і здатні стати тією ланкою, вхопившись за яку можна витягнути всю проблему [120].

За основними напрямками науково-технічні роботи цивільного призначення розподілилися наступним чином: електронна та обчислювальна техніка – 60760,9 млн крб., суднобудування і судноремонт – 43984,8 млн крб., космічна техніка – 48863,4 млн крб. та ін. [269, с. 41]. При цьому у 1993 р., у порівнянні з 1992 р., спостерігається скорочення обсягу науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт за деякими важливими напрямками [269, с. 41]. Так, якщо у 1992 р. технологічне устаткування для переробних галузей аграрно-промислового комплексу займало 2,9 % в загальному обсязі досліджень та конструкторських робіт цивільного призначення, то у 1993 р. всього 2,6 %, сільськогосподарська техніка відповідно - 0,4 та 0,3 %, медична техніка – 6,5 та 3,7 % [269, с. 41].

Балансовий прибуток науково-дослідних інститутів та конструкторських бюро, які здійснювали заходи щодо конверсії, становив 63580,0 млн крб. [269, с. 41]. Станом на 1993 р. в розпорядженні організацій залишився прибуток у розмірі 46414,1 млн крб. При цьому наукові установи мають прибуток 33025,8 млн крб., науково-дослідні організації – 17009,1 млн крб., конструкторські бюро – 15299,1 млн крб., проектно-конструкторські – 13388,3 млн крб. [269, с. 41], інші самостійні наукові установи – 717,6 млн крб. [269, с. 41]. Собівартість розробок, що були реалізовані у 1993 р. становила 154622,5 млн крб., у тому числі розробок спеціального призначення – 53062,4 млн крб., цивільного призначення 101560,1 млн крб. [269, с. 41]. Заборгованість постачальникам за роботи перевищила 133,8 млрд крб., а заборгованість покупців виконаних розробок сягнула 137,4 млрд крб. [269, с. 41].

Результати реалізації цільових програм засвідчили необхідність їх перегляду як у змістовому, так і в обсяговому вимірі. З цією метою у березні 1993 р. Кабінет Міністрів України ухвалив постанову "Про підвищення науково-технічного та

виробничого потенціалу ОПК для розвитку економіки", якою 142 комплексні науково-технічні програми були об'єднані у 22 пріоритетні напрями [269, с. 42]. На їх реалізацію планувалося спрямувати 568,8 млрд крб. (у цінах 1993 р.), з яких лише 32,8% – за рахунок державного бюджету, решта – коштом підприємств та кредитних ресурсів [269, с. 43].

Після довгих дискусій та взаємних обвинувачень парламенту та уряду, 19 жовтня 1993 р. український парламент затвердив першу в історії незалежної України Воєнну доктрину, яка зайняла важливе місце у методологічному забезпеченні будівництва української армії [118]. Звісно, розробка та обговорення самої доктрини розпочалась разом із творенням законодавчої бази будівництва ЗСУ, однак ухвалення цього документу Верховною Радою України відбулося значно пізніше. Процес розробки Воєнної доктрини проходив доволі складно, адже в суспільстві та й у керівництві держави не було сформовано єдиних поглядів щодо основних положень цього документа [118].

Воєнна доктрина України наголошувала, що "головною метою воєнної політики України є гарантування національної безпеки від зовнішньої воєнної загрози, відвернення війни, підтримання міжнародного миру і безпеки" [2]. Центральне місце в ній посідали принципи будівництва і завдання армії, які ґрунтувались на національних інтересах, економічних і науково-технічних можливостях країни. Після ухвалення Воєнної доктрини депутати продовжували вносити певні зміни до низки законів, зокрема: "Закону України про загальний військовий обов'язок", "Закону України про оборону", "Закону України про Збройні Сили України". Здебільшого ці зміни стосувалися уточнення окремих положень та покращення формулювань [107].

Віцепрем'єр-міністр з питань ВПК В. Шмаров наголошував на оборонному характері доктрини, що ґрунтується на принципах мирного співіснування, невтручання та незастосування сили першими. Хоча чисельність Збройних Сил і була визначена у 450 тис. осіб (0,8 % населення), однак головний акцент робили не на кількісних показниках, а на якісному розвитку армії. Це передбачало глибше

реформування, оснащення сучасним озброєнням і розвиток науково-виробничої бази для його створення. Оборонна спрямованість політики та гнучке бачення потенційних загроз зумовлювали нові вимоги до структури та спроможностей Збройних Сил України [107].

Заплановані на 1993–1995 рр. щорічні темпи скорочення виробництва військової продукції на рівні 25 % (у західних країнах 1–3 %) викликали економічну і соціальну напруженість на конверсійних підприємствах військово-промислового комплексу [269, с. 44]. Становище ускладнювалося тим, що зниження виробництва військової продукції не було підтверджено відповідним скороченням військових витрат і фінансуванням з державного бюджету задля успішного здійснення відповідних заходів на конверсійних підприємствах оборонного комплексу України [269, с. 44]. Так, згідно з розглянутою постановою Кабінету міністрів України 1993 р. конверсійні підприємства "оборонки" мали виробити продукцію автомобілебудування (11 пріоритетний напрям) – 200 вантажних і 12000 легкових автомобілів, 280 автобусів та інших супутніх товарів. На виконання замовлень цього напрямку з державного бюджету планувалося виділити 1,63 млн доларів США (еквівалентно продажу на зовнішніх ринках майже 150 вантажних автомобілів типу КрАЗ) [269, с. 44].

Запропоновані програмою заходи розвитку промисловості мали на меті скоротити імпорт продукції виробничо-технічного призначення приблизно на 10% у 1994 р. [105]. У середньостроковій перспективі (1995–2000 рр.) програма орієнтувалася на підвищення рівня самозабезпечення підприємств і регіонів за рахунок власних ресурсів, розширення конверсії військового виробництва, зміцнення коопераційних зв'язків між оборонними та цивільними секторами й створення замкнених науково-виробничих комплексів. Паралельно опрацьовувався проєкт Програми структурної перебудови економіки України [105].

Якщо розглянути проблему виходу українського ОПК з кризового стану з позиції підвищення експортного потенціалу України стосовно продукції та послуг військового призначення, то існувало розуміння - на початковому етапі

реконструкції військового виробництва підприємства ВПК могли успішно виконувати замовлення країн колишнього СРСР та інших країн – імпортерів зброї радянського виробництва, забезпечувати їх запасними частинами та комплектуючими елементами [269, с. 44].

У подальшому, в міру отримання валюти від експорту зброї виробництв колишнього СРСР та запасних частин до нього, цілком можливою стала її переробка та виробництво більш сучасного озброєння, причому в такій кількості якої вистачило б для забезпечення не тільки інтересів національної безпеки України, але й для можливого експорту [269, с. 44]. Такий підхід полегшив би подолання труднощів проникнення на світові ринки зброї шляхом кооперування з тими західними спеціалістами в розробці та виробництві озброєння, які мають пріоритет з тієї чи іншої системи (управління, надійність ергономіка). Реальність підвищення експортного потенціалу України за рахунок продажу зброї підтверджується результатами зовнішньої торгівлі за минулі роки [269, с. 44].

Навіть за умов економічної нестабільності, відсутності замкнених циклів виробництва основних видів власного озброєння, інституційного досвіду торгівлі таким специфічним товаром Україна у 1994 р. змогла експортувати озброєнь далеко не нових зразків на суму близько 60 млн доларів США, а у 1995 р., за даними СППРІ, – 107 млн доларів США, що значно перевищило доходи від зовнішньої торгівлі такими традиційними товарами, як локомотиви, електровози, мотоцикли [269, с. 45].

Водночас, Голова Національного банку України В. Ющенко розповідав, що залишки готової продукції на підприємствах ОПК у грошових оцінках сягали 25 трильйонів карбованців. "Ми можемо сказати, що приблизно кожен третій карбованець тільки по цих міністерствах лежить на складі і лише через те, що його покривають "дешеві гроші", – зазначав він [113]. Через "дешеві гроші" підприємства не прагнули до ефективності, продовжували виробляти продукцію, яка фактично не мала попиту, і фінансувалися за рахунок інфляційної емісії. Якби гроші були "дорогими" (високі ставки, жорстка монетарна політика), продукція мусила б швидко реалізовуватись, інакше підприємства не вижили б. Відповідно,

збереження політики "дешевих грошей" означало продовження платіжної кризи в державі [113].

Президент України Л. Кучма в одному із своїх виступів (жовтень 1994 р.) окреслював загрозу перетворення України на державу периферійного типу в глобальній економічній системі [76]. Він застерігав, що орієнтація на сировинну модель розвитку й залежність від іноземних технологічних та фінансових центрів створюють передумови для неокolonіального статусу, що обмежуватиме як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний суверенітет. Водночас наголошувалося, що подолати таку залежність буде неможливо навіть шляхом політичних протестів чи збройної боротьби [76].

На противагу цьому Л. Кучма акцентував на наявності в Україні високотехнологічних галузей – космічної, авіаційної, суднобудівної, двигунобудівної та оборонної промисловості, які засвідчують потенціал держави як індустріально розвинутої й здатної підтримувати власну національну безпеку [76]. Він підкреслив необхідність модернізації й реформування Збройних Сил, закликав до комплексної, концептуально обґрунтованої програми реформ, що має бути оцінена Радою національної безпеки щодо реального стану сил, ефективності витрат і подальшої перебудови військової машини в умовах економічної скрути [122].

Зазначимо, що у 1992–1994 рр. в Україні розпочалася масова ваучерна приватизація (сертифікатна), орієнтована на створення приватного сектора через передачу державних активів громадянам і трудовим колективам [73]. Вона передбачала як малу приватизацію (торгівля, сфера послуг), так і велику приватизацію що стосувалася промислових гігантів. Для в ОПК цей процес ішов повільніше й вибірково [269, с. 45]. Більшість підприємств "оборонки" формально лишалася у державній власності, однак де-факто розпочався процес комерціалізації і їх часткової приватизації. Значна частина оборонних підприємств опинилася у підвішеному стані: офіційно ще державні, але без державного замовлення і з частковою тіньовою приватизацією [73]. Керівник робочої комісії Феодосійського заводу "Гідроприлад" М. Дорошевський розповідав, що через економічну бідність,

відсутність газу та електрики практично була призупинена робота 80% підприємств оборонного комплексу. Працівники їдуть на заробітки до РФ, де отримують 150 доларів зарплати на противагу 15 доларам в Україні [73].

Частину підприємств перетворювали на державні акціонерні товариства, у яких акції розподіляли між трудовими колективами та державою. На багатьох заводах створювали "дочірні" приватні структури, які привласнювали найбільш прибуткові сегменти виробництва чи збуту. Також підприємства ОПК проводили часткову конверсію – намагалися випускати цивільну продукцію, але без достатніх інвестицій і ринків збуту це часто провалювалося. Водночас хаотична і напівформальна приватизація оборонного сектору створила юридичні передумови для ринкової трансформації, але на практиці призвела радше до розпорошення майна, посилення тіньових схем і занепаду ОПК, ніж до його модернізації [101].

Ризики "корупційної" приватизації оборонних підприємств критично оцінював, наприклад, депутат Ю. Тима, який вбачав у ній загрозу виведення капіталів за кордон і встановлення контролю над стратегічними активами кількома чиновницькими групами [101]. Він наполягав, що замість безсистемної "повзучої" приватизації єдиною реальною перспективою для вітчизняного ОПК була поміркована конверсія та модернізація озброєнь з пріоритетом науково-дослідних робіт. Політик обґрунтовував, що безблоковий і без'ядерний статус України фактично прирікав ОПК на занепад, оскільки світова гонка озброєнь вимагала якісного, а не кількісного оновлення озброєння [101].

Ю. Тима наголошував на необхідності створення центрів НДДКР за ключовими напрямками озброєнь як передумовою для участі у "технологічній революції" і застерігав проти направлення коштів на масове повторне виробництво застарілих зразків (на прикладі виробництва "клонів" АК під обрізаний калібр), зазначаючи, що такі витрати марнували б ресурси, які слід спрямовувати на конструкторські розробки [100]. Він також висловив конкретні пропозиції щодо військово-організаційних параметрів, зокрема чисельності ЗСУ на рівні близько 500 тис. осіб при бюджеті утримання в 10 млрд карбованців (1990 р.), з акцентом

на якісну підготовку, забезпечення особового складу та адекватну оплату офіцерів [100].

До розробленого на виконання Постанови Верховної Ради України від 29 липня 1994 р. про вдосконалення механізму приватизації в Україні і посилення контролю за її проведенням переліку було включено близько 6 тис. об'єктів – в основному підприємства енергетики, транспорту, оборонного комплексу, зв'язку, лісового господарства, об'єкти освіти, охорони здоров'я та інших галузей. У випадку втрати загальнодержавного значення підприємство могло бути виключеним з цього переліку [82].

Втім у депутатів виникало чимало запитань, адже чимало підприємств опинилися там судячи з усього не випадково, попри своє стратегічне значення. Зокрема, депутат О. Вітович вказував на незрозумілий принцип віднесення тих чи інших об'єктів до об'єктів загальнодержавного значення [82]. Зокрема, викликав подив появи у списку низки хімічних підприємств, які вважалися стовпами оборонки. Депутат також нагадав історію з приватизацією "Кванта" – одного з чотирьох найбільших підприємств української оборонної промисловості. Він теж підпадає під приватизацію. "Перепрошую, але це не приватизація. Це – прихвати́зація. І такі речі я розцінюю як злочин проти Української держави", – наголошував він [82].

У ході парламентського обговорення було порушено питання щодо коректності формування переліку підприємств, які не підлягають приватизації. Зокрема, обурення і навіть протест окремих парламентарів викликав той факт, що в список були внесені підприємства ОПК [136]. При цьому помилково були охоплені й ті підприємства оборонної галузі, які вже перебували в процесі зміни форми власності. Така ситуація створила необхідність повторного розгляду й коригування переліку стратегічних об'єктів з метою належного захисту оборонно-промислового потенціалу держави [136].

У своєму виступі інший депутат – С. Кузьменко (фракція "Комуністи України") наголошував, що ОПК залишається єдиним відносно стабільним ресурсом національної економіки. Однак значна частина підприємств цієї галузі не

була включена до переліку стратегічних об'єктів, які підлягають особливому державному захисту [133]. Відтак політик застерігав, що у випадку приватизації оборонних підприємств країна ризикує втратити свій промисловий та оборонний потенціал, що призведе до критичної вразливості у сфері національної безпеки. У зв'язку з цим С. Кузьменко запропонував відкласти затвердження відповідного списку доти, доки до нього не будуть включені підприємства оборонного комплексу [133].

В обговоренні переліку підприємств, що не підлягали приватизації 16 лютого 1994 р., представники Верховної Ради висловили різні аргументи, особливо щодо ОПК [89]. В. Ковтунець критикував включення до списку підприємств, які фактично не є стратегічними (наприклад, структури обслуговування вагонів-ресторанів), зауважуючи, що це може слугувати інтересам менеджменту і дозволяти розпоряджатися активами без реальної відповідальності [89].

В. Яворівський погоджувався з необхідністю збереження державної власності для критично важливих об'єктів, але підкреслював подвійний характер аргументів: частина включень відображає стратегічні інтереси, інша – приватні чи корупційні мотиви, а також звертав увагу на деградацію ОПК і переорієнтацію частини підприємств на низькотехнологічну продукцію [89]. Своєю чергою, голова Комісії з питань оборони В. Мухін наголосив на системних проблемах: з приблизно 2000 оборонних підприємств реально виконують державні замовлення лише близько 150, що демонструє значне скорочення виробництва порівняно з радянським періодом. Він пропонував корпоратизацію підприємств при збереженні не менше 51% державної власності та заборону приватизації критично важливих для оборони об'єктів [89].

В. Мухін критикував хаотичність підготовки списків, зокрема включення конструкторського бюро "Південне", і закликав до прозорого формування переліків у координації уряду та парламенту. Опоненти зазначали, що приватизація змінює лише форму управління, не порушуючи конституційних принципів, і не обов'язково загрожує стратегічним підприємствам. Таким чином, дискусія

висвітлювала конфлікт між потребою захисту національної безпеки через збереження ключових підприємств ОПК та ризиками корупції, неузгодженості та недоцільного включення об'єктів без стратегічного значення [89].

Інколи політики вказували і на те, що державна власність на оборонні підприємства та заборона їх приватизації не супроводжується реальними державними замовленнями, що ставить галузь у вкрай складне становище. Зокрема, М. Поровський від депутатської групи УРП звертав увагу на високий економічний потенціал ОПК (62% економічного потенціалу країни представлено оборонними заводами), що робило критично важливим вирішення проблеми фінансування та забезпечення держзамовлень [134].

Як практичний крок, політик пропонував під час прийняття бюджету чітко передбачити механізми відшкодування заборгованості підприємствам ВПК, підготувати порівняльну таблицю фінансування й оперативно перейти до затвердження бюджету у третьому читанні, із збереженням можливості внесення поправок у майбутньому [130]. Той же М. Поровський зазначав, що у 1993 р. підприємства оборонного комплексу отримали лише близько 13% оплати від обсягів виробленої продукції, а державна заборгованість перед окремими підприємствами (наприклад, київський завод "Квант") сягала 60 мільярдів карбованців [130].

Депутати також обговорювали системні недоліки у визначенні пріоритетів законодавчої діяльності та якості управління виконавчої влади у сфері функціонування ОПК [134]. Зокрема, С. Хмара називав діяльність Міністерства оборони фактором руйнування військово-промислового комплексу та потенційної дезорганізації Збройних сил. Таку критичну оцінку він зробив через, на його погляд, існуюче керування галуззю під впливом лобістських інтересів. Водночас він відзначав значущість чесної та сумлінної роботи окремих депутатів, протиставивши її політично мотивованій критиці з боку опозиції (зокрема П. Симоненка), який, за словами Хмари, порушував законодавчі норми щодо державної мови під час виступу з трибуни Верховної Ради [134].

Водночас представлені у парламенті комуністи критично оцінювали стан національної безпеки та оборонної політики України. Як заявляв депутат В. Ілюшин відсутність цілісної концепції оборонної політики робила країну вразливою щодо цілісності території та непорушності кордонів. Це було прямим наслідком слабкої економіки, яка не дозволяє підтримувати боєготовність армії, створювати ефективну систему оборони та забезпечувати військово-технічний прогрес, що ставить Україну у залежність від рівня озброєнь інших держав [115].

Загалом, станом на квітень – травень 1994 р. у парламентських дискусіях все частіше звучала інформація про критичний стан на підприємствах ОПК, який лише поглиблював соціальну напруженість. Причини такої ситуації депутати визначали по-різному – від відсутності парламентського контролю та нечіткості зовнішньополітичних інтересів, до злочинної некомпетентності під час реформування ОПК.

У рамках парламентських дискусій лунали також заклики до уряду до більш рішучих кроків у мобілізації внутрішніх резервів (податки на банківські пасиви, податки на іноземні активи тощо) як реалістичної основи для відновлення виробництва. Наприклад, народний депутат В. Свято у центр дискусії ставив питання соціального захисту населення та зв'язку між відродженням виробництва, податковою політикою, грошовою реформою й національною безпекою. В. Свято закликав розглядати продаж озброєнь не лише як агресію, а й як можливість підтримати оборонне замовлення й промисловість [91]. "Ми ріжемо танки, ми ріжемо наші есмінці, прикладаючи до голови..... до пустої голови руку і заявляючи, що рапортуючи, що ми роззброюємося" [98], – лунало під час одного із засідань парламенту.

У середині 1990-х рр. продовжувалася конверсія підприємств оборонного комплексу у напрямі збільшення виробництва продукції цивільного призначення та товарів народного споживання. Значна частина підприємств шукала альтернативні джерела фінансування та виходи на внутрішній і зовнішній ринки з цивільною продукцією [79]. Запропонований проект бюджету на 1996 р. демонстрував планове перепрофілювання підприємств оборонного комплексу на

випуск товарів народного споживання та конкурентоспроможної цивільної продукції, зокрема в авіаційній, ракетно-космічній та суднобудівній галузях. На ці цілі у Державному бюджеті наступного року передбачено 12 трлн карбованців, що на 2 трлн більше, ніж у 1995 р. [79].

Міністр машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії В. Малєв говорячи про урядову програму виходу з економічної кризи на основі активної структурної політики називав ключовим розвиток наукоємних галузей промисловості, насамперед модернізацію машинобудування та конверсію виробництва, що втратило оборонне значення. За його словами, станом на 1995 р. до машинобудівного і ОПК належали 38 галузей та 58 підгалузей, у яких працювало понад 1,6 млн робітників, спеціалістів і наукових працівників на більш ніж півтори тисячі підприємств і організацій [106].

Основними завданнями машинобудування на 1996–1997 рр. урядовець визначав призупинення спаду виробництва; стабілізацію та активізацію виробництва; посилення впливу галузевої науки та впровадження нових технічних і технологічних досягнень; здійснення керованої конверсії. Модернізація машинобудування передбачала посилення державного управління підприємствами всіх форм власності. Структурна перебудова галузі включала перепрофілювання підприємств, розширення виробництва експортної та імпортозамінювальної продукції й освоєння нових ринків збуту [106].

Критичний аналіз фінансування національної оборони та ОПК у Державному бюджеті України на 1996 р. провів депутат Є. Смірнов з Комісії Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією. За його словами, у бюджеті містилася банальна нестача ресурсів для оборони та ОПК: заплановані видатки на національну оборону (136 трлн крб., 4,5% бюджету) і на науково-дослідні та конструкторські роботи (3 трлн крб., 0,11% бюджету) [92]. Є. Смірнов аргументовано вказував на довготривалу тенденцію падіння оборонних видатків (з 9% у 1992 р. до 5,3% у 1994 р.), що свідчило про системну недооцінку ролі ОПК у державній політиці [92]. Він вказував, що бюджет 1996 р. не відповідав стратегічним потребам оборони та розвитку ОПК перерозподілу бюджетних

видатків з пріоритетом на зміцнення оборонного та науково-виробничого потенціалу країни [92].

До схожих висновків прийшла й Комісія Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки, яка вказувала, що запропоновані урядом показники не відповідали реальним потребам оборони й технологічного комплексу держави [92]. Вона пропонувала у проєкті Держбюджету України на 1996 р. збільшити асигнування МО до 270 трлн карбованців як мінімально необхідну суму для його забезпечення. Пропозицію уряду виділити на утримання ОПК лише 15 трлн крб. [92]. Комісія розцінювала як декларацію про намір розвалити галузь.

Підсумки діяльності Комісії фіксували перетин двох кризових трендів: системного недофінансування силових відомств та ОПК у контексті економічної трансформації, і відсутності інституційного механізму, який узгоджував би бюджетні пріоритети з довгостроковими потребами науки й оборонної промисловості [92]. Комісія з питань оборони і державної безпеки під керівництвом О. Чорноусенка акцентувала на недостатності передбачених асигнувань для оборонного сектору та машинобудівної промисловості, що безпосередньо впливає на перспективи ОПК та програм конверсії. Очікування від програм конверсії на практиці залишалися фінансово незабезпеченими. Передбачені Урядом 15 трлн крб., на думку Комісії, не дозволяли підтримати базові галузі економіки й водночас зберегти належний рівень обороноздатності. Недостатнє фінансування вбачалося як безпосередня загроза втрати науково-виробничого потенціалу та конкурентоспроможності України [87].

Виступ О. Чорноусенка засвідчив, що парламентська Комісія визнавала фінансування оборонних і машинобудівних програм у проєкті бюджету 1996 р. неспівмірним із реальними завданнями. Аргументація свідчила про усвідомлення парламентом стратегічної ролі ОПК не лише у військовій безпеці, а й у збереженні високотехнологічних галузей та експортного потенціалу [87]. Водночас, реальний обсяг асигнувань демонстрував, що конверсія та підтримка машинобудування залишалися радше політичними деклараціями, аніж практично забезпеченими програмами. Це підтверджує загальну тенденцію 1990-х рр.: економічна криза і

фіскальні обмеження призводили до хронічного недофінансування ОПК, що ставило під питання його довгострокове виживання та трансформацію [87].

У щорічному посланні Президента України до Верховної Ради Л. Кучма окреслив ключові напрями державної політики середини 1990-х рр., приділивши особливу увагу питанням обороноздатності та розвитку ОПК. Президент наголосив на завершенні розробки державної програми будівництва та розвитку Збройних Сил України, яка мала стати основою для проведення системної військової реформи [103]. Водночас Президент окреслив складну ситуацію у вітчизняному ОПК, що перебував у стані глибокої кризи після розпаду СРСР, та анонсував створення державної комісії з розробки концептуальних засад військово-технічної й промислової політики. Ця ініціатива мала на меті координацію міжвідомчої діяльності, удосконалення законодавства та вироблення стратегічних рішень для збереження технологічного потенціалу оборонної галузі [103].

Попри кризу в ОПК парламентарі вбачали шанс для збереження галузі в налагодженні міжнародного співробітництва у сфері високих технологій, зокрема в провідних космічній та ракетно-технічній галузях. Під час обговорення угоди про співпрацю між Україною та США у сфері мирного дослідження космосу особлива увага була приділена ракетам "Зеніт" і "Циклон", які отримали високу оцінку міжнародних експертів та відповідали сучасним технологічним і екологічним вимогам [129]. Водночас проблемним була відсутність внутрішнього державного замовлення з боку українських силових структур і космічного агентства через хронічне недофінансування, що суттєво обмежувало можливості ЗСУ та пов'язаної з ними промисловості у реалізації власних програм озброєнь. Натомість Україна змушена була орієнтуватися на зовнішні замовлення – передусім російські [129].

Важливим напрямом виходу з фінансової кризи розглядалася міжнародна кооперація, зокрема участь у програмі "Морський старт", що передбачала створення морського космодрому спільно з США, Росією та іншими країнами для запуску до 60 ракет щороку. Така співпраця мала потенціал забезпечити підприємства ОПК стабільними замовленнями та інтегрувати українські науково-технічні розробки у світовий ринок. Обговорення в парламенті також відображали

політичні суперечності довкола стратегічної орієнтації України – між співпрацею із Заходом напряду та опосередкованою взаємодією через Росію [129].

Нормативно-правові та політичні труднощі, з якими зіткнулася Україна в процесі реформування ОПК у 1990-х рр. полягали у спробі поєднати завдання збереження контролю над стратегічними потужностями зі спробою інтегрувати їх у ринкові механізми, а також пошуком балансу між конверсією та приватизацією [84]. Дискусії стали ключовими для формування правової бази трансформації оборонної промисловості та визначення ролі держави в управлінні стратегічними підприємствами [84]. Показовою стала парламентська дискусія стосовно законодавчого врегулювання приватизації підприємств оборонно-промислового комплексу України в період пострадянської трансформації, що мала місце в парламенті 16 травня 1996 р. (тоді обговорення стосувалося формулювань статті 5 законопроекту, що визначала порядок приватизації підприємств, що підлягають конверсії відповідно до затверджених урядових програм) [84].

У виступах депутатів Юхимчука, Угарова, Роєнка та Пилипака чітко спостерігалася суперечність між двома підходами: з одного боку – прагненням забезпечити гнучкість приватизаційних процесів через формулювання "можуть приватизовуватись", з іншого – побоюванням, що така редакція створить правові лазівки для масового розпродажу стратегічних оборонних підприємств без належного контролю. У центрі дискусії було питання державного контролю за приватизацією стратегічних активів та визначення чітких процедур для підприємств, які проходять процес конверсії, тобто переорієнтації з військового на цивільне виробництво. Зокрема, депутат Роєнко наполягав на тому, що підприємства ОПК незалежно від етапу конверсії мають бути включені до переліку об'єктів, що не підлягають приватизації, тоді як інші учасники вказують на потребу диференційованого підходу залежно від стану конкретного підприємства. Варто відзначити, що вже тоді значна частина підприємств, формально віднесених до ОПК (зокрема, у сфері сільськогосподарського машинобудування), де-факто вже не виконували військових функцій і потребували перепрофілювання та акціонування [84].

Уривок стенограми парламентських слухань середини 1990-х років відображає гостру дискусію навколо фінансування сектору безпеки та оборони України в умовах глибокої соціально-економічної кризи перехідного періоду. Доповідачі акцентують увагу на системному скороченні частки оборонних витрат у ВВП: з 2,4% у 1992 р. до прогнозованих 1,4% у 1997 р., що істотно відрізнялося від тенденцій у суміжних державах Центрально-Східної Європи, де оборонні бюджети демонстрували зростання [128]. Водночас зверталася увага на дисбаланс між кадровими видатками та фінансуванням матеріально-технічного забезпечення, зокрема у Службі безпеки України, що ставило під сумнів спроможність інституцій гарантувати національну безпеку [128].

Окремо порушувалося питання деградації ОПК внаслідок відсутності державних замовлень і стратегічного бачення його розвитку [128]. У промові містилася критика політики, яка фактично призводила до втрати технологічних компетенцій та стратегічних активів. У контексті загальної бюджетної політики лише побіжно розкривається тема приватизації підприємств оборонного та космічного профілю – через відсутність цільових асигнувань на нові розробки та закупівлі, що створювало передумови до їхнього занепаду або переходу у приватну/іноземну власність без належного контролю держави [128]. Таким чином, виступ відображав ключові виклики української держави 1990-х рр. у сфері збереження оборонного потенціалу та управління стратегічними ресурсами в умовах неоліберальних економічних реформ та масштабної приватизації [128].

У середині 1990-х років низка політичних виступів у парламенті засвідчила глибоку кризу українського ОПК та відсутність цілісної державної стратегії його збереження. У виступах різних політичних акторів чітко простежувалася спільна критична лінія: урядова економічна, податкова та зовнішньополітична політика не відповідала стратегічним потребам оборонної промисловості, що загрожувало втратами технологічного потенціалу, зростанням залежності від зовнішніх чинників і деградацією обороноздатності держави. Так депутат Н. Вітренко (ПСПУ) різко критикувала економічну й податкову політику уряду, звинувачуючи законодавчі ініціативи у послабленні фінансової бази стратегічних підприємств та

загрозі втрати державного контролю над ключовими оборонними активами. Вона наголошувала на розриві між економічною політикою й національними безпековими інтересами та вимагала системного підходу до оподаткування оборонних виробництв [125]. Депутат О. Шандрюк зосередився на проблемах роззброєння, критикуючи плани ліквідації міжконтинентальних ракет СС-24 без гарантій безпеки та пропонуючи зберегти їх як технологічну базу для власних високоточних озброєнь. Він наголошував на ризиках односторонніх роззброювальних кроків без урахування потенціалу національної оборонної промисловості [95].

Зовнішньополітичний курс на зближення з НАТО як фактор ослаблення економічного та оборонного потенціалу, зокрема через уніфікацію озброєнь і зростання військових витрат, розглядав Є. Мармазов [81]. Він попереджав про небезпеку втягнення України у конфлікт між НАТО та Росією, що мало особливо критичні наслідки для промислових і ядерних об'єктів. Водночас лідер комуністів П. Симоненко радикально засуджував підписання Хартії про особливе партнерство з НАТО, розглядаючи це як політичну узурпацію та загрозу знищення національного ВПК через залежність від західних постачальників, деіндустріалізацію та приватизацію стратегічних секторів [86]. Він висував вимоги політичної відповідальності керівництва держави. А депутат В. Худомака критикував урядові зміни до бюджету на 1998 рік, відзначаючи хронічне недофінансування базових галузей, передусім оборонно-промислового комплексу, якому відводили мізерні ресурси. Він наголошував, що така бюджетна політика підривала фінансові засади промисловості та не створювала умов для її модернізації [80].

У парламентських дебатах кінця 1990-х років низка політиків порушувала комплексні проблеми стратегічних галузей економіки України, насамперед суднобудування та ОПК, у контексті бюджетної політики, приватизації та міжнародного позиціонування держави. Заступник голови профільного комітету В. Ємельянов наголошував на потребі законодавчого закріплення державної підтримки суднобудівної промисловості як стратегічної галузі [11]. Він

підкреслював її високотехнологічний і експортний потенціал: у 1992–1996 рр. українські підприємства зберегли виробничі потужності, виконали масштабну конверсію та збудували 99 суден на \$895 млн, 90 % з яких реалізували на світових ринках [11].

Водночас галузь переживала гострий дефіцит оборотного капіталу, мала обмежений доступ до довгострокових кредитів (5% кредитного ринку) й не отримувала державних гарантій авансування, що підривало її конкурентоздатність. В. Ємельянов застерігав, що втрата замовлень та деградація технологічної бази загрожують не лише економічній стабільності, а й оборонній безпеці, адже суднобудування є складовою військово-морського потенціалу. У контексті приватизації він наголошував на ризиках переходу галузі під зовнішній контроль у разі відсутності системної підтримки [111].

Загалом, у бюджетній політиці наприкінці десятиліття простежувався суперечливий підхід: хоча видатки на конверсію та розвиток ОПК зросли з 74 млн до 107 млн грн, ресурси залишалися вкрай обмеженими [96]. Половину цих коштів спрямовували на модернізацію сільськогосподарського машинобудування, тоді як фінансування закупівель озброєння й НДКР здійснювали переважно через реалізацію надлишкового майна, а не бюджетним шляхом [78]. Так голова комітету Г. Крючков під час обговорення бюджету на 1999 рік констатував системну кризу оборонного сектору: фінансування покривало лише половину мінімальних потреб ЗСУ, без коштів на нові озброєння чи розвиток технологій [78]. Він попереджав про деградацію виробничих потужностей ОПК, втрату експортних можливостей та демонтаж стратегічних елементів оборонного потенціалу (зокрема ліквідацію бомбардувальників Ту-160), що створювало асиметрію безпеки в регіоні [78].

На парламентських виборах 1998 р. питання розвитку ОПК України перебувало у центрі уваги декількох політичних сил, хоча кожна партія акцентувала на них по-своєму, формуючи власну програму відповідно до ідеології та передвиборних стратегій. Слід зазначити, що на час проведення виборів до Верховної Ради припав початок так званої "технологізації" виборчих кампаній в Україні. Саме в цей період почали свою діяльність т. зв. виборчі "штаби"

політичних партій та кандидатів, які використовували досвід політичних піар-консультантів та передвиборних технологій.

Унаслідок цього програмні положення партій у сфері розвитку ОПК дедалі більше формувалися не тільки під впливом стратегічних державних інтересів, а й з огляду на електоральну доцільність. Питання модернізації виробництва, збереження науково-технічного потенціалу, державного замовлення та розширення експортних можливостей оборонної продукції почали активно використовуватися як елемент передвиборчої агітації. Водночас технологізація виборчих кампаній сприяла спрощенню та певній декларативності цих програмних тез, оскільки вони часто подавалися у вигляді узагальнених гасел, покликаних мобілізувати підтримку виборців, а не як детально опрацьовані механізми реформування ОПК.

Передвиборчі програми політичних партій на виборах до Верховної Ради України 1998 р. демонстрували різні концептуальні підходи до розвитку оборонно-промислового комплексу, що відображало ідеологічну строкатість українського політичного спектра кінця 1990-х років. Ліві політичні сили, зокрема КПУ [199] та ПСПУ [196], розглядали кризовий стан підприємств ОПК як наслідок ринкових трансформацій та розриву господарських зв'язків із країнами пострадянського простору, тому пропонували відновлення жорсткого державного контролю, централізованого фінансування та відновлення коопераційних зв'язків у межах колишнього військово-промислового комплексу СРСР.

Натомість націонал-демократичні сили, насамперед Народний рух України (НРУ) [195], праворадикальна Українська Національна Асамблея – Українська Народна Самооборона. (УНА-УНСО) [197], трактували розвиток ОПК передусім як інструмент зміцнення державного суверенітету та військово-технічної незалежності України, наголошуючи на необхідності формування власної сучасної оборонної індустрії та розвитку національного виробництва озброєнь. Партії центристського та ліберально-реформістського спрямування, такі як Партія "Реформи і порядок" [193], Блок демократичних партій "НЕП" [200], зосереджувалися на проблемах структурної модернізації галузі, підвищення ефективності управління оборонними підприємствами, залучення інвестицій і

розвитку експорту військової продукції як важливого джерела валютних надходжень.

Водночас соціально орієнтовані політичні партії, зокрема Блок "Трудова Україна" та Партія захисників Вітчизни [194], акцентували увагу на необхідності збереження трудових колективів оборонних підприємств, підтримки ветеранів військової служби та посилення соціальних гарантій для працівників галузі. Окремий підхід демонструвала Партія Зелених України, яка розглядала майбутнє оборонної промисловості крізь призму конверсії військового виробництва, виступаючи за часткову переорієнтацію підприємств ОПК [198].

Низька ефективність попередніх реформ, корупція, приватизація стратегічних підприємств, а також хронічне недофінансування ОПК формували в суспільстві та частини політичних сил глибоку недовіру до політичної еліти. Ця недовіра привела до того, що партії (особливо опозиційні), вимагали радикальних змін у фінансуванні та управлінні ОПК. Для прикладу, КПУ та ПСПУ наголошували на державному контролі над стратегічними підприємствами, посиленні бюджету та збереженні технологічного потенціалу галузі, одночасно критикуючи урядові плани конверсії та залучення приватних інвесторів.

На зламі XX – XXI ст. партії, які намагалися відновити довіру електорату, використовували ОПК як маркер компетентності та патріотичності, виступаючи за прозоре фінансування, захист оборонних технологій та розвиток власного виробництва озброєнь. Недовіра до еліти формувала прагнення контролювати або безпосередньо впливати на управління оборонними підприємствами, щоб уникнути корупційних схем і "розпродажу" стратегічних ресурсів. Консервативні та соціалістичні сили, орієнтовані на критичну оцінку влади, наполягали на відновленні державного контролю та пріоритетного фінансування ОПК, тоді як прозахідні та ліберальні партії, частково пов'язані з владними структурами, пропонували модернізацію через інтеграцію з міжнародними ринками та технологіями.

Недовіра до політичної еліти змушувала їх балансувати між реформами й потребою демонструвати національну відповідальність, що обмежувало свободу у

реалізації прозахідних стратегій. Подібна ситуація стимулювала частину партій створювати жорсткі, контрольовані механізми реформ, орієнтовані на ефективне використання ресурсів ОПК, тоді як інші розробляли декларативні програми модернізації без фактичного збільшення фінансування. У підсумку зміна ставлення до політичної еліти сформувала підвищену увагу до державного контролю та прозорості у реформуванні ОПК, стимулювала політичні сили пропонувати консервативні моделі підтримки оборонної промисловості, а прозахідні партії були змушені балансувати між модернізацією та демонстрацією патріотичної відповідальності.

Проблемні питання розвитку ОПК порушувалися, зокрема, учасниками передвиборчої кампанії 2002 року до Верховної Ради України. Головна боротьба розгорнулася між двома блоками політичних партій – "За Єдину Україну!" та "Наша Україна". Передвиборча програма першого блоку в економічній сфері значною мірою апелювала до ідеї збереження досягнутих темпів економічного зростання початку 2000-х років і поступового переходу до моделі інноваційної економіки, що безпосередньо стосувалося й перспектив розвитку оборонно-промислового комплексу. У програмних положеннях наголошувалося, що економічне піднесення держави має базуватися на розвитку науки, освіти та високотехнологічних галузей, що створювало передумови для модернізації підприємств ОПК і подолання їхнього технологічного відставання [225].

Блок "За Єдину Україну!" підкреслював необхідність спрямування стратегічних інвестицій у науково-технічний потенціал і людський капітал, розглядаючи їх як ключові чинники формування інноваційної економіки та оновлення виробничої бази, зокрема у сфері оборонної промисловості. У цьому контексті розвиток високотехнологічного сектору економіки, модернізація науково-освітньої сфери та стимулювання внутрішнього ринку розглядалися як інструменти забезпечення довгострокового економічного зростання і водночас як важливі умови відновлення та модернізації оборонно-промислового комплексу. Таким чином, економічна програма блоку фактично інтегрувала питання розвитку ОПК у ширшу концепцію інноваційного розвитку держави, де оборонна

промисловість розглядалася як складова високотехнологічного сектору, здатна сприяти зміцненню економічного потенціалу та технологічної конкурентоспроможності України [225].

Передвиборча програма блоку "Наша Україна" (2002 р.) у своїй економічній частині опосередковано окреслювала підходи до розвитку (ОПК через ширші механізми ринкової трансформації. Програма робила акцент на формуванні конкурентної економіки, що передбачало реформування великих промислових підприємств, у тому числі й тих, що належали до ОПК. Важливим елементом була ідея зменшення державного втручання при одночасному посиленні стратегічного регулювання в критичних галузях [189].

У цьому контексті оборонна промисловість розглядалася як частина високотехнологічного сектору, здатного забезпечити інноваційний розвиток країни. Значна увага приділялася приватизації та корпоратизації підприємств, що могло стати інструментом підвищення ефективності ОПК. Водночас програма підкреслювала необхідність збереження державного контролю над стратегічно важливими виробництвами. Окремо наголошувалося на важливості залучення іноземних інвестицій і розвитку експортного потенціалу, що безпосередньо стосується підприємств оборонної галузі [189].

Програма також передбачала підтримку науково-технічного розвитку, що є критично важливим для модернізації ОПК. Вона акцентувала на необхідності розвитку інноваційної інфраструктури, включаючи технопарки та наукові центри. Важливим напрямом була дерегуляція підприємницької діяльності, що мало створити сприятливі умови для функціонування суміжних із ОПК галузей. Водночас, відсутність чітко прописаної галузевої стратегії для оборонної промисловості свідчила про переважно загальноекономічний характер програми – простежувалося прагнення поєднати ринкові механізми з елементами державної підтримки стратегічних секторів [226].

Таким чином, суспільно-політичний дискурс щодо проблем ОПК України в 1991–2002 рр., який розгортався переважно серед політичних сил, засвідчив комплексну кризу галузі. Напередодні відновлення української державності

(1991 р.) українська оборонна промисловість була інтегрована у радянську систему виробництва озброєнь, значна частина кінцевого виробництва зосереджувалася в Росії, що обмежувало можливості самостійного розвитку в Україні та потребувало значних інвестицій і реструктуризації, які нова держава не могла забезпечити в умовах економічної кризи. Після завершення "холодної війни" та підписання Будапештського меморандуму (1994 р.) й Договору про звичайні збройні сили в Європі (1990 р.) Україна погодилася на ліквідацію ядерного арсеналу і обмеження звичайних озброєнь, що зумовило пріоритетність базового утримання Збройних Сил над інвестиціями в ОПК. Внаслідок обмежених ресурсів та бюджетних коштів оборонні підприємства були змушені орієнтуватися на експорт модернізованої радянської техніки, передачу технологій і створення спільних підприємств, що дозволило підтримувати економічну життєздатність і технологічний потенціал, а також завойовувати нові експортні ринки у світі.

Висновки до 2-го розділу

У 1991–2002 рр. у суспільно-політичному дискурсі домінували бачення трансформацій ВПК інституціями влади і політичними силами, переважно представленими у ВРУ. Експертні середовища і медіа ресурси спорадично висвітлювали тенденції розвитку ОПК в цей період. Спадщина радянського ВПК стала визначальним чинником початкового етапу формування оборонно-промислового комплексу незалежної України. З одного боку, – Україна успадкувала потужний науково-технічний і виробничий потенціал, значну кількість підприємств та висококваліфіковані кадри, що створювало передумови для розвитку високотехнологічних галузей. З іншого – відсутність завершених виробничих циклів, критична залежність від міжреспубліканських зв'язків (найбільше – від РФ) після розпаду СРСР спричинили глибоку кризу галузі. У суспільно-політичному дискурсі початку 1990-х рр. домінувала ідея конверсії як інструменту адаптації ОПК до ринкових умов, однак її реалізація виявилася суперечливою через брак фінансування, відсутність чіткої державної стратегії та інституційної спроможності. Дискусії серед політичної еліти відображали різні

підходи: від необхідності збереження і модернізації ОПК як основи економічної незалежності – до закликів скорочення оборонного сектору на користь соціально-економічних потреб. У підсумку, трансформація ОПК у 1991–2002 рр. відбувалася в умовах глибокої економічної кризи 1990-х рр., інституційної невизначеності та геополітичних викликів, що призвело до часткової деградації галузі, але водночас зберегло її потенціал як важливого ресурсу державотворення.

РОЗДІЛ 3

СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ОПК В 2002–2014 РОКАХ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

3.1. Особливості розвитку ОПК в 2002–2010 рр.

У 2002–2010 рр. ОПК України характеризувався суперечливими тенденціями, зумовленими поєднанням наслідків пострадянської трансформації, економічної нестабільності та обмеженого державного фінансування. Після глибокого економічного спаду 1990-х років, вітчизняний ОПК поступово відновлював виробничі потужності, демонстрував часткове відновлення експортного потенціалу, однак не спромігся забезпечити комплексну модернізацію та автономність національної системи оборонного виробництва. На початку 2000-х років відбулися важливі зміни у сфері національної безпеки й ОПК, а аналітичні центри, інституції влади все більше уваги приділяли проблемі проведення воєнної реформи загалом, розвитку ОПК зокрема.

Загалом, тон у суспільно-політичному дискурсі задавали інституції влади та експертно-аналітичні центри, науковці. У ВРУ (2002–2004 рр.) представники різних політичних сил були єдиними в тому, що без ефективного / потужного ОПК неможливо говорити про захист ЗСУ суверенітету та територіальної цілісності держави. Водночас представники політичних партій критикували монополізацію експорту озброєнь, наявність корупції у сфері ОПК і військово-технічного співробітництва.

На початку XXI ст. ухвалено низку нормативно-правових документів щодо потреби реформування ОПК, ВТП, покращення технічного оснащення ЗСУ та інших військових формувань. Як відомо, заради "підвищення ефективності державного управління та забезпечення національних інтересів України у сфері функціонування та розвитку оборонно-промислового комплексу" від 2000 р. діяла Державна комісія з питань оборонно-промислового комплексу України" (відповідно до Указу Президента України Л. Кучми від 14 липня 2000 р.), яка

отримала повноваження центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом [23]. В її компетенцію входило:

- розроблення та реалізація державної політики у сфері діяльності та вдосконалення "оборонно-промислового комплексу, відповідних воєнно-промислових та військово-технічних державних програм" [23];

- узгодження діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади [23];

- підготовка пропозицій щодо покращення законодавчого забезпечення в оборонно-промисловій сфері, та рекомендацій для Державного бюджету [23].

З огляду на системні виклики та проблеми розвитку ОПК, 5 березня 2002 р. Президент України Л. Кучма затвердив "Концепцію структурної перебудови оборонно-промислового комплексу України", яка по-суті започаткувала нові стратегічні засади оборонно-промислової політики [177, с. 14]. У грудні 2002 р. Президент України видав указ "Про ліквідацію Державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу України" [42].

У суспільному дискурсі переважала теза про необхідність швидкого нормативно-правового забезпечення запланованих змін у військовій сфері. Передусім, назріла потреба ухвалити Закон України "Про основи національної безпеки", який Верховна Рада України прийняла у 2003 р. [51]. У ньому визначено загрози національним інтересам і національній безпеці у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України. Серед цих загроз виділено:

- поширення зброї масового ураження і засобів її доставки;
- недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; нелегальна міграція;
- можливість втягування України в регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами;
- нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося;
- небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших

військових формувань, що загрожує зниженням їх боєздатності;

- повільність у здійсненні та недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України;

- накопичення великої кількості застарілої та не потрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння [51].

Водночас, виділено основні напрями державної політики з питань національної безпеки у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України, законодавці виділили (серед інших): прискорення реформування ЗСУ та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь реальним та потенційним загрозам Україні; здійснення державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь; посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів; активізація робіт з утилізації зброї [51].

У 2003 р. розроблено Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року, яку схвалено Указом Президента України Л. Кучмою 27 серпня 2003 р. [39]. Інституції влади, громадські організації, сприймали військово-технічне співробітництво України з іноземними державами як 1) складову державної зовнішньої політики, що є сукупністю цілеспрямованих заходів, пов'язаних із розробленням, виробництвом, ремонтом, модернізацією, знищенням (утилізацією) і міжнародними передачами товарів військового призначення; 2) один з головних факторів науково-технологічного розвитку українського ОПК, "джерело надходження коштів для розроблення новітніх технологій, створення й закупівлі озброєння і військової техніки для потреб Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів України" [39].

У першій частині Концепції "Загальна характеристика стану військово-технічного співробітництва" ще оптимістично зазначено, що Україна загалом "успішно розвиває військово-технічне співробітництво з іноземними державами. Найбільша частка експорту товарів військового призначення припадає на країни

СНД, головним чином на Російську Федерацію. Іншими перспективними напрямками військово-технічного співробітництва є держави Південно-Східної Азії, Африки та Близького Сходу" [39]. Для українських партій євроатлантичної орієнтації, аналітично-експертного середовища дана теза про успішну політику військово-технічного співробітництва (ВТС) не сприймалася. Водночас констатувалася тенденція щодо розширення спектру експортованих товарів військового призначення, поступового збільшення у структурі експорту таких товарів частки продукції, виробленої підприємствами ОПК України, при зменшенні експорту надлишкового озброєння та військової техніки [39].

Вперше в Концепції схарактеризовано реальний стан ОПК: "Разом з тим на стан військово-технічного співробітництва негативно впливає повільне реформування оборонно-промислового комплексу України, який за умов руйнування традиційної науково-технічної та виробничої кооперації, недостатньо ефективного державного регулювання опинився у кризовому стані. Знизилися обсяги оборонних наукових досліджень та виготовлення військової наукоємної продукції, значно зменшилися загальні обсяги виробництва, деякі виробничі об'єднання припинили своє існування. Частка виробництва на виконання державного оборонного замовлення останні декілька років не перевищує п'яти відсотків від загального обсягу продукції підприємств ОПК" [39]. Декілька високотехнологічних виробництв ОПК "у результаті запровадження експортно орієнтованого менеджменту та внутрішньоринкової диверсифікації змогли зберегти свій потенціал, хоча їх частка в загальному оборонному виробництві невелика" [39]. За умов обмеження мізерного фінансування військових науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт та програм розвитку оборонного виробництва "основним джерелом коштів для збереження і розвитку вітчизняного ОПК є надходження від міжнародних передач товарів військового призначення" [39].

У Концепції вперше на офіційному рівні вперше названо внутрішні фактори, що мають істотний і безпосередній вплив на розвиток військово-технічного співробітництва: "вичерпання конструкторських, технологічних та технічних

напрацювань, створених в ОПК за попередні роки; відсутність цілісної системи досліджень тенденцій розвитку ринку озброєнь та ОПК іноземних держав; невизначеність механізмів та недосконалість нормативно-правової бази кредитування розвитку високих технологій, забезпечення використання прав інтелектуальної власності; відсутність замкнених циклів виробництва більшості видів військової техніки; недостатня координація зусиль спекекспортерів, що беруть участь у міжнародних передачах товарів військового призначення, яка проявляється, зокрема, у конкуренції між ними та демпінгу цін; незадовільне забезпечення цільового спрямування та використання коштів, отримуваних від військово-технічного співробітництва; недосконалість механізмів визначення ринкової (в тому числі остаточної) ціни реалізації товарів військового призначення; незадовільне використання механізму реалізації на безоплатній основі військової техніки, яка не користується попитом; відсутність дієвої системи інформаційної підтримки реалізації важливих політичних та економічних проектів у сфері військово-технічного співробітництва і протидії деструктивному інформаційному впливу" [39].

Вихід із кризового стану ВТС вбачався у реформуванні ОПК у напрямку консолідації оборонних підприємств, передусім навколо лідерів-експортерів, та формування нових інтегрованих структур, орієнтованих на експорт, що мало би сприяти підвищенню конкурентоспроможності оборонної продукції, зростанню обсягів експорту товарів військового призначення [10]. ВТС повинно здійснюватися з урахуванням "необхідності пріоритетного розвитку тих галузей виробництва, що мають вирішальне значення для забезпечення належного рівня обороноздатності держави та підтримки лідерських позицій на ринку озброєння існуючих вітчизняних технологій" [39].

Відсутність нової Воєнної доктрини теж порушувало ієрархію нормативно-правових документів, що стосувалися розвитку ОПК. Військові експерти, аналітичні центри наполягали на ухваленні Воєнної доктрини, яка все ж була прийнята у 2004 р. Передусім, у Воєнній доктрині 2004 р. визначено пріоритетні напрями підготовки держави до збройного захисту національних інтересів, серед

яких чільне місце займав пункт: "виконання державних цільових програм реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу, розвиток його наукового, науково-технічного та виробничого потенціалу шляхом стимулювання фундаментальних і пошукових досліджень в інтересах забезпечення обороноздатності держави, створення наукоємної високотехнологічної продукції військового та подвійного призначення з урахуванням необхідності забезпечення раціонального балансу між міжнародною кооперацією, експортом озброєнь і державним оборонним замовленням" [39]. Вперше визнано в суспільно-політичному дискурсі, що досягнення необхідного рівня обороноздатності держави повинно здійснюватися шляхом формування і реалізації воєнно-економічної, військово-промислової та військово-технічної політики [39].

Мета воєнно-економічної політики передбачала "всебічне задоволення обґрунтованих і визначених з точки зору оборонної достатності потреб Збройних Сил України та інших суб'єктів забезпечення національної безпеки у фінансових і матеріальних ресурсах у мирний час та особливий період" [39]. Основні напрями воєнно-економічної політики опосередковано стосувалися розвитку ОПК: "ресурсне забезпечення програм (планів) реформування і розвитку Збройних Сил України та інших військових формувань; удосконалення механізму формування і здійснення контролю за видатками державного бюджету, які передбачені на потреби оборони, оптимізація бюджетних витрат та забезпечення їх раціонального розподілу, в тому числі при формуванні державного оборонного замовлення, з дотриманням установлених пріоритетів; забезпечення відповідності програм (планів) підготовки держави до збройного захисту національних інтересів економічним і фінансовим можливостям держави" [39].

Проте метою військово-промислової політики з підготовки держави до збройного захисту національних інтересів визначався розвиток ОПК, підтримка технічного оснащення Збройних Сил України та інших військових формувань на рівні сучасних вимог, зокрема шляхом розроблення, випробування, виробництва, модернізації, ремонту та утилізації ОВСТ. У Воєнній доктрині 2004 р. визначено основні напрями військово-промислової політики: реформування та інноваційний

розвиток оборонно-промислового комплексу шляхом створення інтегрованих науково-виробничих структур і впровадження високих наукоємних технологій, у тому числі подвійного призначення, поєднання централізованого державного управління із сучасними ринковими механізмами, підвищення ролі та вдосконалення інституту генеральних конструкторів; організація вітчизняного, в тому числі ліцензійного та серійного, виробництва озброєння, військової і спеціальної техніки відповідно до завдань державних цільових оборонних програм з розроблення, модернізації та закупівлі озброєння і військової техніки для Збройних Сил України та інших військових формувань; залишення у державній власності стратегічно важливих для забезпечення обороноздатності держави підприємств; поступове оновлення науково-технічної та виробничо-технологічної бази оборонно-промислового комплексу, впровадження новітніх технологій; своєчасна утилізація надлишкових та непридатних для використання за призначенням зразків озброєння, військової, спеціальної техніки, боєприпасів і компонентів ракетного палива; удосконалення системи мобілізаційного розгортання оборонно-промислового комплексу [39].

Військово-технічна політика з підготовки держави до збройного захисту передбачала технічне оснащення військових формувань та органів спеціального призначення озброєнням, військовою і спеціальною технікою (переважно вітчизняного виробництва) для виконання покладених на них завдань за призначенням. Головними напрямками військово-технічної політики виділялися: підвищення темпів технічного оснащення військових формувань та органів спеціального призначення відновленими, модернізованими і новими зразками озброєння, військової та спеціальної техніки, у першу чергу автоматизованими системами управління і цифрового зв'язку, високоточними боєприпасами, авіаційною технікою, засобами протиповітряної оборони, бойовими кораблями та ракетними комплексами; підвищення технічної готовності озброєння, військової та спеціальної техніки військових формувань та органів спеціального призначення; розвиток випробувальної бази та полігонів; створення національної системи та нормативно-правової бази розроблення і виробництва озброєння, військової і

спеціальної техніки, сумісної з відповідними системами провідних держав світу; забезпечення раціонального рівня стандартизації та уніфікації озброєння, військової, спеціальної техніки військових формувань та органів спеціального призначення [39].

Постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 2004 р. № 423 ухвалено Державну програму реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 р. (далі – Програма ОПК 2004 р.) [27]. До 2004 року "не вдалося збалансувати структуру оборонно-промислового комплексу з ресурсними можливостями держави у задоволенні потреби Збройних Сил, інших військових формувань у сучасних зразках озброєння та військової техніки" [27], – підкреслювалося в Програмі ОПК 2004 р.

На думку розробників, структура авіаційної (однієї з базових галузей) промисловості, найповніше відповідала потребам у виробництві військово-транспортних літаків та літаків цивільної авіації. Галузь володіла достатньо потужним кадровим, науково-технічним і виробничим потенціалами [27]. Однак рівень зносу основних фондів підприємств становив понад 70% [27]. Стверджувалося, що підприємства цієї галузі достатньо були інтегровані з авіабудівними підприємствами Росії в межах тодішньої системи виробничої кооперації. Однак зазначалося, що "подальша інтеграція потребувала удосконалення міжнародно-правової бази з питань науково-технічної кооперації та інноваційної діяльності" [27].

Найважливішими проблемами авіаційної галузі названо: створення стабільного внутрішнього ринку (шляхом впровадження механізму лізингу) та проведення активної протекціоністської державної політики, спрямованої на підтримку вітчизняного виробника пасажирських (регіонального, ближньомагістрального і середньомагістрального сполучення) та транспортних літаків у конкурентній боротьбі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку [27].

У Програмі ОПК 2004 р. вказано, що суднобудівна галузь була спроможна забезпечити створення фактично усіх типів кораблів, катерів і суден надводного

флоту, силових установок і навігаційного обладнання, виготовлення близько 20 % виробів суднового машинобудування та майже 10 % виробів морського приладобудування. Зазначено, що підприємства галузі не були здатні забезпечити замкненого циклу створення кораблів, виробництва морської зброї та ряду важливих корабельних технічних засобів і обладнання [27]. Обсяг державного оборонного замовлення підприємствам суднобудівної галузі в 2000–2004 рр. істотно зменшився. Технологічна, наукова і випробувальна база галузі морально та фізично застаріла, знос основних фондів підприємств становив від 30 до 60 і більше відсотків [27]. Актуальною залишалася потреба у децентралізації управління галуззю, інтеграції та продовженні приватизації суднобудівних підприємств, а також у розвитку науково-технічного потенціалу проектно-конструкторських установ [27].

Констатовано, що у загальному обсязі поставок комплектувальних виробів імпорту становив тільки 2–5 %. Підприємства використовували сучасні технології двигунобудування, створення броньових матеріалів та конструкцій з них, виробництва оптичних приладів, виготовлення стволів тощо [27]. Одна з проблем підгалузі – невирішеність питань диверсифікації виробництва з метою досягнення збалансованості виробничого потенціалу з потребами внутрішнього і зовнішнього ринку [27].

Стверджено, що важливим напрямом розвитку підгалузі виробництва бронетехніки стало збереження та подальше вдосконалення структури виробництва тепловізійної техніки. Технологічні досягнення в цій підгалузі базувалися саме на вітчизняних розробках і могли бути використані для створення конкурентоспроможних систем цілевизначення та прицілювання для високоточної зброї. Для забезпечення збереження та розвитку виробництва таких систем необхідно було передбачити інтеграцію підприємств – розробників і виробників, а також забезпечити їх інноваційну підтримку [27].

У Програмі ОПК 2004 р. зазначено, що найбільш незбалансованою за наявним виробничим потенціалом та ємністю ринку залишалася підгалузь виробництва боєприпасів і товарів спеціальної хімії, промислові потужності якої

не завантажені, а їх можливості перевищують як наявну, так і перспективну потребу ЗСУ, інших військових формувань. Для вдосконалення структури підгалузі необхідно було б передбачити:

- приведення виробничого потенціалу підгалузі у відповідність з ємністю внутрішнього і зовнішнього ринку;
- створення підприємств з гнучкими (регульованими) виробничими потужностями з виготовлення вибухових речовин;
- перепрофілювання надлишкових виробничих потужностей [27].

Структура і науково-виробничий потенціал підгалузі виробництва військової радіоелектроніки та засобів зв'язку, як вважалося, були спроможні забезпечити розроблення та виробництво основної номенклатури радіоелектронного обладнання [27]. Підгалузь потребувала структурної перебудови з метою відновлення виробництва елементів радіоелектроніки та засобів зв'язку, в якому було втрачено значну частину науково-технологічного потенціалу, та розвитку міжнародної виробничої кооперації. Також необхідна реструктуризація існуючого промислового потенціалу підгалузі з метою виробництва конкурентоспроможної продукції [27].

У Програмі ОПК 2004 р. визначено проблеми, пов'язані з приватизацією підприємств ОПК. "Близько 96 % підприємств, установ і організацій ОПК, що розробляють та виготовляють товари військового призначення та подвійного використання, є державними (у тому числі казенними), 4 відсотки – вже змінили форму власності. Відповідно до Закону України "Про підприємництво" діяльність, пов'язана з виготовленням і реалізацією озброєння та військової техніки, провадиться лише державними підприємствами. Для забезпечення збереження основного виду діяльності підприємств, установ і організацій після зміни їх форми власності необхідно передбачити внесення відповідних змін до зазначеного Закону" [27].

Розробники Програми ОПК 2004 р. відзначали, що досвід роботи, накопичений під час проведення приватизації, свідчив, що позитивні результати досягаються за умови концентрації корпоративних прав у власності осіб,

заінтересованих у збереженні основного виду діяльності підприємства. У більшості випадків це відбувалося тоді, коли придбавався значний (понад 50 %) пакет акцій підприємствами – учасниками виробничої кооперації [27]. Водночас втрата цілісності майнових комплексів за судовими рішеннями призвела до руйнування технологічних процесів на окремих підприємствах, зниження їх виробничого потенціалу. Для запобігання цьому слід визначити механізм та порядок погодження реформаційних проектів з відповідними проектними та науково-технологічними організаціями [5].

На думку координатора проектів Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова М. Сунгуровського, "стрижнева ідея цих документів – скорочення розмірів оборонно-промислового сектору, виокремлення в ньому "ядра" економічно спроможних, перспективних підприємств, створення на їх базі вертикально-інтегрованих структур, впровадження функціонально орієнтованої системи державного управління. Загалом – перспективна і перевірена міжнародною практикою ідея" [375, с. 37]. М. Сунгуровський відверто розкритикував розробників Програми, які, на його думку, не досягли мети, оскільки цілі, що містяться в Концепції (яка, до речі, була досить прогресивною), не деталізовані та не доведені до визначення конкретних результатів і чіткого алгоритму дій з їх отримання [375, с. 37].

М. Сунгуровський зазначав, що не враховано міжнародну практику реформування ОПК, ті чинники та тенденції, які впливають на реалізацію державної оборонно-промислової політики, а саме: зростання ролі якісних параметрів збройних сил; перевищення внутрішніх закупівель озброєнь над їх експортом; насичення ринків традиційних озброєнь; зростання ролі модернізації озброєнь при технічному переоснащенні ЗСУ [375, с. 37]; концентрація і консолідація оборонної промисловості; втрата оборонною промисловістю провідних позицій у технологічному розвитку; формування нової структури оборонних підприємств; зміни у співвідношенні ринкових механізмів і державного управління [375, с. 37].

Підсумовуючи, військовий експерт підкреслив: "Якщо Україна бачить себе

рівноправною учасницею регіональної і глобальної систем безпеки, міжнародної оборонно-промислової кооперації, то зазначені вище тенденції і чинники мають розглядатися як орієнтири при визначенні, по-перше, напрямів технічного переоснащення Збройних Сил, по-друге – довгострокових пріоритетів розвитку високотехнологічних секторів української оборонної промисловості та, по-третє – раціональних підходів реформування ОПК на засадах ринкових механізмів" [375, с. 37].

Загалом, М. Сунгуровський погоджувався із характеристикою стану ОПК в Програмі, хоча додав трохи статистики, посиляючись на статистичні дані П. Скурського: близько 45 % загальної кількості підприємств ОПК змінили форму власності, у т.ч.: 17 % підприємств авіабудування; 25 % – оборонних галузей; 58 % – суднобудування та 79 % – радіоелектронної промисловості [375, с. 37]. Розміщення військових замовлень на окремих з них було тоді обмежене законодавством і є стримуючим чинником для розвитку ОПК [375, с. 37].

Виробнича база підприємств ОПК потребує значного оновлення. Фізичний знос основних фондів сягав понад 70 %. Більшість підприємств мали низький рівень рентабельності та були збитковими. Незадовільне фінансово-економічне становище підприємств призвело до виникнення заборгованості з виплати зарплати співробітникам [375, с. 37].

Існували суперечки між конструкторськими бюро (КБ) – розробниками озброєнь і заводами – серійними виробниками, що заважали їх об'єднанню. Приводами для цього були невирішеність питань розподілу інтелектуальної власності, прибутків, невідповідність між спектром розробок і можливостями виробників з їх упровадження, особисті амбіції керівників. В Україні у середині 2000-х рр. нараховувалося близько 400 КБ, велика частина яких не може виробляти того, що спроектувала. Втрата цілісності майнових комплексів призвела до руйнування технологічних процесів, зниження виробничого потенціалу підприємств ОПК. Під час їх приватизації окремих позитивних результатів вдалося досягти за умов концентрації корпоративних прав у власників, зацікавлених у збереженні ключової компетенції підприємств [375, с. 37].

Упродовж 2003–2004 рр. відбувалось реформування національної системи оборонного планування до відповідних стандартів провідних країн, а також проведено оборонний огляд (згідно з консультаціями експертів Міжнародного секретаріату НАТО та країн-членів Альянсу) та у підсумку видано "Стратегічний оборонний бюлетень України" до 2015р. [279, с. 9]. Зрештою, вибори Президента України 2004 р., обрання В. Ющенка на посаду глави держави, спровокували в суспільно-політичному дискурсі обнадійливі меседжі (серед інших) і про реальне реформування ОПК.

У грудні 2005 р. на засіданні РНБО було обговорено, а згодом затверджено Президентом України В. Ющенком "Державну програму розвитку Збройних сил" на 2006–2011 рр. [279, с. 3]. У цей же період в контексті реформування Збройних Сил України В. Ющенко указом від 2 грудня 2005 р. затвердив "Державну комісію з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу" [24]. Комісія виконувала роль консультативно-дорадчого органу та діяла при Президентові України.

Нормативно правовим документом "Положенням про Державну комісію з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу" було визначено, що основними завданнями Державної комісії є вироблення пропозицій щодо окреслення пріоритетів державної політики в оборонній сфері, розвитку ОПК; огляд та оцінка проектів законів, президентських актів, які стосуються проблематики оборони; напрацювання конкретних пропозицій [14].

Першочерговим для "Державної комісії з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу" у 2006 р. була підготовка проєкту "Концепції розвитку Воєнної організації держави". У березні 2007 р. офіційно завершився комплексний огляд, однак не було підготовлено належним чином нормативно-правове оформлення [298, с. 18]. Відтак, указом від 10 лютого 2009 р. Президент України В. Ющенко ліквідував Державну комісію з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу [43].

У 2007 р. продовжилось виконання "Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр. ". Здійснювалось виконання завдань Державної програми із врахуванням низки нормативно-правових документів, зокрема "Стратегічного замислу застосування Збройних Сил України" (2006 р.), Указу Президента України "Про стратегію національної безпеки України" (2007 р.) " та напрацювань із міжнародного військового співробітництва. Також варто відзначити, що підвищився рівень оснащеності ОВТ, зокрема у 2007 р. фінансування збільшилось майже у три рази у порівнянні із попередніми роками [270, с. 9, 12]. Також ЗСУ у 2007 р. у сфері постачання матеріальних засобів все більше почали переходити на "залучення комерційних структур", що дозволяло ефективніше використовувати фінансові ресурси [270, с. 9, 12].

Стан та перспективи подальшого розвитку ОПК України обговорені на слуханнях, які відбулися у Комітеті з питань національної безпеки і оборони ВРУ 15 листопада 2006 р. У засіданні взяли участь народні депутати, представники Секретаріату Президента України, Кабінету Міністрів, Ради національної безпеки і оборони, міністерств: економіки, оборони, фінансів, внутрішніх справ, промислової політики, Служби безпеки, Державної компанії "Укрспецекспорт", Національного космічного агентства України, Державної служби експортного контролю, керівники і генеральні конструктори наукового-технічних комплексів, підприємств оборонно-промислового комплексу [182].

Голова Комітету А. Кінах, відкриваючи комітетські слухання, наголосив: "У питаннях розвитку оборонно-промислового комплексу держава повинна мати свою стратегію, чітко визначені основні засади зовнішньої і внутрішньої політики" [182]. А. Кінах нагадав про затверджені базові програми, які на сучасному етапі вимагають удосконалення. Парламентський Комітет з питань національної безпеки і оборони ставить питання про питання про необхідність затвердження Стратегії національної безпеки, яка разом з Воєнною доктриною є базовими документами в реалізації державної політики у цих напрямках. Затверджені Державна програма розвитку ЗС України до 2011 року, Державна програма розвитку спецтехніки і озброєння, Національна програма розвитку ракетно-космічного комплексу тощо

[182].

Проте Голова Комітету констатував, що відсутність державної політики у сфері військово-оборонного комплексу створило серйозну ситуацію низького рівня виконання законів і програм [182]. А. Кінах висловив невдоволення з приводу того, що не працює Рада головних конструкторів при Кабінеті Міністрів, не виконується бюджетна резолюція при підготовці Державного бюджету на наступний рік: "Нас дуже турбують невизначені пріоритети, які відповідають стратегічним інтересам держави" [182].

Розширений аналіз ситуації оборонно-промисловій галузі дав перший заступник міністра промислової політики В. Рижов [182]. Він, зокрема, інформував, що військово-промисловий комплекс держави майже на 100 % – експортно орієнтований, ЗСУ, фактично, не поповнюються новою технікою виробництва вітчизняних підприємств оборонного комплексу: "Україна має достатній конструкторський потенціал. Ще має виробничі потужності. Питання полягає у їхньому ефективному використанні для виробництва нової військової техніки, яка в першу чергу повинна піти на оснащення Збройних Сил України" [182].

Голова Комітету з політики військово-технічного співробітництва та експортного контролю при Президентові України Ю. Терещенко наголосив на тому, що сьогодні вітчизняні оборонні підприємства неспроможні запропонувати ЗСУ нові види озброєння: "Складається враження, що вітчизняний оборонний комплекс існує сам по собі, а держава сама по собі" [182].

Ю. Терещенко запропонував на законодавчому рівні визначити статус ОПК держави, покращити вертикаль управління оборонним комплексом шляхом створення Державного комітету з питань оборонного комплексу. Він наголосив на потребі об'єднання зусиль органів виконавчої і законодавчої влади для підвищення ефективності роботи ОПК, ефективного використання його можливостей для подолання технологічного відставання України від провідних держав світу [182].

Стурбованість станом ОПК прозвучала у виступах інших учасників комітетських слухань, які наголошували на актуальних і водночас болючих

проблемах, як низькі темпи розробки, освоєння у серійному виробництві нових зразків озброєння, військової і спеціальної техніки та впровадження сучасних технологій. У дискусії стверджували призупинення технологічного оновлення оборонних виробництв та створення нових спеціальних технологій, що приводить до зниження рівня конкурентоспроможності продукції оборонних галузей, незавантаженість потужностей підприємств ОПК, у т. ч. підприємств, які уряд включив до переліку стратегічно важливих для забезпечення оборони та національної безпеки держави [182].

Занепокоєння викликала "відсутність максимально можливих технологічно-замкнених ланцюжків з виробництва нових зразків оборонно-військової техніки з метою зменшення військової залежності від інших держав, незадовільні темпи переходу оборонних підприємств на нові сучасні стандарти якості, продовження процесів банкрутства або санації підприємств ОПК, старіння та втрата кадрового ресурсу, відтік кваліфікованих працівників та зниження мотивації до праці у молодих фахівців" [182].

Учасники слухань вказували на відсутність затвердженого КМУ Плану заходів виконання у 2006 р. Державної програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року, недосконалість законодавчої бази у сфері державного регулювання діяльності ОПК та державної підтримки процесів його реформування та розвитку, невизначеність пріоритетів за основними напрямками розвитку ОВТ та переліку критичних технологій в інтересах національної безпеки і оборони, недосконалість системи управління ОПК, зокрема, структури розподілу функцій центральних органів виконавчої влади [182].

Учасники слухань наголошували, що основні проблеми розвитку ОПК набули системного характеру і обумовлені неефективністю існуючої системи державного управління у сфері діяльності ОПК, яка не спроможна забезпечити дієву державну підтримку та розвиток оборонних підприємств у ході реформування ОПК [182]. За підсумками обговорення учасники слухань ухвалили рекомендації. У них відзначалося, що багато підприємств, конструкторських бюро, відомих своїми видатними досягненнями у розробці і випуску оборонної техніки

на рівні і вище кращих світових досягнень, втратили чи втрачають потужний виробничий і інтелектуальний потенціал, досвід і можливості нарощування обсягів експортної продукції і валютних надходжень [182].

Учасники слухань рекомендували у сфері нормативно-правового забезпечення ВРУ прийняти у першому півріччі 2007 року закон про військово-технічне співробітництво з іноземними державами; КМУ розробити та внести до кінця першого півріччя 2007 року на розгляд ВРУ проєкт законодавчого акту щодо державного регулювання у сфері діяльності ОПК, передбачивши визначення правового статусу цього комплексу та суб'єктів, що знаходяться у сфері його управління, цілей та напрямів державної політики, основних принципів, форм і методів державного управління та регулювання, спрямованих на збереження державного контролю у процесі реструктуризації і приватизації оборонних підприємств, створення фінансово-кредитних та податкових важелів для стимулювання розвитку, в тому числі зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів ОПК [182].

КМУ також рекомендовано розробити та подати на розгляд Верховної Ради проєкт закону, яким визначається порядок і механізм здійснення взаєморозрахунків у негрошовій формі (офсет, лізинг тощо) у зовнішньоекономічній діяльності підприємств ОПК та вдосконалити законодавчо-нормативну базу у сфері експортного контролю [182].

У сфері розвитку ОПК та виконання завдань трансформаційних процесів учасники слухань рекомендували утворити урядовий орган державного управління з питань реалізації державної військово-технічної, військово-промислової політики та військово-технічного співробітництва з іноземними державами, поклавши на нього повноваження державного замовника з підготовки виробництва і створення спеціальних технологій та матеріалів для виготовлення нового і модернізації існуючого ОВТ, а також утилізації непридатних для подальшого використання боєприпасів. Крім того, передати цьому органу в управління державні підприємства, які спеціалізуються на розробці та виробництві ОВТ і державну частку акцій акціонованих підприємств і об'єднань оборонного профілю [182].

Учасники слухань рекомендували внести зміни і доповнення до Державної програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року у відповідності до вимог Закону України "Про державні цільові програми", передбачивши здійснення заходів, узгоджених з державною програмою розвитку озброєння та військової техніки на період до 2015 р. [182].

Ухвалені рекомендації і у сфері зовнішньоекономічних зносин, якими учасники пропонували вважати експорт ОВТ одним з пріоритетних напрямків зовнішньоекономічних відносин України для забезпечення її національних інтересів, а також вжити додаткових заходів з метою підвищення ефективності дій органів виконавчої влади, дипломатичних установ за кордоном, ДК "Укрспецекспорт" та інших спецекспортерів з просуванням українських товарів військового призначення та подвійного використання на зовнішні ринки [182].

Однак, експерти, зокрема В. Горбулін, В. Шеховцов, зауважували, що надалі актуальною залишалася ринкова трансформація ОПК, під якою розуміли приватизацію оборонних підприємств та розширення мережі міжнародного військово-технічного співробітництва. Доцільність приватизації ОПК експерти обґрунтовували "протириччями між бюджетним фінансуванням ОПК за залишковим принципом і реальними потребами підтримки оборонних підприємств". Водночас наголошувалось, що приватизація сектору ОПК має відбуватись на таких засадах, що інвесторам мають бути наперед сформульовані "спеціальні додаткові вимоги щодо збереження і розвитку оборонних технологій та виробництва ОПК" та слід водночас підвищити регуляторну функцію держави [311, с. 35].

Приватизація підприємств ОПК диктувалася передусім незадовільним фінансуванням цієї галузі. У рішенні РНБО від 20 липня 2007 р. з цього приводу відзначено, що упродовж 2006–2007 рр. "ресурси на реалізацію Державної програми не визначалися, бюджетні кошти для впровадження заходів з її реалізації не виділялися" [177, с. 9].

На думку авторів щорічника "Біла книга", 2008 рік. став ключовим у виконанні "Державної програми розвитку Збройних Сил України на

2006–2011 рр." У цей рік головно увага Генштабу та МОУ приділялася "раціональному використанню фінансових, матеріально-технічних, інших ресурсів для підвищення ефективності військового управління і бойової підготовки, досягнення високого рівня готовності військових частин та підрозділів Об'єднаних сил швидкого реагування до виконання завдань за призначенням " [278, с. 10].

Критичні зауваги щодо проблемних питань у реалізації інвестиційно-інноваційної політики в обороно-промисловому комплексі висловлював дослідник Р. Боднарчук. Згідно з його підрахунками, обсяги державного оборонного бюджету України у "2006 році складали 8,7 млрд грн (1,62 % ВВП), у 2007 році – 9,1 млрд грн (1,29 % ВВП), у 2008 році – 15,9 млрд грн (1,71 % ВВП), у 2009 році – 8,3 млрд грн (0,91 % ВВП)" [286, с. 104]. Також відповідно до його даних "заплановані витрати оборонного бюджету України на закупівлю і модернізацію ОВТ та проведення прикладних досліджень у сфері військової оборони держави складали: у 2006 році – 0,229 млрд грн (2,63 % ДОБ), у 2007 році – 1,135 млрд грн (12,48 % ДОБ), у 2008 році – 0,831 млрд грн (5,23 % ДОБ), у 2009 році – 1,462 млрд грн (17,62 % ДОБ), а фактично на ці цілі були виділені значно менші кошти" [286, с. 104].

У 2008 р. урядом було затверджено "Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу", яка мала допомогти напрацювати механізм творення оборонного комплексу на базі "спеціалізованих інтегрованих структур, спроможних функціонувати в ринковому середовищі". Планувалось розробити законопроект про корпоратизацію та приватизацію у сфері ОПК, аби унормувати управлінські процеси під час реформи ОПК та зміни їх форм власності [328]. Дослідниця Ольга Сальнікова відзначила, що реалізація окреслених новацій та змін в ОПК не відбулась через неможливість проведення кардинальних реформ в умовах зростання економічної кризи в країні. Тому не була до кінця реалізована "Державна програма розвитку озброєнь на період до 2009 р". та "Державна програма реформування та розвитку ОПК на період до 2010 р. " [366].

Про уповільнення темпів виконання основних положень "Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 роки" звітувало й саме

Міністерство оборони України у щорічнику "Біла книга". Відзначивши, що у 2009 р. реалізація Державної програми розвитку Збройних Сил України на 2006–2011 рр. здійснювалася в складних умовах фінансово-економічної кризи, зокрема "загальне недофінансування Державної програми розвитку Збройних Сил України у 2006–2009 рр. становить близько 11,5 млрд. грн., або 15,6 % з передбачених Програмою 73,4 млрд. грн. " [281, с. 20].

Свою оцінку тогочасного стану ОПК дала Тимчасова слідча комісія Верховної Ради України (ТСК), створена у 2018 р. На думку її членів, він характеризувався намаганням вищого військово-політичного керівництва держави удосконалити нормативно-правову базу, при цьому значно поглибився "процес системного зниження рівня боєздатності ЗС України в результаті продовження політики фактичного безсистемного скорочення особового складу Збройних Сил України, кількості наявного озброєння і військової техніки на тлі хронічного недофінансування потреб ЗСУ" [245].

ТСК стверджувала, що Указом Президента України від 10 січня 2009 р. № 2/2009, яким вводилось в дію рішення РНБО від 26 вересня 2008 року "Про невідкладні завдання щодо підвищення обороноздатності України", передбачалось виконання таких, зокрема, заходів:

1) визначення одним із пріоритетів діяльності Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади зміцнення обороноздатності та вжиття практичних заходів з реалізації оборонної політики [245];

2) підвищення уваги Кабінету Міністрів України на незадовільний стан реалізації повноважень, передбачених Законом України "Про оборону України", та виконання завдань, передбачених актами Президента України, щодо забезпечення виконання державних програм розвитку Збройних Сил України, інших військових формувань, розвитку озброєння і військової техніки, інших програм (планів) з питань оборони та ін. [245].

При голосуванні за рішення всі члени РНБО продемонстрували підтримку ініціатив Президента України, спрямованих на підвищення обороноздатності держави, (під час голосування утрималась Ю. Тимошенко, яка обіймала посаду

прем'єр-міністра України до березня 2010 р.) [245]. Однак, Комісія не знайшла пояснень тому, що зазначене рішення РНБО від 26.09.2008 р. було введено в дію Указом Президента тільки 10 січня 2009 р. Також, варто зазначити, що з аналізу виконання передбачених зазначеним Указом заходів, положення цього акту залишилися декларативними, оскільки у 2009 р. та наступних роках відповідальні посадові особи практично не виконали передбачених заходів щодо підвищення обороноздатності України [245].

Водночас ТСК констатувала відновлення озброєння та військової техніки, однак з огляду на обмежене фінансування цих заходів (на розвиток озброєнь, військової техніки на рівні 10 %) вони не призвели до суттєвих змін у питаннях забезпечення ЗСУ оновленою технікою та озброєннями. Окремо ТСК стверджувала формування та розміщення на оборонних підприємствах державних оборонних замовлень нових зразків озброєнь, військової техніки, кораблів для потреб ВМС; зокрема у зазначений період були спроби відновити ракетний щит України шляхом розробки оперативно-тактичних ракет (проект "Сапсан"); також спробами створення високоточної зброї (проект під шифром "Квітник", ПТРК "Стугна"), прийняттям на озброєння основного бойового танку "Оплот"; проектування багатоцільового бойового корабля типу корвет пр.58250 та його закладка у 2008 р. (корвет "Володимир Великий"), який так і був недобудований (знаходився в розібраному стані на території підприємства, яке було викуплено). Однак інші проєкти були згорнуті, як такі, що не потрібні державі завдяки зусиллям В. Януковича і П. Лебедева [245].

Таким чином, розвиток ОПК України у 2002–2010 рр. відбувався під впливом суперечливих тенденцій (між спробами централізації управління та лібералізації ринку, між політичними деклараціями і реальною відсутністю фінансування). З одного боку, зберігалися потужні технологічні ресурси, висококваліфіковані кадри та залишки радянського виробничого потенціалу, що дозволяло Україні входити до кола провідних експортерів озброєнь. З іншого – відсутність системної державної політики, низький рівень внутрішнього оборонного замовлення, корупційні практики й залежність від російських комплектувальних підірвали можливості

стратегічного розвитку. У суспільно-політичному дискурсі цього періоду ОПК дедалі частіше розглядався як індикатор національної безпеки, стратегічної суб'єктності та технологічної незалежності держави. Політичні еліти використовували тему ОПК у риториці державотворення, однак реальні механізми підтримки галузі залишалися фрагментарними й ситуативними. Суспільні очікування щодо модернізації ЗСУ та розвитку власного оборонного потенціалу контрастували з (а) низькою ефективністю державних рішень і (б) відсутністю системної інвестиційної політики.

3.2. Тенденції розвитку ОПК у 2010-2014 рр.

Період 2010–2014 рр. став для ОПК України етапом суперечливих тенденцій і структурних викликів: попри збереження науково-технічного потенціалу, підприємства галузі залишалися розрізненими, технологічно застарілими й економічно залежними від російського ринку. Державна політика у сфері оборонної промисловості характеризувалася непослідовністю, адже, з одного боку, декларувалася модернізація виробництва, імпортозаміщення та розвиток експорту озброєнь, з іншого – відбувалася фактична консервація старих управлінських практик і корупційних схем. "Стан і модернізація оборонної промисловості впродовж усіх років незалежності України залишаються "головним болем" Уряду. Через нереалістичність і невиконання прийнятих свого часу концепцій і програм, її розвиток відбувався шляхом "примусово-еволюційного" піднесення орієнтованих на експорт підприємств і штучного утримання "на плаву" або занепаду решти", – відзначали аналітики [278, с. 24].

За президентства Віктора Януковича (2010–2014 рр.) розвиток ОПК України набув виразного політичного забарвлення та орієнтації на відновлення тісних економічних і виробничих зв'язків із Російською Федерацією. Декларуючи модернізацію ОПК і зростання його експортного потенціалу, влада, де факто, не створила умов для технологічного оновлення галузі й інтеграції у євроатлантичний безпековий простір. У рамках курсу на "позаблоковість" та т. зв. політику

"позаблокової стабільності" пріоритети оборонної промисловості зміщувалися в бік збереження радянської виробничої моделі та залежності від російських комплектуючих.

Напрями розвитку українського ОПК у досліджуваний період залежали, передусім від зовнішньої політики нашої держави. І хоча 1 березня 2010 р. у Брюсселі В. Янукович заявив, що "інтеграція в Європу залишається ключовим пріоритетом для України" [251], на практиці новообраний Президент України здійснив, за його словами, "прорив" у двосторонніх російсько-українських відносинах. Зокрема, на засіданні Ради регіонів 12 травня 2010 р. Президент України визнав необхідність "напрацювати відповідну міждержавну програму соціально-економічної й гуманітарної співпраці на довгострокову перспективу як мінімум на 10 років" [214].

Згодом, 1 липня 2010 р. був ухвалений Закон України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики" [25], який проголосив Україну "європейською позаблоковою державою", яка здійснює "відкриту зовнішню політику і прагне співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур" [25]. У сфері національної безпеки та військової промисловості Закон України передбачав:

- реформування ЗСУ та інших військових формувань для забезпечення їх максимальної ефективності та здатності оперативно реагувати на потенційні загрози Україні, надання особливої уваги прикриттю повітряного і морського простору держави, всебічному забезпеченню ЗСУ [25];

- забезпечення оснащення ЗСУ новітніми видами ОВТ, відновлення спроможності ОПК щодо впровадження новітніх технологій і на основі кооперації з державами-партнерами, і впровадження власних замкнутих циклів створення військової техніки та озброєнь [25];

- завершення формування і розвиток вітчизняного ОПК; впровадження практики державного замовлення на ОВТ для ЗСУ, інших складників Воєнної організації держави [25].

Власне, уже у перший рік свого президенства, В. Янукович розпочав реформу ОПК, адже обсяги і структура державного оборонного замовлення традиційно не відповідали потребам в озброєннях ЗСУ та інших військових формувань та не стали джерелом розвитку оборонних підприємств. Неодноразові спроби започаткувати реформи в оборонній промисловості зазнавали невдачі вже на перших етапах виконання недостатньо обґрунтованих програм. "Більшість оборонних підприємств, конструкторських бюро, науково-дослідних установ, здатних проектувати, створювати, випускати сучасну зброю та обладнання, в кращому випадку перебувають у стані виживання", – резюмували аналітики [257, с. 24].

З метою налагодження ефективної роботи ОПК України, за ініціативи НІСД 23 листопада 2010 р. у Києві відбулося засідання за "круглим столом" на тему "Оборонна політика України на початку XXI століття". У ньому взяли участь фахівці з питань оборонної політики з президентських структур, міністерств, відомств, наукових установ і громадських організацій. Учасники засідання фактично обговорювали аналітичну доповідь з ідентичною назвою, в якій акцентовано (після світової економічної кризи кінця першої декади XXI століття) на тому, що "велика кількість нових воєнних загроз за ресурсної обмеженості вимагає від реформування воєнної складової сектору безпеки держави пошуку оптимальних пропорцій між оборонним і цивільним секторами економіки, розумного компромісу між потребами та можливостями країни щодо підтримки своїх збройних сил у складі та стані, що гарантує стримування агресії або ведення бойових дій у межах локальних військових конфліктів і локальних війн" [272, с. 18].

Експерти-фахівці НІСД в аналітичній доповіді сформулювали три принципи державної політики для забезпечення економічного зростання держави, без втрати при цьому обороноздатності:

1) пріоритетність розвитку оборонних програм завдяки реалізації яких створюється продукція військового призначення та подвійного використання, що може скласти конкуренцію на світовому ринку озброєння [272, с. 18];

2) визначення нових пріоритетів, концентруючи ресурси на критичних напрямках і наукомістких технологіях, що не лише забезпечать зміцнення експортного потенціалу держави, уможливають розвиток 1-2 макротехнологій, завдяки яким Україна зможе інтегруватись у світовий ринок високих технологій та інтелектуальних послуг [272, с. 18];

3) забезпечити збереження наукового потенціалу ОПК України, що має стати локомотивом науково-технологічного розвитку країни в цілому, а не лише сфери оборони [272, с. 18].

Автори аналітичної доповіді запропонували основні напрями і завдання держави щодо забезпечення розвитку воєнної складової безпекового сектору України (серед інших): необхідність перегляду Стратегії національної безпеки, воєнної політики, Концепції воєнного (оборонного) будівництва й розвитку Збройних сил, Воєнної доктрини з метою їх осучаснення; забезпечення раціонального будівництва та розвитку ЗС, організації їх всебічної підготовки й підтримки в необхідній готовності; посилення контролю за реалізацією відповідних державних цільових програм, створивши для цього відповідні системи державного моніторингу; розвиток оборонно-промислового комплексу, створення сприятливих умов для мобілізаційного розгортання галузей національної економіки з метою виробництва озброєння, військової техніки та майна в необхідних обсягах; розвиток військово-технічного співробітництва з іншими державами з метою забезпечення Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів озброєнням, військовою технікою та майном, що не виробляються в Україні [272, с. 19–20].

У висновках (серед інших) наголошено на необхідності суттєвого вдосконалення і трансформації законодавства сфери воєнної безпеки чи воєнної сфери (сектору безпеки) України, а також моделі та структури Воєнної організації держави, їх наближення до сучасних потреб і європейських стандартів. Стверджувалася необхідність систематизації сукупності "стратегічних документів,

що визначають розвиток сектору безпеки, насамперед встановити їх ієрархію, сферу застосування, послідовність розробки" [272, с. 20].

Науковці НІСД підкреслили: "Оскільки євроатлантична інтеграція України навряд чи можлива раніше ніж у середньостроковій перспективі, існує реальна потреба в альтернативних підходах щодо розробок стратегічних пріоритетів воєнної реформи на період до 2020 року" [272, с. 20]. Констатуючи вкотре значні труднощі в проведенні воєнної реформи, автори спробували виокремити проблеми внутрішнього характеру: недосконалість законодавчої бази в оборонній сфері держави; відсутність у воєнно-політичного керівництва об'єктивної оцінки ресурсних обмежень; відсутність політичного консенсусу в парламентських фракціях щодо військової сфери держави, прийняття державних програм реформування військових формувань "за рахунок майбутніх урядів"; недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації держави та оборонно-промислового комплексу України; низький рівень забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України й інших військових формувань, що загрожує послабленням їх боєздатності; незадовільний стан збереження та утилізації великої кількості застарілої військової техніки, озброєння та вибухових речовин [272, с. 20].

Для покращення ситуації в ОПК України, упродовж 2010 року було прийнято низку нормативно-правових актів з удосконалення ВТП та оборонно-промислової політики (ОПП), реструктуризації та управління ОПК. Зокрема, у 2010–2011 р. при Президентові України активно працювала Державна комісія з питань реформування та розвитку ОПК, створена Указом Президента України 29 червня 2010 р., основне завдання якої – "підготовка пропозицій щодо формування ОПП держави в умовах позаблоковості" [223]. В. Янукович, зокрема, зазначав, що реформування сектору безпеки і оборони в Україні мало відбуватися відповідно до вимог сучасності. "Треба задіяти весь наш науковий потенціал. Слід зробити, щоб ця система працювала, перш за все, на суспільство", – констатував Президент України у Криму на зустрічі з головою Державної комісії при Президентові

України з питань реформування та розвитку ОПК А. Кінахом 31 липня 2010 р. [253].

Водночас, А. Кінах заявив, що Україна, незважаючи на деякі втрати, ще володіє потужним науково-технічним, промисловим, кадровим потенціалом, і позиціонується у світі як держава, яка має наукоємну, конкурентоспроможну продукцію. "У нас немає запасу часу на зволікання. Роботу організовано динамічно. Є політична воля Президента, є інтелект, є фахівці... Цей напрямок у майбутньому визначатиме місце України в світі", – наголосив Голова Держкомісії з розвитку ОПК. Він також заявив Президенту України, що важливе завдання сьогодні – підготовка сучасної законодавчої нормативної бази, зокрема функції, що посилюють позиції України на світових ринках спецтехніки та зброї, а також сприяють чіткій координації дій усіх інститутів влади [253].

У тому ж 2010 р. прийнято нову редакцію Закону України "Про державне оборонне замовлення" [15], яким було розпочато формування офсетної політики в Україні при імпорті ОВТ у межах ВТС. Згодом, Постановою КМУ від 20 квітня 2011 р. [30] затверджено Порядок укладення компенсаційних (офсетних) договорів та видів компенсацій, що можуть надаватися за компенсаційними (офсетними) договорами. Порядок визначав основні засади укладення, виконання та здійснення контролю за виконанням компенсаційних (офсетних) договорів [30].

На основі Указів Президента України "Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади" [49] від 9 грудня 2010 р. та "Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності оборонно-промислового комплексу України" [37] від 28 грудня 2010 р., постанов КМУ, з метою "підвищення ефективності функціонування державних підприємств, які провадять господарську діяльність у сфері розроблення, виготовлення, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння, військової і спеціальної техніки та боєприпасів і беруть участь у військово-технічному співробітництві з іноземними державами [63], створено Державний концерн "Укроборонпром".

Першопочатково до складу концерну, крім "Укрспецекспорту", було включено державні підприємства "Укроборонсервіс", "Спеціалізована зовнішньоторговельна фірма "Прогрес", державна госпрозрахункова зовнішньоторговельна та інвестиційна фірма "Укрінмаш", державне госпрозрахункове зовнішньоторговельне підприємство "Спецтехноекспорт", державне зовнішньоторговельне та інвестиційне підприємство "Промоборонекспорт", "Зовнішньоторговельна фірма "ТАСКО-експорт". Міністерству економічного розвитку і торгівлі, Державному агентству з управління державними корпоративними правами та майном і "Укрспецекспорту" було доручено у двомісячний термін спільно з Міноборони, МВС, Державним космічним агентством і ФДМ узгодити перелік підприємств, які необхідно додатково включити до складу концерну, з урахуванням результатів аналізу їх фінансово-господарської діяльності [212].

Опозиційні до влади політичні партії доволі критично відреагували на новостворену структуру. "Адже саме через утворення Концерну – органи державної влади та їх посадові особи, що відповідно до статті 19 Конституції України мають повноваження та повинні нести відповідальність перед громадянським суспільством за свої управлінські рішення, були підмінені абсолютно безвідповідальним перед суспільством з політичної точки зору господарюючим комерційним суб'єктом", – зазначали українські аналітики [210].

Згодом до складу ДК "Укроборонпром" було передано 134 із 162 активів оборонних підприємств з державною формою власності, а постановою КМУ від 31 серпня 2011 р. затверджено Статут концерну [6]. Подібні дії влади, знову ж таки, були доволі сумнівними з точки зору налагодження ефективної роботи підприємств ОПК. Для прикладу, за рік після їх передачі до ДК "Укроборонпром" загальний прибуток цих підприємств знизився з 668 млн. грн. (у 2010 р.) до 533 млн. грн. (у 2011 р.), а кількість збиткових підприємств за цей період збільшилась із 45 до 62 [257, с. 25].

До того ж, поза межами ДК "Укроборонпром" залишилися декілька десятків державних підприємств воєнної промисловості, що здійснювали розробку,

виготовлення, реалізацію, ремонт, модернізацію та утилізацію озброєння, військової і спеціальної техніки та боєприпасів – це, зокрема, ремонтні підприємства Міністерства оборони України, авіабудівні та інші підприємства Міністерства промислової політики, підприємства ракетно-космічної галузі Державного космічного агентства, а також відповідні підприємства Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, Адміністрації Держспецзв’язку та Фонду держмайна України [178].

Також, ДК "Укроборонпром" як суб’єкт господарювання загалом не міг забезпечувати формування та реалізацію ОПП держави (за формування та реалізацію ОПП об’єктивно мав відповідати один із органів центральної виконавчої влади, наприклад Міністерство економічного розвитку і торгівлі). Таким чином, навіть після утворення ДК "Укроборонпром", на думку дослідниці О. Куцької (вслід за даними О. Балуєва та В. Ляшенко) існувала неузгодженість щодо роботи низки підприємств, які не були передані під управління концерну [267, с. 78].

Перспективи розвитку ДК "Укроборонпром" обговорювалися 18 травня 2011 р. на засіданні "круглого столу" "Військово-технічне співробітництво в умовах глобалізації: український вимір" [213]. У засіданні взяли участь провідні фахівці Адміністрації Президента, Верховної Ради і Секретаріату Кабінету Міністрів України, а також представники інших органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, ЗМІ, провідні експерти з питань ВТС. На порядок денний були винесені наступні питання:

- 1) головні напрями стратегії військово-технічного співробітництва з іноземними державами на найближчу перспективу;
- 2) пріоритети переозброєння Збройних Сил України;
- 3) дипломатичне забезпечення державної підтримки розвитку взаємовигідного співробітництва у військово-технічній сфері;
- 4) шляхи подальшого удосконалення функціонування державної системи експортного контролю;
- 5) проблеми розвитку та державного управління ОПК України;

- 6) ВТС як головний канал надходження сучасних технологій та озброєнь;
- 7) оцінка перспектив україно-російського співробітництва та кооперації з компаніями країн ЄС;
- 8) сумісність напрямів побудови громадянського суспільства і вдосконалення ВТС [213].

Засідання "круглого столу" стало важливим майданчиком для комплексного аналізу стану й перспектив розвитку системи ВТС України в контексті глобальних безпекових викликів початку 2010-х років. Участь представників ключових державних інституцій, наукових установ, громадських організацій і засобів масової інформації засвідчила прагнення до формування узгодженої державної політики у сфері ВТС як невід'ємної складової національної безпеки. Обговорені питання відображали нагальну потребу визначення стратегічних пріоритетів розвитку ОПК, переозброєння ЗСУ та формування ефективного механізму дипломатичної підтримки міжнародних військово-технічних проєктів. У центрі дискусії перебували проблеми технологічного відставання, неефективного державного управління та надмірної залежності від російського військово-промислового комплексу.

З метою забезпечення системного підходу до реформування ОПК, рішенням КМУ від 9 червня 2011 р. [45] було утворено Міжвідомчу комісію з реструктуризації підприємств ОПК. Її основні завдання:

1) сприяння КМУ у спрямуванні та координації роботи органів виконавчої влади з питань реструктуризації підприємств оборонно-промислового комплексу, їх фінансовому оздоровленню, збільшенню обсягів випуску конкурентоспроможної продукції, підвищенню ефективності виробництва тощо [45];

2) підготовка пропозицій щодо: організаційних, економічних та правових заходів, спрямованих на зміну структури підприємств, їх управління, форми власності, організаційно-правової форми, що сприятиме підвищенню ефективності функціонування підприємств оборонно-промислового комплексу [45];

3) формування та реалізації державної політики у сфері розроблення, виробництва, ремонту, модернізації, реалізації та утилізації озброєння, військової техніки, а також державного управління у зазначеній сфері [45];

4) удосконалення законодавчих та нормативно-правових актів з питань реструктуризації підприємств оборонно-промислового комплексу [45].

Постановою КМУ від 7 грудня 2011 р. [17] внесено зміни до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання завдань і заходів Державної цільової програми реформування та розвитку ОПК. Порядок визначав механізм використання коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою "Виконання завдань та заходів Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу" до 2013 р. Метою використання бюджетних коштів стало реформування і реконструкція підприємств, наукових установ та організацій ОПК і створення на їх базі цілісного науково-промислового комплексу. Головним розпорядником бюджетних коштів та відповідальним виконавцем бюджетної програми визначено Міністерство економічного розвитку і торгівлі. Одержувачами бюджетних коштів стали державні підприємства, включені до складу Державного концерну "Укроборонпром" [17].

Газета "Голос України" повідомляла про заплановане в листопаді-грудні 2011 р. розширене засідання Комітету з питань національної безпеки і оборони Верховної Ради України, на якому мали обговорити питання, пов'язані зі станом і перспективами подальшого розвитку оборонно-промислового комплексу країни [188, с. 2]. Офіційне видання Верховної Ради України напередодні провело своєрідну громадську експертизу стану ОПК за "круглим столом". Зокрема, директор Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння В. Бадрак зауважив відсутність єдиного управління в системі оборонного комплексу, у системі військово-технічного співробітництва, а спробу зосередити в одних руках владу над оборонним комплексом і ВТС (створення наприкінці 2010 р. структури "Укроборонпрому") вважав невдалою: "До цієї структури не потрапила частина

підприємств Мінпромполітики, а також космічні підприємства. Отже, сама ідея нівелювалася" [188, с. 2].

За його словами, "необхідність відродження свого ОПК продиктоване часом і тою політикою, яку веде сьогодні уряд України. Декларація позаблоковості має на увазі самозахист. Тому нашій державі слід реанімувати і розбудовувати свій оборонно-промисловий комплекс" [188, с. 2]. Водночас В. Бадрак запропонував реанімувати певні технологічні центри при наявності політичної волі та фінансування у вигляді державного оборонного замовлення: сферу високоточних засобів ураження, легкої бронетехніки, авіадвигуни, газові турбіни для військових кораблів [188, с. 2].

Екс-керівник РНБО, член Президії НАН України В. Горбулін у свою чергу оцінив внесок наукового потенціалу України у відродженні вітчизняного ОПК. "Одна із найбільших бід нашої країни в тому, що фактично не використовується той науково-технічний потенціал, який є ще в багатьох НДІ Академії наук, – констатував він. – А він необхідний для того, щоб і ремонтувати, і модернізувати, і створювати нові зразки військової техніки. Зразки техніки, які є на озброєнні – це вже вчорашній день. Треба думати про заділ, про перспективу. А в цей заділ саме й потрапляють можливості фундаментальних досліджень" [188, с. 2]. Водночас В. Горбулін солідаризувався з В. Бадраком у твердженнях про відсутність системи управління ОПК.

Президент Асоціації "Українські оборонні технології" В. Грек визначив проблеми, які гальмували розвиток вітчизняного оборонно-промислового комплексу, назвав вкрай низьким рівень фінансування програм озброєння. За його словами, "на період 2010–2015 рр. на розвиток озброєнь і військової техніки було затверджено суму 23 млрд. грн. Але в 2010 році за пропозицією Мінфіну на зазначений період було виділено 7,8 млрд. грн. Саме під цю цифру розробляється черговий проект програми розвитку озброєння та військової техніки. Але ці показники не є будівничими для ОПК" [188, с. 2].

Голова підкомітету з питань оборонно-промислового комплексу й військово-технічного співробітництва Верховної Ради України, президент УСПП А. Кінах

констатував, що розвиток наукового, конструкторського й виробничого потенціалу оборонно-промислового комплексу можливий лише за наявності відповідних державних довгострокових програм розвитку й держзамовлення на оборонну продукцію: "Промислову громадськість хвилює те, що Україна на 20-му році незалежності так і не має системної стратегії розвитку оборонного сектору й ОПК. Не відпрацьовані ефективні механізми оборонного замовлення, не вдосконалені напрями, які стосуються створення в сфері ОПК умов державно-приватного партнерства, створення вертикально інтегрованих компаній, особливо за тими напрямками, де наша країна поки що займає серйозні позиції у світі. А це насамперед ракетно-космічний комплекс, авіабудування, кораблебудування, виробництво бронетехніки й високоточної зброї" [188, с. 2].

Начальник Генерального штабу, головнокомандувач ЗСУ, генерал-полковник Г. Педченко виділив головне завдання Української держави – відновити боєздатність техніки й озброєння: "Ми бачимо перспективу: а це – повітряні сили, війська ППО, радіотехнічні війська. Необхідно створити єдину автоматизовану систему управління військами й зброєю. Перейти на "цифру". У цьому ми вже серйозно відстаємо від передових країн. Великі надії покладаю на Програму реформування й розвитку ЗС України на 2012–2017 рр. ", – зазначав він [188, с. 2].

У 2012 р. тривало удосконалення нормативно-правової бази щодо вироблення засад державної політики у сфері національної безпеки та оборони, зокрема прийнято нові редакції "Стратегії національної безпеки України", "Воєнної доктрини України"; "Стратегічний оборонний бюлетень України", "Концепцію реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 р. " [282, с. 8]. Водночас від початку 2012 р. в уряді розглядалася Державна цільова програма розвитку ОВТ [211], яка, зокрема, передбачала "підготовку виробництва та створення спеціальних технологій і матеріалів для виготовлення нового та модернізації наявного ОВТ" [177, с. 18].

Для забезпечення подальшого реформування ЗСУ та ОПК України, визначення пріоритетних напрямів їх розвитку, Указом Президента України від 16 березня 2012 р. [38] було утворено Комітет з реформування і розвитку ЗСУ та

ОПК. Основним завданням цього Комітету визначено підготовку пропозицій щодо визначення пріоритетів державної політики у сфері оборони та посилення державного впливу на процеси науково-технічного та інноваційного розвитку підприємств ОПК. Очолив Комітет Президент України, виконавчим секретарем призначено секретаря РНБО А. Ключова, його заступником – директора Національного інституту стратегічних досліджень А. Єрмолаєва [249].

Успіхи / невдачі у сфері реформування українського ОПК у перші роки президенства В. Януковича підсумував міністр оборони України Д. Саламатін в ексклюзивному інтерв'ю кореспондентам "Інтерфакс-Україна" (2012 р.) [205]. Зокрема, на запитання: "Як справи у сфері переозброєння ЗСУ?", Д. Саламатін відповів: "...вже в поточному році буде введено в дію 15 кораблів, подвоїться кількість літаків, буде прийнято на озброєння ЗСУ і надійде до військ найновіший бронетранспортер БТР-4, високоточна зброя, нові радіолокаційні комплекси. До військ почнуть надходити сучасні засоби цифрового зв'язку та навігації, що відповідають вимогам концепції С2/С4І" [205].

Міністр оборони України констатував: "Спільно з ДК "Укроборонпром" проведено велику роботу за програмою "Корвет". Сьогодні можна впевнено говорити, що переважна більшість компонентів у проекті буде замінена продукцією вітчизняного виробництва. Вийшов у море і успішно пройшов ходові випробування підводний човен "Запоріжжя". Спільно з "Укроборонпромом" розробляються сучасні зразки обмундирування на основі найкращих світових стандартів. У війська вперше за багато років буде поставлено нові парашутні системи. "Укроборонпрому" вдалося відновити співпрацю з провідною французькою компанією "Сажем" у рамках програми модернізації українських гелікоптерів. Модернізований бойовий ударний вертоліт Мі-24, здатний виконувати завдання цілодобово, на максимальних висотах, прийнятий на озброєння. Він відповідає найкращим світовим зразкам" [205].

Відповідаючи на запитання: "Що змінюється в армії та вітчизняному ОПК? Які найяскравіші здобутки ви готові назвати?", міністр оборони України відзначив: "Насамперед це нові озброєння, які почнуть вступати до Збройних сил. Вони

змінять обличчя української армії. Стратегічно важливим результатом вважаю стабілізацію ситуації із виконанням зовнішньоекономічних контрактів. Безперебійно йде відвантаження БТР-3Е1 до Таїланду. Щоб оцінити якість цих машин, достатньо сказати, що під час навчань у Таїланді вони перевершили за всіма показниками сінгапурські БТР "Terrex"... Також передано збройним силам Іракської Республіки вже 5 із 6 АН-32. До речі, щось не чути радісних вигуків від тієї частини "громадськості", яка ще недавно висловлювала занепокоєння "про невиконання та зрив українською стороною контрактних зобов'язань" [205].

Водночас Д. Саламатін особливо наголосив на успішному виконанні контракту з Китаєм з виробництва десантних кораблів на повітряній подушці. За його словами, Україна вперше за двадцять років за підсумками 2011 року реалізувала продукції військового та спеціального призначення на понад 1 млрд. дол. "Сьогодні ми займаємо лідируючі позиції серед світових виробників бронетехніки. Незважаючи на величезні труднощі та проблеми, що дісталися нам у спадок, вдалося реанімувати національний ОПК, утримати його від падіння у прірву", – зазначав Д. Саламатін [205].

На початку другого десятиліття ХХІ ст. питання реформування сектору безпеки та ОПК України набули особливої актуальності у зв'язку з наростанням зовнішніх викликів і внутрішніх системних диспропорцій. В умовах технологічного відставання, хронічного недофінансування та збереження адміністративно-командних методів управління виникла необхідність переосмислення державної політики у сфері оборони. Українське керівництво прагнуло продемонструвати готовність до структурних змін, зокрема через створення координаційних органів, спрямованих на реформування армії, ОПК і правоохоронної системи. У цьому контексті парламент став одним із ключових майданчиків для обговорення стратегічних напрямів безпекової політики держави та вироблення механізмів її реалізації. Саме тому, 3 травня 2012 р. у Верховній Раді України відбулися парламентські слухання "Про стан та перспективи розвитку воєнної організації та сектору безпеки України" [181], де проблеми ОПК були одними з центральних у порядку денному.

В. Литвин, відкриваючи парламентські слухання, наголосив: "Указами Президента України створено Комітет з реформування і розвитку Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу і Комітет з питань реформування правоохоронних органів. За всю історію існування України їх вперше очолив глава держави. Тому сподіваємося, що ці державні інституції стануть дієвими важелями розв'язання проблем, які роками нагромаджувалися у Збройних Силах, оборонно-промисловому комплексі та правоохоронній сфері" [181]. Голова ВРУ зауважив, що оборонний потенціал, який дістався Україні після розпаду СРСР, "вичерпаний або залишається потенціалом переважно минулого століття" [181].

Секретар РНБО А. Ключев також поділяв цю думку, ствердивши: "Необхідно розробити програму щодо його модернізації [ОПК – авт.], впровадження новітніх технологій, створення нових мобілізаційних потужностей" [181]. Водночас Голова Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони (Блок "Наша Україна – Народна самооборона") А. Гриценко також повторив тезу попередніх виступаючих: "Треба нарешті підняти з колін оборонно-промисловий комплекс. Я знаю, що з цього питання будуть детальні виступи, але хочу сказати, що оборонно-промисловий комплекс – це не тільки сектор економіки, який виробляє зброю для армії та інших силових структур, це той сектор, який визначає інженерний інтелект нації. Або не визначає" [181].

Начальник Генерального штабу – Головнокомандувач Збройних Сил України В. Замана назвав пріоритетні напрями в розвитку озброєння військової техніки: "Посилення повітряної компоненти, відновлення та продовження ресурсу зенітних ракетних комплексів, посилення військово-морських спроможностей та нарощування потенціалу стримування. Передбачається укомплектувати справними і перспективними зразками озброєння та військової техніки всі військові частини сил постійної готовності. Частку нових і модернізованих зразків планується збільшити до 30 відсотків" [181].

Народний депутат України третього і четвертого скликань (КПУ) Г. Крючков констатував зруйнування багатьох найсучасніших підприємств і організацій вітчизняної оборонки. "Втрачено досвідчені, такі, що готуються десятиліттями,

кадри виробників, управлінців, конструкторів, вчених, в уряді немає структури, яка системно займалася б визначеними Конституцією проблемами забезпечення обороноздатності і національної безпеки держави", – зазначав він [181].

Голова Ради із зовнішньої та безпекової політики В. Горбулін закликав "перевести справу від паперів до конкретних дій". Високопосадовець зазначав: "Час вимагає створення реальних механізмів. Адже в останнє десятиліття розвивається вкрай небезпечна тенденція фактичного роззброєння головної складової сектору безпеки і оборони, а саме Збройних Сил. Внаслідок цього ми наближаємося до парадоксальної ситуації, коли завдання, структуру та чисельність особового складу бойових з'єднань і частин Збройних Сил визначатиме існуюча кількість справного бронетанкового, ракетно-артилерійського, авіаційного, протиповітряного, морського та інших видів озброєння. За умов подальшої деградації озброєння як такого і військової техніки дуже важко вести мову про вдосконалення управління військами, їх структури тощо" [181].

Заступник генерального директора ДП "Укроборонпром" В. Куратченко вважав, що розвиток воєнної організації і сектору безпеки неможливий без ефективного функціонування оборонно-промислового комплексу держави. Він констатував, що з переданих в управління ДП "Укроборонпром" державних підприємств "більша частина перебувала у вкрай скрутному фінансово-економічному становищі, а деякі з них були банкрутами. Лише близько 10 відсотків підприємств демонструють економічне зростання завдяки активному оборонному експорту" [181].

В. Куратченко виокремив характерні риси тодішнього стану оборонних галузей:

1) роздрібненість науково-технічних і виробничих комплексів, відокремленість їх одне від одного, що призвело до розриву технологічних циклів, занепаду галузевої та заводської науки, різкого скорочення випуску продукції;

2) відсутність низки базових і критично важливих технологій, значний розрив відносин між наукою і виробництвом, велика заборгованість більшості суб'єктів господарської діяльності, яка становить близько 2 млрд. грн.;

3) значне скорочення або припинення розробок і виробництва важливих зразків озброєння військової та спеціальної техніки і боєприпасів для забезпечення обороноздатності держави, а також продукції цивільного призначення;

4) відставання у технологічному розвитку від провідних країн світу, низька завантаженість основних виробничих потужностей та їх старіння, відсутність замкнутих циклів виробництва більшості видів озброєння та військової техніки;

5) критичний стан із забезпеченням підприємств висококваліфікованими працівниками, наявні проблеми з підготовкою робітничих та інженерних кадрів" [181].

За його словами, ДП "Укроборонпром" вживав комплекс заходів щодо забезпечення безумовного виконання оборонного замовлення, міжнародних контрактів у сфері військово-технічного співробітництва, стабільної роботи підприємств. Визначені і реалізуються пріоритетні напрями діяльності, розроблена і затверджена стратегія розвитку концерну [181].

Член Комітету ВРУ з питань національної безпеки і оборони М.М. Петрук (Блок Юлії Тимошенко) резюмував: "За 20 років ніхто нічого не робив для Збройних Сил, тому вони сьогодні в такому стані. І техніка 1960–1970-х років, на якій базуються наші Збройні Сили, не змінилася. Хай мені покажуть хоча б один зразок нової техніки в Сухопутних військах. Якщо скажете про "Булат", то цю черепаху вже давно треба витягти з парку, викинути і більше до неї підходити. Розумієте?" [181].

Директор Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України при МЗС України Г. Перепелиця звернув увагу на невиконання державних програм розвитку, реформування ЗСУ. Він запропонував провести інвентаризацію підприємств ОПК на предмет їх можливості випускати конкурентоспроможну військову техніку. "У перспективі в державному бюджеті для кожного з таких підприємств варто передбачати кошти для державного замовлення хоча б на рівні 25–40 відсотків їх виробничих потужностей, а в державному бюджеті на 2013 рік на забезпечення фінансування Збройних Сил України передбачити закупівлю

озброєння у вітчизняних підприємств ОПК. При цьому планувати здачу продукції, а отже і фінансування, треба не пізніше третього кварталу", – зазначав він [181].

Як результат, 15 жовтня 2012 р. на нараді з питань розвитку ОПК Президент України чи не вперше запропонував "розглянути питання доцільності реструктуризації підприємств оборонно-промислового комплексу" [250]. Він відзначав, що "реформування підприємств ОПК – це непросте завдання, яке ми поставили перед собою". В. Янукович закликав "розпочати процес відвертої розмови, яка б йшла на користь кожному підприємству і галузі в цілому". "Останнім часом я відчуваю, що по кожному підприємству нам з вами потрібно буде відпрацювати окремі плани розвитку цих підприємств, можливої їх реструктуризації, планування, і перш за все – планування оборонного замовлення", – зазначив Президент України [250].

Згодом, наприкінці 2012 р. було відновлене Міністерство промислової політики (ліквідоване двома роками раніше), у складі якого був Департамент з питань ОПК. Президент також доручив Комітету з реформування і розвитку ЗСУ та оборонно-промислового комплексу невідкладно розробити концепцію реструктуризації оборонної промисловості [257, с. 25]. "Проте, якщо знову не буде проведено повного аудиту оборонних підприємств, якісного аналізу кон'юнктури ринку, а розробка концепції буде здійснюватися кулуарно, без урахування думки незалежних експертів, то зміст пропозицій, імовірно, полягатиме, як і на початку 2000-х років, у створенні вертикально-інтегрованих структур, масштабній приватизації, в подальшій централізації управління", – резюмували військові експерти [257, с. 25].

На засіданні Ради регіонів 25 грудня 2012 р. Президент України вкотре заявив, що у 2013 році необхідно здійснити реорганізацію ОПК. "Вже в наступному році має бути проведена глибока реорганізація цієї сфери", – констатував В. Янукович. Він також додав, що очікує від профільного комітету при Президентові України "конкретних пропозицій на наступний рік вже найближчим часом, а також від Міністерства оборони та Укроборонпрому" [247].

Перші пропозиції стосувалися структурних змін – у березні 2013 р. КМУ видав Постанову про ліквідацію низки дорадчих та консультативних органів, серед яких – "Міжвідомча комісія з реструктуризації підприємств оборонно-промислового комплексу", "Міжвідомча комісія з питань комплектування Збройних Сил, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення та Державної спеціальної служби транспорту військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом", "Міжвідомча комісія з питань проведення оборонного огляду" [44].

Структурні зміни не вирішили першочергових проблем в ОПК. На засіданні РНБО 29 березня 2013 р. Президент України знову наголосив, що на тому, що "технологічне відставання України від провідних країн світу у сфері оборонно-промислового комплексу стрімко зростає". "До останнього часу вітчизняний оборонно-промисловий комплекс фактично залишався нереформованим. Технологічне відставання України від передових країн світу стрімко збільшується, і в цьому є системна закономірність", – зазначив В. Янукович. За його словами, технологічно розвинуті держави приділяють набагато більше уваги розвитку технологій, що підсилює не лише їхню військову, а й економічну могутність. "Я переконаний, що той потенціал, який існує в оборонно-промисловому комплексі нашої країни, використовується недостатньою мірою", – підсумував Президент України [252].

У зв'язку з цим В. Янукович наголосив на необхідності переглянути стратегічні пріоритети розвитку ОПК, оновити стратегічні та програмні документи в цій сфері, а також забезпечити ефективне державне управління. Крім вищезазначеного, Президент України повідомив, що Україні необхідно зберегти і наростити експортний потенціал високотехнологічних і високоточних видів військового озброєння та техніки "з акцентом на високотехнологічні та високоточні види військового озброєння та військової техніки [248].

Відзначимо, що у цей період ОПК України демонстрував певні позитивні тенденції. Для прикладу, за підсумком 2012 р. (у порівнянні з попереднім роком) "підприємства ДК "Укроборонпром" показали приріст виробництва (на 13 % – до 7

млрд. грн.), приріст реалізації (на 5 % – до 12,8 млрд. грн.), приріст середньої заробітної плати (на 17 % – до 3,3 тис. грн.), приріст прибутку (на 148 % – до 682 млн. грн.), приріст перерахувань до бюджету (на 8 % – до 2,6 млрд. грн.)" [366]. За підсумками роботи за 9 місяців 2013 р. підприємства, які входили до ДК "Укроборонпром" продемонстрували зростання "об'єму виготовленої продукції (промислового виробництва) на 35 % в порівнянні з аналогічним періодом 2012 р. Підприємствами концерну за 9 місяців 2013 р. випущено продукції на суму 9,5 млрд грн. Приріст досягнутий за рахунок росту виробництва продукції на експорт (ріст за 9 місяців склав 53 %), при цьому виробництво на внутрішній ринок знизилося. Об'єм реалізованої продукції зріс за 9 місяців на 29 % і склав 10,1 млрд. грн." [366].

Проте, у другій половині 2013 р. – на початку 2014 р. ОПК України й надалі перебував у стані глибокої стагнації та невизначеності. Формально держава продовжувала реалізовувати програми реформування сектору безпеки, однак на практиці діяльність більшості підприємств ОПК залишалася дезорганізованою, а їх виробничі потужності – завантаженими тільки частково. Переважна частина оборонного замовлення виконувалася на експорт, головним чином до країн Азії, Африки та СНД, тоді як потреби ЗСУ фінансувалися за залишковим принципом. Співпраця з Російською Федерацією, яка становила основу багатьох технологічних ланцюгів, супроводжувалася політичною залежністю та ризиками, що особливо загострилися напередодні Революції Гідності. У цей період відбувалося фактичне згорання спільних програм із західними партнерами, а модернізація власних зразків озброєння зводилася до поодиноких ініціатив окремих підприємств.

Невизначеність зовнішньополітичного курсу, корупційні схеми в межах "Укроборонпрому", відсутність ефективної координації між урядовими структурами та підприємствами галузі поглиблювали кризові явища. Як результат, Україна зустріла початок російської агресії 2014 р. із послабленою оборонно-промисловою базою, дефіцитом сучасних озброєнь і критичною залежністю від імпортних комплектуючих.

Члени Тимчасової слідчої комісії ВРУ для проведення розслідування відомостей щодо фактів розкрадання в Збройних Силах України та підриву обороноздатності держави у період з 2004 по 2017 роки назвали період 2010–2014 рр. "трагічним і складним етапом функціонування Збройних Сил України, який характеризувався ігноруванням керівництвом держави, а також Міністерства оборони України, командуванням Генерального штабу Збройних Сил України основних положень і засад забезпечення національної безпеки держави, а також вчинення свідомих дій, спрямованих на руйнування та деморалізацію війська, а також свідоме зниження його боєздатності, як і в цілому обороноздатності держави" [245].

Комісія вважала, що саме у зазначений період рівень боєздатності ЗСУ набув критичного рівня. "Збройні сили України доведені до стану, за якого були неспроможні виконувати завдання за призначенням, особовий склад був деморалізований, загальна ситуація катастрофічна, що стало можливим внаслідок повного невиконання вимог чинного законодавства України, а також свідоме ігнорування вищими військово-політичними керівниками держави загроз у воєнній сфері з боку РФ, які за отриманою інформацією їм були відомі від розвідувальних органів України, що створило умови для порушення РФ суверенітету та територіальної цілісності України, а також призвело до тимчасової окупації та анексії АРК і м. Севастополь, розв'язання війни на сході України, настання тяжких наслідків у вигляді загибелі значної кількості військовослужбовців та громадян України, втрати озброєння і військової техніки, нанесення значної економічної шкоди державі, поставило під сумнів існування України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави", – йшлося у підсумковому документі [245].

О. Куцька вслід за О. Волович стверджували, що не зважаючи на певні позитивні тенденції у розвитку ОПК у перше десятиліття 2000-х р.р. програма розвитку оборонного сектору була невдалою, апогею стагнації сфера зазнала у 2013 р. Експерти з "Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння" висловлювали думки, що було допущено низку помилок, які "породили дві

крайнощі в справі його реформування: або відверте копіювання оборонно-промислового комплексу колишнього Союзу; або гіпертрофоване перебільшення регуляторних можливостей ринкової економіки у цій сфері" [328]. У підсумку, саме слабкість і неефективність ОПК у 2010–2014 рр. стали одним із ключових чинників неготовності України до збройної агресії Російської Федерації та стимулом для подальшого переосмислення ролі ОПК у системі національної безпеки після Революції Гідності.

У мас-медіа також доволі критично оцінювали реформи ОПК, які були проведені напередодні початку російсько-української війни. Для прикладу – стаття Д. Менделєєва "Укроборонпром". Група відхвату" (Дзеркало тижня, 2012, 3 серпня) [215]. Автор статті відзначав, що про реформу ОПК в Україні заговорили з моменту виходу друком у 2002 році указу Президента України щодо структурної перебудови оборонно-промислового комплексу, після чого з'явилися дві державні програми реформування та розвитку оборонної промисловості, остання з яких розрахована до 2013 року. "Слід зазначити, що жоден із цих документів досі не реалізований, і у найближчій перспективі не буде виконаний. А тому про будь-які реформи оборонно-промислового комплексу можуть судити на своїх засіданнях лише члени Комітету з реформування та розвитку Збройних сил України та оборонно-промислового комплексу під головуванням В. Януковича, та й без детального аналізу, що відбувається у цій сфері", – відзначав журналіст [215].

Д. Менделєєв окремо відзначив погіршення ключових показників ефективності діяльності підприємств ОПК: зниження прибутку (з 668 млн грн у 2010 р. до різкого падіння у 2012 р.); зростання збитків і кількості збиткових підприємств; парадоксальне зростання середньої заробітної плати на фоні накопичення боргів із її виплати. "Це свідчить про відсутність цілісної стратегії управління та неефективність менеджменту, зокрема в умовах централізації активів у межах концерну", – відзначав він [215].

Автор статті зауважував, що додатковим фактором ризику стало виведення підприємств ОПК з-під дії законодавства про державні закупівлі. Це рішення, на думку, Д. Менделєєва: знизило прозорість фінансових потоків; обмежило

конкуренцію; створило передумови для неефективного використання бюджетних коштів [215]. "При цьому аргументація щодо специфіки оборонного виробництва виглядає недостатньо переконливою, оскільки значна частина виробничих показників підприємств ОПК формується за рахунок цивільної продукції, а не оборонних замовлень", – читаємо у статті [215].

Журналіст "Дзеркала тижня" робить висновок, який зводився до декількох тез: криза ОПК має системний характер і зумовлена не лише браком фінансування, а й неефективним управлінням; законодавчі ініціативи щодо списання боргів створили ефект морального ризику та стимулювали подальше накопичення заборгованості; фінансовий стан підприємств стрімко погіршується, що проявляється у зростанні боргів, збитків і втраті платіжної дисципліни; скасування процедур державних закупівель підвищує корупційні ризики та знижує ефективність використання бюджетних коштів; організаційна структура ОПК є дисфункціональною, оскільки включає непрофільні підприємства і спотворює галузеві показники; управлінський фокус зміщений із реформ на контроль фінансових потоків, що унеможливлює реальне оздоровлення галузі [215].

Таким чином, у 2010–2014 рр. ОПК України розвивався в умовах системної кризи, політичної непослідовності та технологічної деградації, що стало наслідком тривалої відсутності стратегічного бачення ролі ОПК у національній безпеці держави. Попри певні спроби інституційної реорганізації (передусім – створення ДК "Укроборонпром"), не було сформовано дієвої системи управління, планування оборонного замовлення та координації між підприємствами галузі.

Висновки до 3-го розділу

У 2002–2014 рр. в суспільно-політичному дискурсі переважала думка, що розвиток ОПК України відбувався під впливом суперечливих тенденцій, що поєднували спроби інституційного реформування із хронічною нестачею ресурсів та відсутністю послідовної державної політики. В експертному середовищі та засобах масової інформації утвердилася ідея необхідності модернізації ОПК як ключового елементу забезпечення національної безпеки, що знайшло

відображення у прийнятті концепцій, програм і доктринальних документів. Водночас їх реалізація залишалася фрагментарною через недофінансування, недосконалість управлінських механізмів та залежність від зовнішніх ринків. ОПК поступово трансформувався у переважно експортно орієнтований сектор, що дозволяло зберігати окремі високотехнологічні виробництва, однак не забезпечувало належного переозброєння Збройних Сил України.

Системними проблемами, які відзначали аналітичні центри та ЗМІ, залишалися зношеність виробничої бази, розрив між науковими розробками та серійним виробництвом, залежність від комплектуючих від РФ, а відповідно – відсутність замкнених технологічних циклів. У 2010–2014 рр. ці суперечності загострилися: попри декларування модернізації, державна політика набула ознак залежності від російського ВПК, що обмежувало стратегічну автономність України. Загалом, суспільно-політичний дискурс цього періоду відображав зростання усвідомлення ролі ОПК як індикатора державної суб'єктності, однак реальні механізми його розвитку залишалися недостатньо ефективними.

РОЗДІЛ 4

ОПК УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2014–2021 РОКАХ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

4.1. Спроби реформування ОПК у період АТО

Збройна агресія російської федерації проти України у 2014 р. стала каталізатором глибокої трансформації національного оборонно-промислового комплексу та водночас визначила нові пріоритети розвитку. Український ОПК виявився неготовим до ведення затяжної війни високої інтенсивності, адже протягом попередніх десятиліть функціонував переважно в експортно-комерційному форматі, з орієнтацією на зовнішні ринки та російську технологічну базу. Розрив коопераційних зв'язків із Росією спричинив не тільки дефіцит комплектуючих, а й потребу у формуванні власних виробничих і наукових ланцюгів. Водночас ситуація 2014 р. активізувала процеси структурної перебудови галузі, спрямовані на імпортозаміщення, локалізацію технологій і нарощування внутрішнього оборонного потенціалу. У стратегічному вимірі війна стала імпульсом для переформатування оборонної політики – від декларативного партнерства до прагматичного курсу на інтеграцію у євроатлантичний безпековий простір, що зумовило перегляд стандартів, пріоритетів фінансування та механізмів державного управління у сфері ОПК.

"В цілому ми знали про проблеми Збройних сил України, але не здогадувалися, що стан їх такий жахливий, – зазначали експерти аналітичного центру геополітичних досліджень "Борисфен Інтел". – Правду про них розкрили анексія Криму і бойові дії на Донбасі. Досі ми не могли собі навіть уявити, що наше теперішнє вище військове командування таке безпомічне у справах планування і проведення бойових операцій, забезпечення військових частин і добровольчих загонів не тільки озброєнням і військовою технікою, а й елементарним речовим майном та харчами. Якби не тисячі українських патріотів – добровольців і

волонтерів, якби не відчайдушність українського народу, то путінські війська і терористичні банди окупували б щонайменше Лівобережну Україну" [240].

У цьому контексті важлива роль у відбитті російської збройної агресії належала ОПК. Дослідниця О. Сальнікова визначала ОПК як фундамент національної безпеки держави, оскільки він забезпечував ЗСУ новітніми зразками озброєння, військової техніки і всім необхідним для виконання покладених на них завдань із забезпечення захисту інтересів держави [365, с. 118]. Саме від спроможностей підприємств промисловості України, її наукових установ та закладів залежали ті чи інші рішення, які приймалися щодо розробки нових або модернізації існуючих зразків (систем) озброєння та військової техніки. "Для України підвищення ефективності діяльності ОПК – стратегічно важливе завдання", – наголошувала учена [365, с. 118].

Однак на початковому етапі російсько-української війни ОПК України понесло суттєві втрати. Уже в березні 2014 р. Україна втратила 13 підприємств військово-промислового комплексу, розташованих на території Кримського півострова, серед яких – важливі об'єкти суднобудівної, авіаційної та радіоелектронної галузей [237]. Подальша ескалація конфлікту на сході країни призвела до втрати контролю над низкою ключових підприємств у Донецькій і Луганській областях (10 підприємств), що спеціалізувалися на виробництві боєприпасів, бронетехніки, засобів зв'язку та систем навігації. Частина з них була захоплена окупаційними силами, інша – повністю або частково зруйнована внаслідок бойових дій [237].

Під час АТО з Донбасу до Росії, зокрема, було вивезено близько третини (27 %) промислового потенціалу України [304]. Загалом же наша держава втратила близько 28 машинобудівних заводів. Із них шість, які входили до ДК "Укроборонпром", серед яких виокремимо Луганський патронний завод, ГАХК "Топаз", Сніжнянський машинобудівний завод, Донецький завод хімічних виробів та ВАТ "Юність", яке виробляло комплектуючі для аерокосмічної та авіаційної галузей [304]. Принагідно зазначимо, що незважаючи на бойові дії у східних областях України, наша держава тільки у 2014 р. продала за кордон 23 танки Т-72,

28 сучасних БТРів, 8 вертольотів, 6 бойових літаків, 1 десантний корабель "Бізон", 18 ракетних установок, а також більше 27 тис. одиниць вогнепальної зброї [239]. Згідно з повідомленнями українських журналістів, 11 танків Т-72 були продані до Ефіопії, ще 12 – Нігерії. 15 БТР-3Е1, озброєних бойовим модулем "Штурм-М" і 2 БТР-3М2, озброєних 120-мм мінометом, були продані до Таїланду [239]. 10 БТР-4ЕН були відправлені до Нігерії, а ще 1 БТР-4 – до США. Також у 2014 р. до Нігерії було продано 6 великокаліберних артилерійських установок 122-мм гаубиць Д-30 [239].

Незважаючи на здавалось би позитивну динаміку розвитку українського ОПК, станом на 2014 р. характер його функціонування мав низку особливостей, що впливали на загальні можливості забезпечення ефективного використання оборонних видатків задля удосконалення військово-технічної та оборонно-промислової політики в інтересах забезпечення національної безпеки та оборони, а також стимулювання розвитку економіки України [179]. До таких особливостей Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД) відносив:

1. Відсутність координації у діяльності оборонних підприємств, часто державних. Підприємства ОПК було розподілені між різними міністерствами і відомствами. Так, унаслідок реформи 2010 р. було реорганізовано низку структур, що забезпечували вироблення і реалізацію державної політики у сфері ОПК. Частина функцій із управління низкою оборонних підприємств належали Державному агентству України з управління корпоративними правами та майном, Державному космічному агентству України, Фонду державного майна України, Державному агентству з питань науки інновацій та інформації. Створено єдиний Державний концерн "Укроборонпром", що здійснював управління об'єктами державної власності в ОПК, зокрема до нього увійшло понад 130 державних підприємств (у т.ч. суб'єкти господарювання – державні спецекспортери), а також ремонтні підприємства Міністерства оборони України [179].

2. Експортоорієнтованість українських виробників озброєнь. Експорт вітчизняної продукції ОПК, за експертними оцінками, сягав 1-1,3 млрд. дол. щорічно. Основні споживачі – країни Азії (47 %), Африки (23 %), СНД (21 %),

Європи (6 %), Америки (3 %). До основних країн-партнерів у військово-технічному співробітництві належали: Індія (основні товарні групи: двигуни до важкої броньованої техніки), Ірак (бронетранспортери), Китай (авіадвигуни, трансмісії та двигуни до важкої броньованої техніки, послуги, кораблі та двигуни до кораблів), Таїланд (колісна автотехніка, бронетранспортери, танки), Казахстан (бронетранспортери, кораблі), Росія (авіадвигуни, двигуни для військових кораблів, послуги у сфері ракетобудування і низка комплектуючих) і Азербайджан (бойові вертольоти, броньовані машини, ракети). Загалом зацікавленість в українській продукції виявляли економічні агенти і уряди 78 країн [179].

3. Висока імпортозалежність від одного постачальника (країна-агресор – Росія). Для виробництва озброєнь вітчизняні підприємства імпортують товари і матеріали із 16 країн світу. Від імпорту комплектуючих залежали 67 % діючих підприємств, зокрема критична залежність спостерігається у радіоелектроніці, авіа- і двигунобудуванні. Понад 60 % від загального імпорту для потреб оборони припадало на Росію [179].

Проте навіть попри вищезазначене, дослідниця О. Сальнікова вказувала на значні можливості ОПК України. Якщо брати танкові і механізовані війська, то, на її думку, ОПК України був здатний забезпечити виробництво модернізованих танків "Булат" та нових танків "Оплот". ОПК України був здатний виготовляти модернізовані бронетранспортери БТР-3Е1, нові бронетранспортери БТР-4м і модернізовані БМП-1. При цьому вказані БТР і БМП мали бути оснащені сучасними засобами захисту від ракет і боєприпасів, новими 30-мм гарматами ЗТМ-1 і сучасними комплексами керованого озброєння з ПТР "Бар'єр" [365, с. 118–122].

На переконання О. Сальнікової, окрему увагу слід було приділити переносним ПТРК Стугна-П і Корсар, 7,62 і 12,7 мм кулеметам, новим видам стрілецької зброї [365, с. 118–122]. Для навчання персоналу ОПК України був здатен експортувати комплексні тренажери танків, БМП і БТР [365, с. 118–122]. Щодо артилерії, то О. Сальнікова вважала, що ОПК України мав можливості виготовляти звукометричні комплекси артилерійської розвідки "Положення-2",

комплекси радіолокацій "Мангуста"; автоматизовані машини управління вогнем артилерії "Оболонь"; модернізовані самохідні гаубиці 2С3м, 2С19м, що забезпечували автоматизацію наведення на ціль, підвищення прицільної скорострільності і точності стрільби модернізованих реактивних систем залпового вогню БМ- 21 "Град"; високоточні керовані боєприпаси "Квітник" і високоточні міни "Навес" [365, с. 118–122].

В умовах наростання загроз з боку Російської Федерації та необхідності зміцнення обороноздатності держави український уряд намагався створити стратегічні передумови для відновлення й розвитку оборонної промисловості. Саме у цьому контексті було підготовлено низку нормативно-програмних документів, покликаних забезпечити технологічне оновлення виробництва та підвищити ефективність управління галуззю. Так, ще 15 січня 2014 р. КМУ схвалив проєкт Державної цільової програми реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2017 року [238]. "Реалізація цієї програми дасть імпульс процесу оснащення Збройних сил новітніми зразками військової техніки, зміцнить позиції України на світовому ринку озброєнь і стимулюватиме розвиток суміжних галузей промисловості", – наголошував директор Департаменту економіки оборони та безпеки Міністерства економічного розвитку і торгівлі П. Неботов [238].

Високопосадовець зауважував, що програма реформування дасть можливість провести реструктуризацію 134 підприємств Державного концерну "Укроборонпром" для приведення їх до сучасного рівня ефективного управління (управління здійснюватиметься з урахуванням впровадження замкнутого циклу виробництва продукції) [238]. Для реалізації сучасного системного менеджменту передбачалося створення в концерні вертикально інтегрованих спеціалізованих науково-виробничих кластерів за наступними напрямками: авіабудування і авіаремонт; виробництво бронетанкової, автомобільної, інженерної та спеціальної техніки, суднобудування і морська техніка; високоточні озброєння і боєприпаси; радіолокація, радіозв'язок і системи ППО [238]. Завдяки реформам КМУ розраховував залучити до 2017 року 10,5 млрд. грн. для реформування та розвитку

оборонно-промислового комплексу, з них 2,9 млрд грн – із державного бюджету [238].

Не стояла осторонь реформування ОПК й Верховна Рада України, у стінах якої 23 липня 2014 р. відбулися парламентські слухання "Обороздатність України у ХХІ столітті: виклики загрози та шляхи їх подолання" [180]. Відкриваючи засідання, головуючий – Голова ВРУ О. Турчинов, зазначив: "Потрібно зробити все, щоб армія могла виконувати свій обов'язок, ми повинні дуже конструктивно і відповідально ставитися до цього питання" [180].

У доповіді Тимчасово виконуючий обов'язки міністра оборони України І. Руснак відзначив (поряд із зовнішніми загрозами), наявність внутрішніх викликів національній безпеці України: "розбалансованість і незавершеність системних реформ, у тому числі у сфері безпеки України; зниження обороноздатності держави, боєздатності Збройних Сил та інших військових формувань; незадовільний стан фінансування, ремонту, модернізації та закупівлі озброєння та військової техніки; складне економічне становище" [180].

Він назвав головні причини такого стану обороноздатності держави, який не забезпечує в повному обсязі нейтралізацію існуючих загроз і викликів: обмеження видатків на розвиток оборони, що зумовлено не лише світовою фінансово-економічною кризою, а й прийняттям невдалих управлінських рішень; зволікання з прийняттям стратегічних рішень у сфері оборони, непродуманий перерозподіл повноважень між органами сектору безпеки і оборони; поступова зміна пріоритетів держави у забезпеченні національної безпеки та надання переваги розвитку сил внутрішньої безпеки [180].

І. Руснак інформував про виділення Міністерству оборони України у 2014 році 20,7 млрд. грн., у тому числі в якості благодійної допомоги надійшло 136,8 млн грн. Водночас урядом прийнято рішення про додаткове виділення з резервного фонду близько 9 млрд. грн. для забезпечення заходів з мобілізації, виконання завдань із захисту держави [180]. На його думку, такий "показник фінансування є найвищим за останніх шість років, але така практика для України є безпрецедентною, і це ще раз свідчить про недосконалість оборонного планування"

[180].

Друга проблема, на яку звернув увагу І. Руснак, – "більшість наявного озброєння та військової техніки морально і фізично застаріли, виробництва 1980–1990-х років. Значне недофінансування державних програм з розвитку озброєння та військової техніки унеможливило постачання їх у війська, зокрема вертольотів, броньованих машин, радіолокаційних станцій, високоточних засобів ураження. І це при тому, що майже всі вони є вітчизняними розробками, і промисловість готова забезпечити потреби оборони" [180]. Крім цього, за словами доповідача, не виправдала себе державна військово-технічна політика у сфері оборони, не визначено орган, відповідальний за цю діяльність, не забезпечено повноцінної вертикалі управління [180]. І. Руснак вважав необхідним (серед інших питань) "...визначити та реалізувати основні пріоритети військово-технічної політики – насамперед це високоточні засоби ураження, автоматизовані системи управління, сучасні системи розвідки, безпілотні авіаційні комплекси..." [180].

Голова підкомітету з питань воєнної безпеки та оборони Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони (загальнодержавний багатомандатний виборчий округ, Партія регіонів) О. Кузьмук вважав, що анексія Криму і війна на Сході України загострили увагу до проблем оборони держави. Найскладнішою проблемою він вважав стан озброєння: "Кількість справних літальних апаратів становила 30%, 70 % зенітно-ракетних комплексів вичерпали всі терміни експлуатації (найновіший комплекс – 1989 року випуску). Лише окремі бойові кораблі і катери були технічно справними, 75 відсотків перевищували термін експлуатації. Серед бронетанкової техніки 100 відсотків потребували негайної заміни" [180].

Однією з причин цього стану О. Кузьмук назвав недофінансування: "За всі роки існування Збройних Сил фінансування здійснювалося в межах 40–30 % потреби, при цьому на розвиток озброєння і підготовку Збройних Сил виділялося 6 і 8 % відповідно" [180]. Він ствердив, що в "протидії російській агресії у коротко- та середньостроковій перспективі Україна має розраховувати на власні військові ресурси. У разі агресивних дій проти нас ми можемо отримати від певних

країн політичну підтримку, обмежену фінансову, військово-технічну допомогу і будемо за неї вдячні, але пряма військова допомога виключається повністю" [180].

Перший заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони А. Кінах (загальнодержавний багатомандатний виборчий округ, Партія регіонів) визнав: 1) недостатні зусилля держави на всіх етапах розвитку створили кризову ситуацію щодо забезпечення ЗСУ і в цілому воєнної організації держави сучасним озброєнням і спецтехнікою; 2) потенціал ЗС України не відповідав викликам часу; 3) необхідна докорінна перебудова і відповідно відродження оборонної промисловості [180].

А. Кінах виступив за формування якісно нової державної політики через глибину і складність проблем, що накопичилися у сферах оборони, безпеки, ОПК, ВТС; концентрацію всіх політичних, інтелектуальних, ресурсних, кадрових зусиль держави і суспільства. Як і О. Кузьмук, А. Кінах висловився за "необхідність розроблення та затвердження нової Стратегії національної безпеки України, яка має стати основою для розроблення програм воєнно-економічного та соціально-економічного розвитку країни і, безумовно, основоположним документом для оборонного планування, зокрема і Воєнної доктрини нашої держави" [180].

Голова СБУ В. Наливайченко вважав, що основними загрозами, які "підірвали обороноздатність, а фактично зруйнували, особливо протягом останніх чотирьох років", були: "корупція; відсутність єдиної довготривалої усталеної Воєнної доктрини, обов'язкової до виконання; відсутність протидії іноземним спецслужбам, насамперед військової контррозвідки, контррозвідок системи Збройних Сил України та інших військових формувань" [180].

Радник Президента України В. Горбулін підтримав пропозицію підготувати нову Стратегію національної безпеки не двома-трьома інститутами, а всім науковим, інтелектуальним потенціалом держави. Також він виступив за створення нової Воєнної доктрини [180]. Основною проблемою він назвав ліквідацію системи державного управління воєнно-промисловим комплексом. В. Горбулін підтримав А. Кінаха щодо створення Державної комісії з воєнно-промислових питань [180].

Він вважав надскладним завданням поєднати інтереси Міністерства оборони

та оборонних підприємств, які знаходилися в "Укроборонпромі", Державному космічному агенстві, Мінпромполітики, Фонді державного майна і Державному агенстві з інвестицій і управління національними проєктами. На його думку, необхідно створити "серйозний" державний орган на чолі з першим віцепрем'єр-міністром або з віцепрем'єр-міністром. У кожному міністерстві, відомстві, агенстві мав би бути заступник, який відповідав би за оборонні питання [180].

За його словами, протягом десяти років не виконувалася жодна державна програма розвитку озброєнь, воєнної техніки, зокрема і програми 2013–2017 рр., через фінансування за залишковим принципом. В. Горбулін наголосив, що не виконувалися цільові програми, зокрема щодо проєкту багатфункціонального оперативно-тактичного ракетного комплексу: "З 2010 р. я всіма правдами і неправдами пробував вмовити всіх трьох міністрів оборони дати проєкту зелене світло. Відповідь була одна – "Генеральний штаб проти"" [180].

Заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень К. Кононенко вважав, що у воєнно-економічній політиці необхідно змінити пріоритети та перерозподілити обсяги фінансування різних складових видатків на оборону держави: "У 2005–2013 роках вони становили лише 0,9–1,2 % обсягу ВВП, при цьому від 80 до 90 % цих коштів спрямовувалися винятково на утримання Збройних Сил, насамперед особового складу. Тому в Державному бюджеті України на 2015 рік і наступні роки доцільно передбачити збільшення видатків на оборону до 1,8–2 відсотків обсягу ВВП, спрямовуючи 20–25 % цих коштів на переозброєння Збройних Сил" [180].

Головним пріоритетом військово-технічної політики, на його переконання, мало стати оснащення ЗСУ модернізованими та новітніми озброєнням і військовою технікою: "При цьому у короткостроковій перспективі основні ресурси варто спрямувати на оснащення Збройних Сил сучасними комплектами індивідуальної екіпіровки та спорядження, особливо для дій уночі, засобами закритого зв'язку, навігації, розвідки та життєзабезпечення, сучасними броньованими автомобілями типу "Дозор-Б" та "КрАЗ-АСВ", бронетранспортерами типу БТР-4, протитанковими та переносними протиповітряними ракетними комплексами,

модернізованим вертольотами Mi-24, Mi-8, обладнаними системами розвідки, закритого зв'язку, навігації, захисту від ракет ПЗРК, засобами для дій уночі" [180]. Він запропонував внести зміни до відповідних державних програм та планів, щоб "у середній та довгостроковій перспективі Збройні Сили повинні отримати новітні засоби розвідки та радіоелектронної боротьби, автоматизовані системи управління протиповітряної оборони, бойові, авіаційні комплекси, кораблі тощо" [180].

Голова Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони у 1998–2000 рр. та 2002–2006 рр. Г. Крючков підкреслив, що "неодмінною передумовою забезпечення здатності і спроможності держави захищати свій суверенітет є, як уже згадувалося, потужний багатогалузевий оборонно-промисловий комплекс. Однак такий комплекс саме як комплекс за наявності ще недавно досить розвинутої оборонної галузі досі так і не сформовано. Бо стосовно ОПК комплекс – це передусім вироблення державної політики в галузі озброєння та її реалізація" [180].

Перший заступник голови Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України Б. Гриньов на початку виступу зауважив, що на парламентських слуханнях "говорять дуже правильні речі щодо зміцнення обороноздатності нашої армії і озброєння її сучасною технікою, бажано вітчизняного виробництва. А ще було б краще, щоб Україна мала повний цикл всього виробництва" [180]. Він ствердив, що "може здатися, що питання лише за прийняттям політичного рішення про розміщення оборонних замовлень на підприємствах ОПК та виділення відповідних коштів, і за рік-два наша армія буде однією з найкраще озброєних. Це патріотична, але дуже оманлива ілюзія. Є одне "але", воно називається "науково-технологічний потенціал розвитку ОПК". Оборонне замовлення – це замовлення на вже готовий комплексний продукт, що відповідає жорстким цільовим характеристикам, яких неможливо досягти без постійного впровадження сучасних технологічних досягнень" [180].

Голова Координаційної ради профспілок оборонно-промислового комплексу Я. Жугаєвич підкреслив бачення ризиків на виробництві в ОПК і шляхів їх нейтралізації: "Одна з найгірших і найголовніших загроз сьогодні для трудових

колективів – це загроза подальшого скорочення працюючих. В ОПК залишилося лише 13 відсотків працюючих, це найбільше скорочення серед виробничих галузей економіки країни. Відповідно це впливає на зменшення виробництва військової продукції – і в обсягах, і в окремих виробках" [180]. Найвагомішою причиною катастрофічного стану ОПК, на його думку, була відсутність державного оборонного замовлення: "в основу формування закупівель військової техніки за нинішніх умов має бути покладений принцип збереження і розвитку наявної промислової і технологічної бази національного оборонно-промислового комплексу" [180].

Секретар Комітету Верховної Ради України з питань промислової та інвестиційної політики (загальнодержавний багатомандатний виборчий округ, політична партія "Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина") В. Немілостівий з жалем констатував, що "відбувається спланована багаторічна диверсія із знищення вітчизняної промисловості шляхом ліквідації, вже вчетверте, Міністерства промислової політики, яке було єдиним центральним органом виконавчої влади, що відповідав за оборонно-промисловий комплекс України" [180]. Представник "Батьківщини" торкнувся питання НДДКР, про розділені етапи дослідних робіт: "Є роботи з розроблення, а є з підготовки виробництва, які якраз і розірвані. До чого це призводить? До того, що розробили літак Ан-70, але не підготували виробництво, його немає. Розробили танк "Оплот", але не підготували виробництво, його немає. Я можу наводити багато прикладів" [180]. Він також нагадав про закінчення дії Державної програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року і рекомендував прийняти нову [180].

Директор неурядового аналітичного центру "Центр досліджень армії, конверсії та роззброєння" В. Бадрак підтримав пропозицію про створення Державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу: "Нагадаю вам, що у 2000–2002 роках, коли існувала така комісія, а Володимир Горбулін очолював її, тоді був фактично єдиний етап, коли узгоджувалися всі можливості і щодо виробництва, і щодо використання науки, у тому числі (це на сьогодні вкрай

необхідно) і щодо військово-технічного співробітництва, яке потребує імпорту озброєнь. Тому що, знову-таки, ні для кого не є таємницею, що наш оборонний комплекс здатний забезпечити лише 30 відсотків потреб армії, нам потрібно багато купувати" [180].

Таким чином, як показали парламентські слухання, початок російської збройної агресії проти України (2014 р.) "оголив" системні проблеми національного оборонно-промислового комплексу, який тривалий час залишався інтегрованим у виробничі ланцюги колишнього радянського ВПК. Втрата коопераційних зв'язків із російськими підприємствами, що забезпечували критично важливі комплектуючі та технологічні рішення, поставила перед державою завдання докорінного реформування системи управління оборонною промисловістю. Урядові структури усвідомили необхідність створення нової моделі організації виробництва, орієнтованої на внутрішні ресурси, розвиток власних технологій та диверсифікацію зовнішніх партнерських зв'язків.

З цих причин, 22 грудня 2014 р. Прем'єр-міністр України А. Яценюк під час презентації у Верховній Раді програми діяльності уряду для затвердження її парламентом, повідомив, що планується зміна закону про державне оборонне замовлення, а також систему управління державним концерном "Укроборонпром" [317]. Основна причина – чимало ключових ланок радянського ВПК, з якими були тісно пов'язані українські підприємства ОПК, перебували на території Росії. "Тому розрив ділових зв'язків української оборонної промисловості з Росією через анексію Криму й російську агресію на Донбасі автоматично поставив на порядок денний проблеми вдосконалення галузевої структури ОПК і сфери виробництва продукції подвійного призначення в Україні та пов'язаного з цим підвищення ступеня самодостатності у сфері національної безпеки й оборони", – зазначав високопосадовець [326].

Справді, станом на 2015 рік на українських підприємствах, за словами О. Сальнікової, могла бути виготовлена відносно незначна кількість основних видів потрібних ОВТ за замкненим циклом. Після окупації Криму, збройної агресії Росії в Донецькій і Луганській областях, що відбулись у першому півріччі

2014 року, можливості ОПК також зменшились у зв'язку з втратою потужностей підприємств, розташованих на даній території [365].

З метою зміцнення обороноздатності держави, підвищення ефективності управління сектором безпеки та створення фінансових передумов для модернізації Збройних сил України, РНБО у 2015 році ухвалив рішення про збільшення витрат на безпеку і оборону відповідно до нової Стратегії національної безпеки і оборони та Військової доктрини. Сукупні видатки у державному бюджеті на сектор безпеки і оборони не повинні були бути менші за 5 % від ВВП (Указ Президента України від 26.05.2015 № 287) [346]. У Законі України "Про Державний Бюджет України на 2016 рік" (зі змінами) загальний ресурс на оборону і безпеку було збільшено проти факту 2015 року на 26,1 млрд грн. або 27,2% і встановлено у сумі 121,3 млрд грн. або 5,1% від ВВП [346]. У Законі України "Про Державний Бюджет України на 2017 рік" загальний ресурс на оборону і безпеку держави збільшено проти факту 2016 року на 13,2 млрд грн. і передбачалось у сумі 134,5 млрд грн., що складає 5,2% від ВВП [346].

Загалом можемо констатувати, що за підсумками 2014 р. ДК "Укроборонпром" виконав державне оборонне замовлення на 100 %. ДК "Укроборонпром" першим запровадив систему електронних закупівель "IT Enterprise". Її офіційний старт відбувся у жовтні 2014 р. (за підсумками 2015 р. заощаджено 304,8 млн. грн., а в 2016 р. – 476,6 млн. грн.) [346]. Однак, навіть цей результат не вселяв оптимізму серед політиків та загалом громадян України.

В аналітичній доповіді НІСД до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки у 2014 р." [175] стверджено актуальність питання вдосконалення воєнно-економічної, військово-технічної та військово-промислової політики для вирішення завдань ресурсного забезпечення обороноздатності держави в умовах зовнішньої агресії [175]. Саме протистояння збройній агресії Росії в АР Крим та на Сході України виявило значні прорахунки у забезпеченні Збройних Сил, інших військових, правоохоронних і спеціальних формувань сучасним озброєнням і військовою технікою [175].

Фахівці НІСД зауважили, що техніка і озброєння, якими забезпечена була українська армія, виготовлялися переважно ще за радянських часів і є морально застарілими. Пріоритетним завданням вони визначили модернізацію ОВТ, забезпечення сумісності із зразками, використовуваними в країнах НАТО, що потребувало переведення української зброї на стандарти Альянсу [175]. Науковці НІСД рекомендували створити систему державного гарантування якості ОВТ і визначити національний орган з державного гарантування якості товарів військового призначення. На їх думку, важливими завданнями військово-технічної політики було вдосконалення рівня стандартизації та уніфікації озброєння; розвиток випробувальної бази та полігонів, особливо для сучасних систем озброєнь (високоточних боєприпасів, ракетних комплексів, авіаційної техніки, засобів протиповітряної оборони, бойових кораблів тощо) [175].

Покращити ситуацію в ОПК України повинна була б Воєнна доктрина України, затверджена Указом Президента України від 24 вересня 2015 р. [361]. У документі визначено, що воєнно-економічне та військово-технічне забезпечення воєнної безпеки держави безпосередньо залежить від оборонно-промислового комплексу і що економічне забезпечення воєнної безпеки здійснюватиметься шляхом формування й реалізації принципово нової єдиної воєнно-економічної, військово-промислової та військово-технічної політики, основними напрямками якої є зокрема:

- упровадження системи стратегічного планування розвитку оборонно-промислового комплексу, взаємопов'язаного із цілями та завданнями державної політики у сфері національної безпеки та оборони, соціально-економічного та науково-технічного розвитку України [361];

- визначення на державному рівні довгострокових наукових та матеріально-технічних потреб оборони, забезпечення створення, виробництва, ремонту й модернізації озброєння, військової та спеціальної техніки і боєприпасів для задоволення потреб безпеки та оборони відповідно до характеру і масштабів воєнних загроз, цілей, пріоритетів та завдань воєнної політики держави [361];

- формування збалансованої структури оборонно-промислового комплексу,

визначення пріоритетних напрямів його реформування і розвитку [361].

Таким чином, ухвалення Воєнної доктрини України 2015 р. стало важливим кроком у напрямі системного реформування ОПК та зміцнення воєнно-економічних засад державної безпеки. Доктрина не тільки визначила стратегічні орієнтири розвитку галузі, але й заклала нормативну основу для узгодження воєнно-технічної, промислової та економічної політики держави. Її реалізація мала сприяти формуванню самодостатньої, технологічно розвиненої та ефективно керованої оборонної промисловості, здатної забезпечити ЗСУ сучасними зразками озброєння та техніки, зменшити залежність від зовнішніх постачальників і посилити національний потенціал у сфері безпеки та оборони.

Зрештою, певні позитивні зміни справді відбулися. "Слід зазначити, що за 2015 рік український ОПК значно змінився. Державне оборонне замовлення у 2015 р. виконане майже на 100 %. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26.08.2015 р. № 632 "Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про виробничу і науково-технічну кооперацію підприємств оборонної галузі промисловості", українська воєнна промисловість працює в умовах нової кооперації та нових ринків збуту товарів військового призначення. Зросла продуктивність праці, відчутно підвищилась якість товарів, успішно вирішуються питання імпортозаміщення та диверсифікації російських комплектуючих, покращився фінансовий стан держпідприємств галузі, активізувалося державно-приватне партнерство у сфері ОПК", – йшлося в аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України [171].

Серед найближчих пріоритетів розвитку вітчизняного ОПК автори аналітичної доповіді вважали створення виробництва та постачання в інтересах: Сухопутних військ – високоточних ракет і боєприпасів, нових зразків артилерійських систем і бронетранспортерів нового покоління, засобів зв'язку та управління, автоматизованих комплексів розвідки, безпілотних літальних апаратів (у тому числі ударних), навігаційної апаратури; Повітряних Сил – модернізованих літаків, вертольотів, засобів радіолокації, станцій радіоелектронного придушення, наявних зенітних ракетних комплексів, розробка зенітного ракетного комплексу

середньої дальності та військово-транспортних літаків; Військово-Морських Сил – комплексів крилатих ракет, бойових кораблів та броньованих артилерійських катерів [171].

Важливим кроком на шляху до створення цілісної системи управління оборонно-промисловим комплексом, його технологічного оновлення та підвищення ефективності виробництва стало ухвалення Концепції Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2020 року (Розпорядження КМУ від 20 січня 2016 р.). Автори Концепції визнали критичний стан українського ОПК, зважаючи на: високий рівень фізичного і морального зносу основних виробничих фондів, структурна деформація та незбалансованість оборонно-промислового комплексу, низька ефективність використання науково-виробничої бази; неефективність діючої системи управління оборонно-промисловим комплексом; незавершеність реформування оборонно-промислового комплексу; недосконалість нормативно-правового забезпечення у сфері функціонування оборонно-промислового комплексу; низький рівень продуктивності праці, значна енергомісткість виробництв, відставання в технологічному розвитку від провідних держав світу; відсутність замкнутих технологічних циклів виробництва значної частини видів озброєння та військової техніки; відсутність в Україні необхідних умов для розвитку мікроелектроніки, нанотехнологій, що унеможливило б створення перспективних зразків озброєння та військової техніки; недостатність ресурсного забезпечення, нераціональне та неефективне використання наявних ресурсів; недостатні обсяги державного оборонного замовлення; незадовільний рівень фінансування з державного бюджету заходів щодо розвитку оборонно-промислового комплексу; нераціональне проведення конверсії та диверсифікації; залежність ракетно-космічної промисловості, авіа-, судно-, двигунобудування, радіоелектроніки від імпорту комплектуючих виробів і матеріалів; відсутність системних заходів щодо державної підтримки експорту високотехнологічної продукції, зокрема продукції оборонно-промислового комплексу; незадовільний стан забезпечення підприємств оборонно-промислового комплексу

висококваліфікованими робітничими, технічними та інженерними кадрами тощо [58].

Концепція передбачала розв'язання проблем шляхом виконання комплексу завдань і заходів за такими пріоритетними напрямками розвитку оборонно-промислового комплексу: нарощування технічного та технологічного потенціалу підприємств оборонно-промислового комплексу для максимального задоволення потреб Збройних Сил, інших утворених відповідно до законів військових формувань у сучасному озброєнні та військовій техніці; забезпечення технологічного розвитку оборонно-промислового комплексу за рахунок інвестиційно-інноваційної діяльності, у тому числі застосування офсетних схем та трансферу технологій; розроблення та виробництво конкурентоспроможних видів озброєння та військової техніки; імпортозаміщення технологій, послуг, товарів, комплектуючих виробів і матеріалів виробництва Російської Федерації та збільшення їх власного виробництва; удосконалення законодавства у сфері виробництва озброєння та військової техніки, його гармонізація із законодавством країн Європейського Союзу та держав – членів НАТО; реструктуризація, реорганізація і корпоратизація підприємств оборонно-промислового комплексу та удосконалення системи управління таким комплексом; поліпшення фінансово-економічного стану підприємств оборонно-промислового комплексу; вдосконалення системи стандартизації, уніфікації та управління якістю та ін. [58].

Процес реформування ОПК набув більш системного характеру після ухвалення Рішення РНБО від 20 травня 2016 р. "Про заходи з розвитку оборонно-промислового комплексу України" [34], в якому запропоновано КМУ: забезпечити розроблення та внести на розгляд Верховної Ради України: у місячний строк проєкт закону України про внесення змін до Закону України "Про ліцензування видів господарської діяльності" щодо ліцензування господарської діяльності з розроблення, виготовлення, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння; у тримісячний строк проєкти законів України щодо: забезпечення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій в оборонно-промисловий комплекс шляхом утворення спільних підприємств; особливостей діяльності у

сфері розроблення та виробництва озброєння і військової техніки; внесення змін до Закону України "Про державне оборонне замовлення" щодо застосування конкурентних процедур під час закупівлі продукції, робіт і послуг за оборонним замовленням, інформація про закупівлю яких становить державну таємницю, а також надання переваг продукції, роботам, послугам вітчизняного походження; підтримки авіаційної промисловості, передбачивши заходи з оподаткування операцій з увезення на митну територію України літаків іноземного виробництва за договорами оперативного лізингу та встановлення обмежувального ввізного мита на літаки іноземного виробництва, що перебували в експлуатації понад 5 років, якщо аналоги таких літаків виробляються в Україні; сприяння здешевленню вартості довгострокових кредитів шляхом субсидування з Державного бюджету України частини витрат на сплату відсотків за кредитами, отриманими в українських фінансових установах для серійного виробництва українських літаків, модернізації та технічного переоснащення авіабудівних підприємств [204].

Також не пізніше 1 січня 2017 р. мали б бути затверджені основні напрямки розвитку озброєння та військової техніки на довгостроковий період. ДК "Укроборонпром", Держкосмосу та профільним міністерствам Президентом України доручено затвердити "дорожню карту" реформування системи стандартизації та технічного регулювання у сфері виробництва продукції оборонного призначення [204]. Крім того, П. Порошенко доручив КМУ вивчити питання вилучення підприємств державного концерну "Укроборонпром" з переліку об'єктів, які не можуть бути приватизовані, і внесення їх до переліку об'єктів держвласності, які не можуть бути приватизовані, але можуть бути корпоратизовані [204].

Нормативно-правові новації доволі позитивно впливали на розвиток ОПК. Підприємства цієї сфери поступово відновлювали виробничий потенціал, розширювали лінійку озброєнь і техніки, освоювали нові технології та ринки збуту. Особлива увага приділялася оперативному забезпеченню потреб ЗСУ та інших військових формувань у сучасних зразках техніки й озброєння [186]. Про масштаби

цієї роботи свідчать офіційні дані державного концерну "Укроборонпром", згідно з якими у 2016 році силовим структурам України було передано понад 6200 одиниць військової техніки [186]. Із цієї кількості близько половини – понад 3450 одиниць – становили різноманітні вузли та агрегати [186]. Із готової продукції силові структури отримали понад 1360 одиниць нової та модернізованої техніки, а також більш ніж 1380 зразків відремонтованого озброєння [186]. Зокрема, за даними "Укроборонпрому", у 2016 р. силові структури отримали понад 1000 модернізованих систем високоточної зброї, понад 256 засобів радіолокації та зв'язку, 68 одиниць бронетехніки, артилерійських та спеціальних машин, а також 19 літальних апаратів [186]. Серед відремонтованого обладнання зазначено понад 900 одиниць бронетехніки й артилерії, більш як 300 одиниць високоточної зброї, 64 літальні апарати, 94 засоби радіолокації та радіоелектронної боротьби, а також 6 кораблів [186].

В аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році" [172] констатовано, що "наразі в Україні сформовано єдину військово-технічну політику, в якій ураховано потреби силових структур та етапи їхнього розвитку, а також фінансові й технологічні можливості держави, розроблено програму розвитку оборонно-промислового комплексу, реалізується політика у сфері військово-технічного співробітництва з іноземними державами" [172].

Протягом 2017 р. було заплановано поставити до ЗСУ та в інші військові формування 752 одиниці новітніх і модернізованих зразків ОВТ за договорами 2016 р., у т. ч. від підприємств ДК "Укроборонпром" – 661 одиницю [172]. Серед них – легкий переносний ракетний комплекс, автоматизований комплекс звукової розвідки, модернізовані літаки, броньована ремонтно-евакуаційна машина, броньована санітарно-евакуаційна машина, тактична бойова колісна машина, реактивний піхотний вогнемет. Від інших підприємств мала надійти 91 одиниця ОВТ [172]. Це, зокрема, тренажер пілота літака, безпілотні авіаційні комплекси, броньований автомобіль, десантний катер, комплекс радіоелектронної боротьби з безпілотними літальними апаратами, постановник радіоперешкод, передавач

перешкод, радіорелейна станція, а також модернізований вертоліт [172].

Довгоочікуваним рішенням від урядових структур стало затвердження КМУ 24 травня 2017 р. Державної цільової програми реформування та розвитку ОПК України на середньострокову перспективу. "Це визначальний крок для української оборонної промисловості, адже вона отримала комплексний план проведення системної реформи на найближчі п'ять років, – зазначали військові експерти. – Імплементація положень Програми торкнеться усіх складових процесу управління ОПК – від інституційного та нормативно-правового забезпечення до розвитку міжнародного співробітництва та експортного потенціалу [337].

"Прийняття Програми – це важлива подія, що є свідченням незмінності курсу України на проведення реформ в оборонній промисловості. Хочу зазначити, що багато заходів Програми вже виконуються. Це і новий формат ціноутворення, і надання державних гарантій, і перші кроки в реформі оборонного планування – трирічне державне оборонне замовлення", – прокоментував рішення заступник Міністра економічного розвитку і торгівлі України Ю. Бровченко [241].

У рамках Програми передбачалося реалізувати заходи, спрямовані на забезпечення фінансового оздоровлення підприємств, інтеграцію науки та виробництва, спрощення процедур моніторингу та аналізу завдяки автоматизації управлінських процесів [337]. Крім того, Програма містила заходи зі створення та оновлення виробничих потужностей підприємств ОПК за галузевим принципом, що мало б дозволити впроваджувати державні галузеві програми, такі як Державна цільова програма створення та освоєння виробництва боєприпасів та продуктів спеціальної хімії, прийнята урядом у березні 2017 р. Зазначимо, що Програма знаходилася під грифом "таємно" [337].

Поряд із трансформацією нормативно-правової бази, яка регулювала розвиток ОПК, активно впроваджувалися заходи щодо модернізації виробничих потужностей, оновлення технологій, імпортозаміщення комплектуючих і диверсифікації постачальників, що дозволило суттєво наростити обсяги виробництва та покращити якість озброєння [224]. Так, у 2017 р. ЗСУ було передано понад 150 відновлених і модернізованих танків, десятки нових БТР-3 та

БТР-4 різних модифікацій, а також велику кількість іншої бронетехніки. Повітряні Сили отримали близько 40 одиниць авіаційної техніки, зокрема до 10 винищувачів [224]. Протиповітряну оборону держави суттєво посилено шляхом передачі десятків одиниць озброєння та військової техніки зенітно-ракетним і радіотехнічним військам. Багато новітніх українських розробок проходили випробування і приймалися на озброєння. Високими темпами розвивалися виробничі потужності оборонно-промислового комплексу: створюються нові технологічні лінії, відкриваються цехи та стапелі [224].

"Для Російської Федерації Україна вже сьогодні є стратегічним противником, який володіє повним циклом виробництва бронетехніки, ракетобудування, високоточної та стрілецької зброї, систем протиповітряної оборони й радіоелектронної боротьби, а також має розвинуту авіабудівну та авіаремонтну галузі, суднобудування і користується значною підтримкою з боку західних союзників, – зауважували журналісти, – Український оборонно-промисловий комплекс бере активну участь у розвитку оборонно-технічного співробітництва з країнами НАТО, інтегрується у світовий сектор безпеки та оборони. Підприємства оборонної промисловості активно переходять на міжнародні стандарти, значна їх частина вже сертифікована за ISO 9001, упроваджується система управління та гарантування якості AQAP 2000. Генеральна лінія на інтеграцію з НАТО є незворотною" [224].

Ситуація для українського ОПК могла б бути значно оптимістичнішою у випадку налагодження ефективної співпраці підприємств цієї сфери з науково-дослідними установами, оскільки це б дозволило значно прискорити впровадження інноваційних технологій у виробництво озброєнь і військової техніки. Тісна взаємодія з науковими колами сприяла б розробці сучасних матеріалів, систем керування, радіоелектронних комплексів і високоточної зброї, що підвищило б бойові характеристики озброєння та зменшило залежність від імпорту критично важливих компонентів. Крім того, інтеграція наукових досліджень у виробничий процес стимулювала б підготовку висококваліфікованих кадрів, створення спільних інноваційних лабораторій і центрів випробувань, що в перспективі

зміцнило б конкурентоспроможність українського ОПК на світовому ринку озброєнь.

Незважаючи на потенційні вигоди від співпраці з науково-дослідними установами, на практиці український ОПК й досі характеризується суттєвою відсутністю такої інтеграції. Більшість підприємств галузі зосереджені на поточному виробництві та виконанні державного оборонного замовлення, що призводить до формального або епізодичного залучення науковців. Зокрема, виступаючи на спільному засіданні Воєнно-наукової ради Збройних Сил України та Національної академії наук України 7 липня 2017 р. віцепрезидент НАН України В. Горбулін констатував, що доручення Міністерству оборони України разом з Національною академією наук України, Державним концерном "Укроборонпром", Державним космічним агентством України прийняти спільне рішення щодо використання результатів завершених наукових досліджень, які були проведені науковими установами Національної академії наук України за цільовою науково-технічною програмою НАН України "Дослідження і розробки з проблем підвищення обороноздатності і безпеки держави" було практично не реалізовано [234].

"І хоча НАН України оперативно розробила та подала Міністерству оборони проект цього спільного рішення ще на початку року, цей документ все ще не узгоджений та не підписаний", – відзначав В. Горбулін [234]. Він також зазначив, що у травні 2017 р. НАН України провела детальний аналіз стану впровадження результатів завершених робіт цільової програми. "Хочу відверто сказати, що висновки не втішні: лише одна система введена в експлуатацію, підписано лише дві ліцензійні угоди, а відносно решти – тут усе ще продовжуються перемовини наших інститутів з підприємствами ОПК щодо пошуку шляхів можливого впровадження та знаходження джерел фінансування", – резюмував віцепрезидент НАН України [234].

В. Горбулін зазначив, що "справа не в тому, що наші вчені недостатньо активно й наполегливо співпрацюють у цьому питанні з підприємствами, а останні не зацікавлені у впровадженні. Навпаки – і вчені активні, і підприємства

зацікавлені". Однак:

- підприємства ОПК не мали достатніх обігових коштів для впровадження розробок Академії й укладання відповідних угод; якби вони мали гарантоване державне замовлення на серійний випуск продукції оборонного призначення з використанням новітніх розробок та технологій Академії, то вони б передбачили частину коштів замовлення на впровадження оборонних інновацій [234];

- у Державному оборонному замовленні відсутні замовлення на нові дослідно-конструкторські роботи з розробки сучасних видів озброєння та військової техніки на основі новітніх розробок Академії, а Міністерство оборони рекомендувало Академії підлаштовувати нові оборонні розробки та технології інститутів НАН України лише під вже існуючі в ДОЗі дослідно-конструкторські роботи [234].

Наприкінці 2017 р. РНБО розглянула та схвалила "Основні показники Державного оборонного замовлення на 2018–2020 роки". Представлений на розгляд РНБО України проєкт основних показників Державного оборонного замовлення базувався на фінансовому ресурсі, визначеному у Державному бюджеті України, та показниках наступних двох років, передбачених Основними напрямами бюджетної політики на 2018–2020 роки [220]. Пріоритетними напрямами державного оборонного замовлення у 2018 р. мало стати забезпечення ЗСУ сучасною ракетною та бронетанковою технікою; засобами радіоелектронної боротьби, протиповітряної оборони; безпілотними авіаційними комплексами та антиснайперськими системами тощо [220].

"Наш ОПК вже спроможний забезпечити виконання складних та масштабних програм", – наголосив Секретар РНБО України О. Турчинов, повідомивши, що у 2018 р. році заплановано збільшення фінансування Державного оборонного замовлення до рівня 21,3 млрд. грн., що на 37 % більше, ніж у 2017 р. [220]. "Нам треба вжити всіх можливих заходів для того, щоб кожна гривня спрацювала на підвищення рівня оснащення українського війська новітніми зразками озброєння та військової техніки", – зазначав чиновник [220].

Все ж, чимало військових експертів доволі скептично оцінювали розвиток

українського ОПК. "Станом на сьогодні оборонна промисловість має характер пост-радянської моделі, ознаками якої є неналежне реагування на виклики та нездатність реагувати на потреби сил оборони України, високий рівень залежності від бюджетного фінансування, недостатня прозорість та недостатня фінансова та виконавча відповідальність, – відзначали українські аналітики. – Традиційні підходи та застарілі практики ведення бізнесу в ОПК створили непрозору систему та призвели до системної корупції" [233].

Директор Національного Бюро, зокрема, повідомляв, що у цей період у розслідуваннях детективів Національного антикорупційне бюро України (НАБУ) фігурували понад 10 державних підприємств ОПК. Більшість злочинів, які розслідувала НАБУ, були вчинені у період 2014–2017 рр. Ці факти корупції детективи розслідували в рамках понад 25 кримінальних проваджень [209]. "Проте, осягнути реальний масштаб зловживань в "оборонці", немає ніякої можливості, доки в Україні зберігається старий, "радянський" підхід до того, яка інформація має отримувати гриф державної таємниці, – зазначав экс-голова департаменту безпеки і оборони Мінекономіки України. – І державне оборонне замовлення, і державна цільова програма реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу (ОПК) до 2021 року є цілком таємними. До того ж з боку держави фінансами для ОПК опікується міністерство економічного розвитку... Але під час укладання контрактів та приймання робіт міністерство перевіряє лише фінансові документи і наявність придбаної продукції. Ретельно ж перевіряти усі суми на фінансування підприємств оборонки міністерство не в змозі" [201].

Відповідаючи на запитання: "Як змінився оборонний потенціал України за 5 років війни?", директор Центру досліджень армії В. Бадрак все ж виокремив низку позитивних тенденцій. "Варто відзначити передусім зростання свідомості суспільства, згуртування нації в боротьбі з ворогом, значне посилення несилових важелів держави: контррозвідки, розвідувальних органів, державно-приватного партнерства у сфері інформаційної протидії, – зазначав він. – Істотно змінили свій вигляд і можливості Збройних сил України, які навчилися успішно реагувати на тактичні виклики гібридної війни низької інтенсивності. Створені потужні Сили

спеціальних операцій (ССО), дещо підсилені десантно-штурмові війська (ДШВ)" [243].

В. Бадрак констатував, що "головні здобутки п'яти років війни базувалися переважно в політико-дипломатичній площині: має місце політична підтримка у вигляді продовження та розширення санкцій" [243]. На думку військового експерта серед позитивів варто виокремити проведення успішних бойових пусків та завершення державних випробувань модернізованого ЗРК "Оса-АКМ". "Закуповуються сучасні РЛС (радіолокаційні станції): завадозахищені РЛС метрового діапазону хвиль із висвітленням повітряної та надводної обстановки з цифровою обробкою та автоматичною передачею інформації П-18 "Малахит" та трикоординатні РЛС кругового огляду сантиметрового діапазону, побудовані на базі цифрової ФАР, 79К6 "Пелікан" (за 5 років РТВ Повітряних сил отримали понад 50 одиниць новітніх та модернізованих РЛС, а за період 1991–2014 років усього 8 одиниць)", – відзначав він [243].

Директор Центру досліджень армії зауважував, що почалася реалізація програм створення нових боєприпасів: 152-мм снаряди для "Гіацинту" від ДАХК "Артем" успішно пройшли визначально-відомчі випробування (потужності до 18 тисяч снарядів за рік) [243]. Також, за словами військового експерта, почала вирішуватися проблема посилення ВМСУ (до складу введено шість малих броньованих артилерійських катерів, два з яких – "Бердянськ" і "Нікополь" були захоплені Росією 25 листопада біля берегів Криму) [243].

Щодо негативних сторін розвитку ОПК, В. Бадрак зауважив, що "цілком очевидно, що нової редакції вимагає закон України "Про державне оборонне замовлення"" [243]. Військовий експерт відзначав: "Для створення адекватних умов розвитку армії і ОПК необхідно ухвалити закони "Про створення та виробництво боєприпасів, озброєння, військової і спеціальної техніки", "Про військово-технічне співробітництво України з іноземними державами", "Про державно-приватне партнерство" (остання версія проекту має назву "Про гарантування прав інвесторів і залучення приватних інвестицій на умовах застосування механізму державно-приватного партнерства в оборонно-

промисловому комплексі"), "Про офсетні угоди"" [243].

Інші експерти також відзначали низку негативних тенденцій у розвитку українського ОПК. "В уряді немає органу (на п'ятому році війни!), відповідального за формування та реалізацію державної військово-промислової політики", – писало "Дзеркало тижня" [183], – а "інформаційний шум навколо ОПК став настільки сильним, що створив нову віртуальну реальність навколо оборонної промисловості, де нібито не існує кримінальних проваджень у справах про розкрадання державних коштів, де за зовнішньоекономічними контрактами не виводяться в тінь на рахунки чужоземних офшорів багатомільйонні суми, де армії не поставляється техніка з контрафактними або вкраденими раніше на військових складах запчастинами" [222].

Зрештою, на думку В. Бадрака, "серйозною ознакою кризового стану оборонно-промислового комплексу є те, що в Україні не створюються (не будуються) нові оборонні підприємства [222]. Більшість проектів у цій сфері зосереджено на реконструкції та модернізації старих виробничих потужностей або на створенні одиничного нового виробництва на базі підприємств державного сектора. Про масштабність інвестицій в ОПК взагалі не йдеться" [222].

Інші міркування висловлювали аналітики НІСД, не заперечуючи негативні моменти у розвитку українського ОПК. В аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України (2018 р.) зокрема відзначено, що у період 2014–2018 рр. Україна демонструвала "позитивну динаміку розвитку оборонної промисловості" [173]. На думку авторів аналітичної доповіді було істотно збільшено фінансування розроблення, виробництва, ремонту та модернізації озброєння та військової техніки, налагоджено через оборонні інституції міжнародну співпрацю, визначено в стратегічних та програмних документах держави сталий розвиток ОПК як один із пріоритетних напрямів, індикатором досягнення якого є системні перебудови українського ОПК [173].

Таким чином, у період АТО (2014–2018 рр.) український ОПК перебував у стані радикальної трансформації під тиском збройної агресії Росії, що стимулювало модернізацію озброєння радянського зразка, локалізацію виробництва ключових

компонентів та активне залучення науково-дослідних установ і міжнародних партнерів. Державне фінансування та держзамовлення значно зросли, проте ефективність управління залишалася обмеженою через застарілі технології, низьку координацію між підприємствами та державними структурами і нестачу кваліфікованих кадрів. Водночас ОПК продемонстрував здатність оперативно реагувати на потреби ЗСУ та розвивати виробничий потенціал у кризових умовах, що свідчить про його стратегічну важливість і потенціал для подальшого розвитку за умови системного реформування менеджменту, інтеграції науки та промисловості та підтримки міжнародних технологій.

У досліджуваний період змінилось ставлення держави і суспільства до ОПК. Значну роль у формуванні нового образу ОПК відіграли ЗМІ, громадське суспільство, експертні центри. Уже влітку 2014 р. в інформаційному просторі з'являються численні матеріали про "волонтерський прорив" у забезпеченні армії, про ініціативи підприємств, які власними силами ремонтують бронетехніку, налагоджують постачання бронежилетів, безпілотників, оптичних прицілів. Цей пласт суспільного руху породив феномен "народного ОПК", який контрастував із бюрократичною неповороткістю держави. Водночас такі практики стали каталізатором для політичного тиску на владу: у парламентських дебатах 2015 р. активно звучала критика щодо неефективності державних оборонних замовлень і корупції у сфері закупівель.

Від середини 2015 р. у суспільно-політичному дискурсі відбувається інституціоналізація теми – ДК "Укроборонпром" став головним "оператором оборонного виробництва". Утім, реакція суспільства й експертного середовища на вищезазначену централізацію була суперечливою. З одного боку, "Укроборонпром" позиціонувався як механізм координації зусиль та інтеграції підприємств, з іншого – став символом непрозорості, закритості та політичного впливу. У публічному просторі активно дискутувалось питання: чи може державна монополія забезпечити реальну модернізацію, чи навпаки – законсервує старі схеми розподілу прибутків. Низка журналістських розслідувань, зокрема у 2016–2018 рр., висвітлювали зловживання в закупівлях комплектуючих, участь

політичних діячів у схемах постачання, що створило хвилю критики на адресу уряду й концерну.

Загальною тенденцією 2014–2018 років стало поєднання теми оборони з питанням національної ідентичності. ОПК почав сприйматись не просто як галузь економіки, а як індикатор державності. У тогочасних політичних виступах часто лунали тези про "власну зброю як ознаку суверенітету" та "військово-технічну незалежність як частину європейського вибору України" (поєднувався дискурс безпеки з дискурсом модернізації).

4.2. Особливості розвитку ОПК у період ООС

У 2018–2022 рр., у період проведення ООС у східних областях України, український ОПК перебував у фазі стабілізації та поступового модернізаційного зростання після гострої кризи періоду проведення АТО. Основна увага центральних органів влади була зосереджена на впровадженні новітніх технологій, локалізації виробництва критично важливих компонентів, а також на підвищенні ефективності управління підприємствами ОПК через інтеграцію науково-дослідних інституцій і державних структур. З одного боку, цей період характеризувався розширенням держзамовлень та активною участю держави у формуванні стратегічних програм розвитку оборонної промисловості, а також збільшенням взаємодії з міжнародними партнерами для забезпечення технологічного переозброєння та підготовки конкурентоздатної продукції для внутрішніх потреб і експорту. З іншого – проявлялися "негативні тенденції" попередніх десятиліть: ОПК нашої держави характеризувався: (а) моральним / технічним зношенням виробничих структур; (б) скороченням / припиненням виробництва оборонно-військової техніки; (в) розривом наявних у радянський період зв'язків між наукою і виробництвом; (г) низьким рівнем розвитку інноваційного військового підприємництва; (д) низькою здатністю розробляти / виготовляти конкурентоспроможну продукцію [338, с. 42–47].

Ураховуючи як позитивні зрушення, так і збереження структурних проблем, державне керівництво визнало необхідність системного реформування ОПК та визначення стратегічних пріоритетів його розвитку, що знайшло відображення у нормативних документах і програмних документах, спрямованих на модернізацію підприємств, інтеграцію науки і виробництва та підвищення конкурентоспроможності продукції. Зокрема, відповідно до Розпорядження КМУ від 20 червня 2018 р. [59] з метою "створення умов щодо модернізації і випереджувального розвитку оборонно-промислового комплексу, нарощування його виробничих потужностей для задоволення потреб Збройних Сил та інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів, а також виробництво конкурентоспроможних на світовому ринку озброєнь і військової техніки" [59], схвалено нову Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року.

"Оборонна промисловість є критично важливою як для розвитку національної економіки, так і для захисту державних інтересів, сферою, що сьогодні функціонує переважно в межах четвертого технологічного укладу, – йшлося у документі. – Стратегія спрямована на забезпечення розвитку оборонно-промислового комплексу, здатного адаптуватись до функціонування в умовах кризових ситуацій та загроз національній безпеці, забезпечити перехід до п'ятого технологічного укладу та посилити спроможність держави в рамках досягнення Україною військово-політичної самостійності" [59].

У Стратегії стверджено, що за роки незалежності в Україні фактично не змінилась філософія функціонування підприємств, орієнтована на державну підтримку та отримання державних замовлень [59]. На думку її розробників, в умовах інтенсивного розвитку приватного сектору оборонної промисловості, про що свідчить збільшення частки приватних підприємств під час виконання державного оборонного замовлення, яка за результатами останніх років перевищує 50 відсотків, критичного недофінансування та інвестування у розвиток виробничих потужностей державних підприємств виключно за залишковим принципом,

особливо гостро стоїть питання досягнення їх якісно нового стану, адаптованого до умов сьогодення [59].

Таким чином, підсумовано у документів, стан ОПК та рівень його готовності до проведення системних перетворень визначається такими факторами як:

- інституційною розбалансованістю як результатом недосконалості системи стратегічного планування та розмежованості функцій у сфері управління оборонно-промисловим комплексом, відсутністю в системі органів виконавчої влади єдиного центру прийняття управлінських рішень [59];

- втратою частини стратегічно важливих підприємств у зв'язку з окупацією окремих територій України [59];

- фінансуванням за залишковим принципом заходів державних цільових програм з розвитку оборонно-промислового комплексу, що зумовлює, зокрема, недостатній рівень розвитку виробничих потужностей підприємств, здатних забезпечити повною мірою потреби військових формувань в озброєнні та військовій техніці [59];

- критичним рівнем зношеності основних виробничих фондів, недостатніми фінансовою стійкістю та стабільністю підприємств як потенційною загрозою виконанню державних оборонних замовлень [59];

- значною кількістю підприємств державної форми власності та відсутністю чітко сформованих механізмів їх структурування, що зумовлює неможливість концентрації фінансового ресурсу на пріоритетних напрямках та розроблення галузевих стратегій розвитку оборонної промисловості [59];

- законодавчими обмеженнями як потенційними перешкодами для участі приватного сектору в реалізації оборонних проектів та залучення іноземного капіталу [59];

- низьким рівнем рентабельності оборонних проектів, які реалізуються в інтересах державних замовників [59];

- недостатньою лібералізацією процедур отримання суб'єктами господарювання повноважень на здійснення експортно-імпортних операцій в оборонній сфері [59];

- втратою традиційних ринків та зростаючою міжнародною конкуренцією як фактором ускладнення виходу українських підприємств на нові ринки збуту [59].

Зазначено, що необхідність адаптації української оборонної промисловості до роботи в нових умовах передбачає проведення в середньостроковій перспективі (до 2023 року) структурної перебудови та забезпечення розвитку інституційної спроможності оборонно-промислового комплексу шляхом: оптимізації системи державного управління; визначення центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну військово-промислову політику; оптимізації управління активами підприємств, орієнтації на конкретні цілі та пріоритети за кожним виробничим сегментом; визначення пріоритетів фінансування діяльності суб'єктів господарювання з урахуванням завдань державних цільових програм реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу і розвитку озброєння та військової техніки; впровадження принципів самоокупності та забезпечення доступу до оборонних проектів широкого кола українських суб'єктів господарювання всіх форм власності; сприяння розвитку підприємництва та подальшому сталому функціонуванню приватного сектору; практичного впровадження моделі вертикально-інтегрованих структур за кластерами; проведення корпоратизації та запровадження моделі корпоративного управління підприємствами; створення на підприємствах оборонно-промислового комплексу незалежних наглядових рад відповідно до принципів Організації економічного співробітництва та розвитку; запровадження частково конкурентних процедур під час здійснення державними замовниками відбору виконавців оборонного замовлення; підготовки кадрів для задоволення потреб оборонної промисловості у фахівцях відповідних спеціальностей та ін. [59].

Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року дала поштовх до активізації науково-технічних розробок та модернізації озброєнь, зокрема створення новітніх ракетних систем, здатних забезпечити надійну протиповітряну оборону країни. Вона визначила пріоритети державної політики у сфері оборонної промисловості, спрямовані на підвищення технологічного рівня підприємств ОПК та інтеграцію інноваційних рішень у

виробництво сучасного озброєння. Власне, 16 липня 2018 р. Секретар РНБО О. Турчинов заявив, що розробка нових зразків ракетної зброї на сьогодні є одним з основних пріоритетів української оборонної промисловості. "РНБО ставить перед ОПК завдання щодо створення нових перспективних ракетних систем. Ідеться насамперед про ракети, які будуть забезпечувати надійну протиповітряну оборону нашої країни, і це пріоритет, над яким сьогодні працюватимуть ДП "ВІЗАР" та інші провідні оборонні підприємства України", – відзначали у прес-службі Верховної Ради України [236].

Ці та інші проблеми ОПК порушувалися учасниками круглого столу "Проблеми реформування ОПК України. Шляхи та можливості реалізації реформи", який відбувся у Києві 12 вересня 2018 р. за участю представників центральних органів влади, провідних українських військових експертів, представників "Укроборонпрому", директорів підприємств та ін. (В. Бадрак – директор Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння; П. Букін – генеральний директор ДК "Укроборонпром"; А. В'юнник – директор НВП "Атлон Авіа", голова ГС "Всеукраїнський громадський центр національної безпеки"; Ю. Бровченко – заступник міністра економічного розвитку і торгівлі України; В. Галасюк – голова Комітету Верховної Ради України з питань промислової політики та підприємництва, заступник лідера Радикальної партії з економічної політики; А. Геращенко – народний депутат України; С. Згурець – директор інформаційно-консалтингової компанії "Defense Express"; К. Лісовий – співзасновник ГО "Українська стратегічна ініціатива"; О. Москалець – керівник Центру з проблем безпеки і розвитку; В. Плахута – виконавчий директор Фонду "Вільна Україна"; І. Божков – радник президента АТ "Мотор Січ"; А. Сенченко – голова Всеукраїнського громадського правозахисного руху "Сила права") [228].

Учасники круглого столу обговорили низку актуальних питань, з-поміж яких необхідно виокремити:

- найактуальніші складові реформи ОПК та ВТС, шляхи їх реалізації;
- причини проблем у виконанні державного оборонного замовлення;
- шляхи розвитку оборонних технологій;

- громадський контроль над розбудовою ОПК та ВТС в інтересах національної оборони [228].

Одним із найгостріших для учасників круглого столу виявилось питання перспектив створення центрального органу влади щодо управління ОПК. З цього приводу директор Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння В. Бадрак наголосив, що створення такого органу передбачено в законі "Про національну безпеку". "Закон нам сигналізує про те, що має бути реформа оборонної промисловості, що у виконавчій владі має з'явитися центральний орган виконавчої влади, який буде відповідальним за реалізацію оборонно-промислової політики і за координацію тих підприємствами оборонними, які в нас існують", – відзначив він [228].

Водночас генеральний директор державного концерну "Укроборонпром" П. Букін зазначив, що Концерн приймає активну участь в обговоренні формату та функцій цього органу і підкреслив, що у ДК є "своя думка", яка полягає в недоцільності створення такого органу як окремого міністерства. "На сьогоднішній день Концерн не підтримує ідею створення цього органу як окремого міністерства... Нас в принципі влаштує будь-яка форма, яка дозволить оперативно вирішувати проблемні питання галузі", – зазначив генеральний директор "Укроборонпрому" [228].

Круглий стіл "Проблеми реформування ОПК України. Шляхи та можливості реалізації реформи", який відбувся 12 вересня 2018 р. у Києві, став важливим етапом у публічному обговоренні стратегічних напрямів розвитку ОПК України в умовах російської збройної агресії та потреби системної трансформації галузі. Публічна дискусія показує, що експерти констатували надмірну бюрократизованість "Укроборонпрому", закритість системи управління та відсутність прозорих процедур фінансування й контролю за використанням бюджетних коштів. Підкреслено також, що існуюча модель управління державними підприємствами ОПК не забезпечує конкурентоспроможності, стримує інноваційний розвиток і не стимулює інтеграцію з євроатлантичним оборонним ринком. Учасники заходу констатували, що реформа ОПК повинна

стати складовою частиною комплексної політики національної безпеки, узгодженої з оборонними пріоритетами держави та вимогами НАТО.

Як бачимо, питання реформування та модернізації ОПК України залишалися у фокусі центральних органів влади, військових експертів. Вищезазначені тенденції знайшли своє відображення як у роботі експертних круглих столів, так і у практичних заходах, зокрема у проведенні масштабних виставок та тематичних конференцій. Зокрема, 9-12 жовтня 2018 р. в Міжнародному виставковому центрі відбулася традиційна щорічна XV Міжнародна спеціалізована виставка "Зброя та безпека-2018", у межах якої пройшла низка тематичних конференцій з питань розвитку ОПК України, напрямів розвитку та озброєння Сухопутних військ, Повітряних сил, Сил спеціальних операцій та Військово-Морських сил ЗС України [207]. У роботі виставки та конференцій взяло участь понад 500 компаній і наукових установ (зокрема, 380 з України) із 17 країн світу, виставку відвідали 16 офіційних іноземних делегацій. Проведення такого заходу для країни, яка воює, надзвичайно важлива подія, на якій демонструвалися останні досягнення вітчизняного ОПК і пропозиції іноземних учасників [207].

Виставка відбувалася за двома основними напрямками: озброєння й техніка для армії та правоохоронних органів і зброя для цивільного населення. Оборонна частина заходу демонструвала озброєння й засоби індивідуальної екіпіровки солдата на полі бою, техніку та озброєння Сухопутних військ, озброєння та екіпірування правоохоронних органів, засоби забезпечення прикордонного контролю, військову авіацію, пропозиції у сфері військового кораблебудування тощо. На відкритих майданчиках і в павільйонах виставки демонструвалася велика кількість нових і модернізованих зразків легкої бронетехніки, зокрема БРДМ "Мангуст" (ДП "Миколаївський бронетанковий завод"), БТР-3ДА з бойовим модулем "Штурм-М" БМ-3М (ДП "Київський бронетанковий завод"), модернізовані БМП-1Т та легкий броньований транспортер "Плавець" із бойовим модулем "Спис" на базі МТЛБ (приватна компанія "Техімпекс", Київська область), БТР-70Д і БМП-М1С (ДП "Житомирський бронетанковий завод") тощо [207].

На стендах експозиції ДК "Укроборонпром" уже традиційно

демонструвалася широка номенклатура боєприпасів, зокрема авіаційні керовані ракети типу Р-27, ракети РС-80КО, 152-мм снаряд ОФ29, 125-мм керована протитанкова ракета "Комбат", керовані 152-мм артилерійські снаряди з лазерним напіваактивним самонаведенням типу "Квітник-Е" та 122-мм типу "Карасук" (ДП НВК "Прогрес"). Також уперше на виставці можна було побачити мобільну пускову установку нового ОТРК "Грім" (ДП "КБ "Південне"), нову бойову ремонтно-евакуаційну машину (БРЕМ) "Лев" (ДП "Львівський бронетанковий завод") тощо [207]. Експерти відзначали, що виставка сприяла "розвитку ОПК, подальшому вдосконаленню технічної оснащеності ЗСУ та інших силових структур, просуванню на зовнішні ринки ОВТ українського виробництва, розвитку ВТС з іноземними партнерами тощо" [207].

Таким чином, упродовж 2018 року питання модернізації та реформування ОПК України активно обговорювалися на рівні уряду та експертного середовища. Основна увага приділялася стимулюванню інвестицій, залученню приватного капіталу та розвитку міжнародного співробітництва, а також створенню умов для підвищення ефективності державних підприємств галузі. У цьому контексті законодавчі ініціативи щодо спрощення процедур створення спільних підприємств розглядалися як важливий крок на шляху інтеграції українського ОПК у світові оборонні ринки.

Зокрема, 12 грудня 2018 р. КМУ ухвалив проєкт закону, ініційований Мінекономрозвитком, з метою зняття чинної заборони в українському законодавстві на створення спільних підприємств в оборонно-промисловому комплексі. Ухвалення законопроєкту врегульовувало надання права компаніям-учасникам концерну "Укроборонпром" брати участь в реалізації міжнародних проєктів шляхом створення господарських організацій (спільних підприємств) [217]. "Створення спільних підприємств у формі господарських організацій для реалізації інвестиційно-інноваційних, капіталомістких, довготривалих проєктів є міжнародною практикою. Ми розглядаємо законопроєкт як один із основних інструментів залучення інвестицій та створення сучасних технологічно прогресивних видів озброєння", – прокоментував ухвалене рішення заступник

Міністра економічного розвитку і торгівлі Ю. Бровченко [217].

20 грудня 2018 р., у рамках підсумкової прес-конференції Мінекономрозвитку С. Кубів, Перший віцепрем'єр-міністр – Міністр економічного розвитку і торгівлі розповів про результати трансформації ОПК [232]. "У 2018 році ми домоглися виділення 3 млрд гривень на проекти відновлення, модернізації та створення нових виробничих потужностей на підприємствах оборонно-промислового комплексу. Зокрема, у 2018 році завершився проект зі створення лінії виробництва високоточного озброєння "Вільха" на конструкторському бюро "Луч" у Києві, витрати на який у цьому році склали близько 130 млн грн. Фактично розпочато серійне виробництво ракети "Вільха", – наголосив високопосадовець [232].

Перший віцепрем'єр-міністр додав, що близько 800 млн у 2018 р. були використані для створення лінії по виробництву твердого ракетного палива, яким споряджуються ракети "Вільха". Лінія запущена на Павлоградському хімічному заводі. Також, за словами Першого віцепрем'єр-міністра, у 2018 р. завершилось створення виробництва набоїв для стрілецької зброї калібрів 9x18 і 9x19 за стандартами НАТО на казенному науково-виробничому об'єднанні "Форт" у Вінниці. Вартість проекту склала близько 70 млн грн. "Ця виробнича лінія може повністю забезпечити потреби силового блоку в Україні в набоях цих калібрів", – зауважив С. Кубів [232].

Зазначимо, що обсяг державного оборонного замовлення у 2018 р. склав понад 17,3 млрд грн (ще 4 млрд були виділені наприкінці року додатково, втім вони, ймовірно, будуть витрачені вже в 2019 р.) [203]. У рамках виконання ДОЗ армія отримала близько 10 тис зразків техніки та озброєнь, в тому числі понад 2,5 тис. керованих ракет, значну кількість боєприпасів. З цього числа близько 1000 одиниць складає відремонтована техніка. Понад 20 зразків нової техніки було прийнято на озброєння та забезпечення Збройних сил України, а ще понад 10 – вийшли на етап випробувань. Такі цифри, на думку військового експерта С. Згурця, "дозволяли оцінювати 2018 рік як "достатньо позитивний" [203].

"За минулий рік [2018 р. – авт.] зроблено суттєві кроки у напрямі

вдосконалення сектору безпеки і оборони України. Ми прямуємо до надійного захисту нашої держави, ефективного використання ресурсів в інтересах національної безпеки та інституціонального наближення України до членства в Організації Північноатлантичного договору, як це закріплено Конституцією країни...", – констатовано, зокрема, й у Щорічному Посланні Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України" [174].

Незважаючи на вищезазначене, у березні 2019 р. на засіданні РНБО ухвалено рішення про реформування ОПК [55], яке охоплювала декілька етапів. Уряд уперше за часів незалежності України мав провести огляд ОПК для того, щоб оцінити, "наскільки він готовий задовольнити потреби в озброєнні, боєприпасах, військовій і спеціальній техніці з урахуванням актуальних загроз" [244]. Ще один етап реформи – корпоратизація ОПК. Державні комерційні підприємства повинні були б бути перетворені в акціонерні товариства, що дозволило б залучати інвестиції в галузь (згодом – у липні 2019 р. у ВРУ був зареєстрований законопроект "Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності", який передбачав створення необхідної матеріально-технічної бази для зміни юридичної форми власності підприємств і введення корпоративного управління) [244].

Третій етап реформи – зміни в оборонних закупівлях (згодом – у липні 2019 р. ВРУ ухвалила закон "Про оборонні закупівлі", який визначав як повинні проводитися закупівлі товарів і послуг оборонного значення, а також визначав порядок державного і демократичного цивільного контролю в сфері оборонних закупівель, а також передбачав затвердження типових державних контрактів, перехід до стандартів НАТО) [244].

Експерти наголошували, що в результаті реформи ОПК "повинно бути сформовано ефективне поєднання державної та приватної власності, що в свою чергу дозволить у повній мірі задовольняти потреби сил безпеки та оборони України" [233]. На думку військових аналітиків, "відкритість оборонно-промислового комплексу до внутрішньої конкуренції стане поштовхом для впровадження інновацій та технологічного вдосконалення, водночас стратегічні

оборонні підприємства та активи будуть захищені державою" [233].

Згодом, 8 квітня 2019 р. під час прес-конференції Перший віцепрем'єр-міністр України – Міністр економічного розвитку і торгівлі України С. Кубів розповів про налагодження роботи ОПК [206]. "З 2014 року армія та силові структури отримали близько 26 тис. одиниць озброєння, зброї та військової техніки і 7000 з них – абсолютно нові та модернізовані зразки. Завдяки роботі Мінекономрозвитку ми збільшили фінансування оборонно-промислового комплексу у понад 100 разів – з 30 млн грн у 2016 році до 3,2 млрд грн в 2018 році. Завдяки цим коштам підприємства ОПК запровадили понад 200 розробок новітнього озброєння та військової техніки", – наголошував він [206].

С. Кубів зазначив певні досягнення у сфері ОПК: "Ми завершили створення серійного виробництва за проектом "Вільха" та комплексів "Нептун", створили виробничі потужності для серійного виготовлення набоїв для стрілецької зброї, що дозволить забезпечити набоями відповідного калібру увесь силовий блок України. Ми також розпочали створення виробництва корпусів для боєприпасів калібрів від 100 до 155 міліметрів за унікальними технологіями, які наразі є лише у США, Туреччини, Китаю, Південної Кореї та відтепер в Україні" [206].

Також Перший віцепрем'єр-міністр України зазначив, що Мінекономрозвитку створює умови для розвитку підприємств бронетанкової галузі. "Ми розширили виготовлення дизельних двигунів для бронетехніки, у тому числі танків "Оплот", а також бронетранспортерів БТР-4 та БТР-3. Все це підвищує обороноздатність української армії та докорінно модернізує технічне оснащення наших військових, що особливо важливо в період збройної агресії Росії на Сході України", – констатував С. Кубів [206].

Зважаючи на російсько-українську війну та зміну політичних еліт, 29 липня 2019 р. низка громадських організацій (Незалежний антикорупційний комітет з питань оборони, Разом проти корупції, Центр протидії корупції та ін.) оприлюднили спільну Заяву щодо забезпечення прозорих кадрових призначень в оборонно-промисловому секторі [208]. "Україна стоїть на порозі кадрових змін. Після парламентських виборів очікуються масові посадові ротації, зокрема, і в

державному секторі оборонно-промислового комплексу України (ОПК). Зважаючи на військову агресію на Сході України та численні корупційні скандали під час виконання державного оборонного замовлення, які ставлять під загрозу національний суверенітет, вкрай важливо привести на ключові посади в ОПК України відповідальних професіоналів із бездоганною репутацією", – йшлося в документі [208].

Громадські експерти виокремили низку посад, що мали безпосередній вплив на вибір, якість і ціну озброєння та військової техніки, які "вже завтра будуть в руках українських" воїнів [208]. Такими посадами, що потребували особливої уваги, були:

- Керівництво державного концерну "Укроборонпром";
- Керівництво підприємств – учасників концерну "Укроборонпром";
- Заступник Міністра економічного розвитку і торгівлі України відповідальний за розвиток ОПК;
- Заступник Міністра оборони України відповідальний за військово-технічну політику, розвиток озброєння та військової техніки, а також за Управління військових представництв;
- Керівництво Державного космічного агентства України;
- Заступник Секретаря Ради національної безпеки і оборони з питань ОПК;
- Керівництво Державної служби експортного контролю [208].

На думку інститутів громадянського суспільства, "відбір кандидатів на наведенні посади мав бути прозорим і відбуватися за такими критеріями як: відсутність конфлікту інтересів з власними бізнес-інтересами; підтвердження задекларованих доходів; відповідність вимогам люстраційного законодавства; а також відсутність інформації, що кидає тінь на патріотичну позицію та ділову репутацію кандидата" [208].

Керівництво громадської спілки "Ліга оборонних підприємств України", яка у 2019 р. представляла інтереси понад 120 приватних підприємств оборонної галузі, у цей же період також звернулася до Президента України з листом, у якому було викладено реальний стан справ у вітчизняному ОПК та запропоновані шляхи

розв'язання існуючих проблем [242]. Зокрема, у листі зазначалося, що на кінець 2019 року склалася надзвичайно тривожна ситуація з державним оборонним замовленням (ДОЗ) та завантаженням оборонних підприємств замовленнями. "Попри наявність значного фінансового ресурсу, передбаченого для Міноборони для реалізації державних програм розвитку озброєння та військової техніки, з боку оборонного відомства відбувається фактичне блокування щодо використання коштів на ці потреби (не використані багатомільярдні кошти на розробку і закупівлю нових та модернізованих зразків озброєння), – йшлося у листі. – Такий підхід створює загрозу для забезпечення ЗСУ необхідним озброєнням та технікою, спричиняє зупинку робіт на оборонних підприємствах, звільнення професійних кадрів, викликає руйнацію виробничих потужностей та зникнення професійних компетенцій вже в найближчій перспективі" [242].

Ліга наголошувала на тому, що така ситуація була "наслідком відсутності в державі дієвої системи формування та прийняття рішень у сфері оборонно-промислового комплексу та реалізації ДОЗ" [242]. Також, у листі до Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України Ліга наголошувала на тому, що "розроблення законодавчих актів, які регулюватимуть процеси створення та виробництва ОВТ, проведення їх закупівель, питання фінансування розробок нових зразків озброєння, повинні максимально враховувати інтереси національних виробників..., адже неякісні закони є міною уповільненої дії, яка у перспективі може привести до зникнення існуючих виробничих потужностей, професійних кадрів та наукових шкіл у чутливих для національної безпеки сферах" [242].

Окрім того, у своєму зверненні до Президента України керівництво профільного об'єднання приватних виробників озброєння та військової техніки озвучило "своє прагнення до зрозумілих та результативних стосунків з головним в країні замовником озброєнь – Міністерством оборони України", адже "планування та використання коштів в рамках ДОЗ з року в рік є системною проблемою, і 2019 рік не є виключенням" [242].

Наприкінці 2019 р. РНБО під головуванням Президента України В. Зеленського на своєму засіданні схвалила основні показники державного

оборонного замовлення на 2020 та 2021, 2022 роки. Згідно зі схваленим документом у 2020 р. на виконання ДОЗ було передбачено фінансування у сумі 25,848 млрд. грн., що на 16 % більше, ніж у 2019 р. [220]. У виконанні ДОЗ мали брати участь 14 державних замовників. Державним оборонним замовленням передбачалося фінансування заходів з розвитку виробничих потужностей ОПК на загальну суму 2,53 млрд. грн. (9,8 % від загального обсягу ДОЗ) [220]. З них 1,7 млрд. грн. мали спрямовуватися на виконання дослідних та дослідно-конструкторських робіт. За попередніми розрахунками, частка вітчизняних постачальників мала складати майже 90 % продукції, імпорт – відповідно близько 10 % [220].

Зважаючи на значні кошти, які виділялися на ОПК, 2020 р. Мінекономіки вперше в історії незалежної України провело огляд національного ОПК. Головною метою роботи визначалось "об'єктивно оцінити спроможності оборонно-промислового комплексу України щодо задоволення потреб сектору безпеки й оборони в озброєнні, боєприпасах, військовій та спеціальній техніці з урахуванням актуальних воєнно-політичних загроз" [191]. Результати Огляду надали можливість:

- проаналізувати якість системи управління ОПК та ефективність взаємодії органів державної влади у рамках реалізації військово-промислової політики [191];
- об'єктивно оцінити поточний стан підприємств оборонної сфери, їхні виробничі потужності та експортний потенціал [191];
- оцінити ефективність взаємодії державного та приватного секторів оборонної промисловості [191];
- визначити основні напрямки реформування оборонно-промислового комплексу України, які стануть основою стратегічних і програмних документів [191];
- підготувати рекомендації щодо запровадження пріоритетних заходів у ході реформування оборонно-промислового комплексу України [191].

"Незважаючи на низку проблемних питань в ОПК, його наявний стан задовольняє основні потреби сектору безпеки і оборони України відповідно до

сучасних викликів та загроз. Науковий та виробничий потенціал ОПК дозволяє при відповідному фінансуванні та співпраці з країнами-партнерами розробляти та забезпечувати виробництво сучасних зразків озброєння та військової техніки", – зазначала заступник Міністра розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України С. Панаїотіді [191].

Підводячи підсумки 2020 року інтернет-ресурс "Defense Express" назвав головним здобутком у сфері ОПК не розробку новітніх ОВТ, а створення окремого міністерства [192]. "Те, про що говорили з 2014 року нарешті здійснилось у 2020. Країна, для якої питання обороноздатності стало болісним синонімом права на існування, отримало міністерство, яке буде опікуватись оборонно-промисловим комплексом", – відзначали журналісти. – Мінстратегпром має сформувати всю державну політику оборонного замовлення та створення нових зразків зброї. Для цього міністерство має визначити ключові напрями розбудови ОПК та виходити з реальних потреб і можливостей Міноборони" [192].

Зрештою, Міністр з питань стратегічних галузей промисловості О. Уруський уже наприкінці 2020 р. озвучив базову заплановану реформу ОПК – планувалося із понад 100 підприємств, які входили до складу "Укроборонпрому", в реформованому оборонно-промисловому комплексі України залишити від 60 до 65 підприємств [187]. "На сьогодні є понад 100 підприємств, які входять до складу "Укроборонпрому". Вони діляться на три категорії. Перша категорія – це ті, які повністю втратили всякий зв'язок з оборонною промисловістю, не мають активів, серйозних ніяких. Ця група сформована. І вона йде на передачу до Фонду держмайна з подальшою приватизацією чи ліквідацією", – зазначав О. Уруський [187].

Він констатував, що друга частина, яка має перейти до Фонду держмайна – це "ті, які також вже не мають стосунку до оборонної промисловості, державного оборонного замовлення, але мають активи серйозні... це приблизно група з понад 40 підприємств". Зрештою, за його словами, "залишається кістяк, той, який буде в подальшому складати основу державну оборонної промисловості. Це десь 60–65 підприємств, які будуть розділені на холдингові компанії за напрямками. Всі ці

підприємства підлягають корпоратизації. Усі. Зі збереженням 100% державою", – зауважував міністр [187].

Певні зміни очікувалися й на законодавчому рівні: 1 січня 2021 р. мав набрати чинності Закон України "Про оборонні закупівлі". Однак, імплементація закону розтягнулася на весь рік через повільний процес ухвалення необхідних нормативно-правових актів. "Не були розроблені додаткові зміни у законодавство про державну таємницю для того, щоб забезпечити прозорість і конкурентність більшості оборонних закупівель, оприлюднення яких не завдасть шкоди національній безпеці і обороні. Також не був запущений в промислову експлуатацію реєстр виконавців державних контрактів, котрий мав стати фільтром від фіктивних компаній", – зазначали експерти [4].

18 червня 2021 р. Указом Президента України введено в дію нову Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України. "Головним позитивним моментом є те, – відзначали журналісти, – що стратегія передбачає перетворення підприємств ОПК на господарські товариства, формування науково-виробничих об'єднань за галузевим принципом, припинення роботи ДК "Укроборонпром" шляхом перетворення її підприємств на вертикально-інтегровану структуру" [235]. Стратегія, зокрема, визначала:

- цілі, основні напрями, завдання державної військово-промислової політики [235];

- поточні та прогнозовані чинники, що впливають на розвиток оборонно-промислового комплексу, з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов [235];

- пріоритети розвитку оборонно-промислового комплексу на довгостроковий період [235];

- основні напрями діяльності державних органів щодо підтримки розвитку оборонно-промислового комплексу [235];

- напрями та завдання реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу [235].

Передбачалося, що державна військово-промислова політика буде

реалізовуватися за такими основними напрямками: створення системи стратегічного планування; забезпечення безперервного наукового, інформаційно-аналітичного та нормативно-правового супроводження заходів з реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу; оптимізація системи державного управління у сфері оборонно-промислового комплексу України, уникнення конфлікту інтересів між повноваженнями щодо формування державної військово-промислової політики та функціями з управління суб'єктами господарювання; впровадження принципів корпоративного управління відповідно до міжнародних стандартів; підвищення рівня координації діяльності органів виконавчої влади, що здійснюють реалізацію державної політики у сфері безпеки, оборони та розвитку оборонного сектору економіки; впровадження ефективної системи організації діяльності державних наукових установ та виробничих підприємств оборонних галузей промисловості; створення та впровадження єдиної інформаційно-аналітичної системи центрального органу виконавчої влади; проведення раціональної диверсифікації оборонних галузей промисловості; впровадження економічних механізмів стимулювання інноваційної діяльності, збільшення прибутковості, забезпечення сталого фінансового стану підприємств оборонно-промислового комплексу, відновлення платоспроможності; удосконалення системи стандартизації, уніфікації та управління якістю продукції відповідно до стандартів НАТО; імпортозаміщення критичних матеріалів, комплектувальних виробів; зняття нормативно-правових обмежень на утворення спільних підприємств з іноземними компаніями та провадження спільної діяльності; спрощення процедур отримання суб'єктами господарювання повноважень на здійснення експортно-імпортних операцій в оборонній сфері; впровадження механізмів державного протекціонізму та державної підтримки експортного потенціалу в рамках військово-технічного співробітництва з іноземними державами з урахуванням зобов'язань України за відповідними міжнародними договорами; впровадження заходів із стимулювання підприємств до збільшення обсягів цивільної продукції; запровадження ефективних механізмів взаємодії між державними замовниками та виконавцями державних контрактів (договорів) з оборонних закупівель та ін. [56].

Зауважимо, що напередодні повномасштабного вторгнення Росії на територію України, однією з основних проблем українського ОПК залишалася корупція. У грудні 2021 р. Незалежна антикорупційна комісія презентувала результати глобального Індексу доброчесності в оборонному врядуванні. Відповідно до результатів Україна отримала 41 бал зі 100 та потрапила до групи країн з оцінкою "D", що вказувало на наявність високих корупційних ризиків [4]. Цей індекс програми Оборона та Безпека мережі Transparency International – єдиний масштабний аналіз ефективності і контролю за корупційними ризиками у секторі безпеки і оборони [4].

Згідно з висновками експертів, для того щоб підвищити рівень запобігання корупційним ризикам в секторі оборони, в Україні потрібно знизити рівень секретності оборонних закупівель та посилити демократичний цивільний контроль за ЗСУ. За даними українських журналістів-розслідувачів гучні корупційні скандали на закупівлях для армії останніх років, були пов'язані саме із високим рівнем таємності у цій сфері. Як наслідок, таємні контракти дістаються підприємцям, пов'язаним з посадовими особами, які регулюють оборонно-промислову сферу в Україні [4]. Додамо, що у 2021 р. бюджетні витрати Міністерства оборони України в рамках державного оборонного замовлення сягнули 26,4 млрд. грн., що майже в п'ять разів більше ніж аналогічні витрати у 2014 році [4].

Варто відзначити також реакцію мас-медіа на реформування ОПК у 2018–2021 рр. Яскравий приклад – стаття журналіста Д. Менделєєва "Троянські коні "Укроборонпрому" ("Дзеркало тижня", 2019, 18 серпня) [216]. Автор статті відзначав, що фінансово-економічний стан підприємств ОПК свідчив про глибоку системну кризу, яка проявляється у хронічному накопиченні боргів і втраті платоспроможності. Журналіст констатував, що державна підтримка галузі нерідко має викривлений ефект і фактично стимулює подальше зростання заборгованості [216]. Водночас підкреслюється, що стрімке зростання боргів за енергоносії та заробітною платою є прямим наслідком неефективного менеджменту. "Цілком можливо, якби не раптова відставка, інвестиційний менеджер А. Абромавічус

виявив би себе в Україні як талановитий економічний гуру, і наша країна досягла б неймовірних висот в економіці, – зазначав Д. Менделєєв. – Однак доручити проводити експерименти над українським оборонно-промисловим комплексом, що перебуває у важкому економічному, фінансовому та технічному становищі, людині, яка навіть не може читати документи мовою країни перебування, а тим паче в умовах бойових дій, – рішення, що межує зі злочинною недбалістю" [216].

Окрему увагу Д. Менделєєв приділив тому, що кредиторська заборгованість досягла критичних масштабів, а прибутковість підприємств демонструє стійку тенденцію до зниження [216]. У матеріалі статті акцентується також на тому, що скасування процедур державних закупівель лише посилило корупційні ризики та знизило прозорість використання бюджетних коштів [216]. "Проблема корупції всередині концерну... звичайно, важлива, але зовсім не нездоланна, – писав автор статті. – Велику частину позицій, які генерують корупційні прояви в концерні та його підприємствах, закладено в статуті самого "Укроборонпрому", у системі управлінських рішень його апарату, а також у неконституційному способі формування наглядової ради та делегованій президентові Кабінетом Міністрів функції призначати генерального директора" [216].

Важливим було й зауваження Д. Менделєєва про те, що значна частина виробництва має цивільний характер, що ставить під сумнів ефективність існуючої структури ОПК. Підкреслювалося, що включення до складу концерну непрофільних підприємств спотворювало реальні економічні показники. Водночас зроблено висновок про те, що системний характер корупції, яка охоплює різні рівні управління і глибоко інтегрована у зовнішньоекономічну діяльність. У статті "Троянські коні "Укроборонпрому" зазначено, що використання офшорних схем сприяло виведенню коштів за кордон, а провали міжнародних контрактів завдавали "серйозних репутаційних і фінансових втрат державі" [216].

Окремо Д. Менделєєв підкреслював відсутність невідворотності покарання, що стимулювало подальші зловживання. Зверталася увага й на слабкість правоохоронної системи, яка не забезпечувала доведення резонансних справ до вироків. На цьому тлі, на думку журналіста, приватний сектор виглядав більш

гнучким і конкурентоспроможним, однак його розвиток стримувався монополізованою системою експорту [216]. "Непрофесіоналізм, некомпетентність, неефективність і безпросвітна дурість менеджменту можуть убити вітчизняний оборонно-промисловий комплекс набагато швидше – ще до початку анонсованих президентом В. Зеленським реформ!", – резюмував Д. Менделєєв [216].

Таким чином, період 2018–2021 рр. (проведення ООС), став наступним етапом еволюції суспільно-політичного дискурсу навколо проблеми розвитку ОПК України. На тлі певної стабілізації фронту, зниження інтенсивності бойових дій і поступового переходу державної політики від мобілізаційного до інституційно-реформаторського режиму, тема ОПК набувала нових смислів. У публічному дискурсі дедалі частіше звучали тези про необхідність "деолігархізації оборонного виробництва", "прозорості тендерів" і "боротьби з корупцією в тилу".

Попри "риторику реформ", реальний стан ОПК залишався суперечливим. З одного боку, підприємства комплексу продовжували забезпечувати ЗСУ модернізованою технікою, зокрема бронетранспортерами, артилерійськими системами, засобами зв'язку та безпілотниками. З іншого – дедалі частіше актуалізувалась проблема непрозорості державних оборонних закупівель (найбільш резонансним стало розслідування щодо постачання контрабандних комплектуючих російського походження через посередників, у якому фігурували представники вищого керівництва "Укроборонпрому").

Президентські та парламентські вибори 2019 р. радикально змінили політичний контекст реформ ОПК. Перемога В. Зеленського і формування нового парламенту відкрили період очікувань оновлення політики у сфері безпеки й оборони. У риториці нового керівництва держави тема ОПК посіла важливе місце: декларувалося прагнення до "демонополізації оборонного комплексу", "реального аудиту діяльності "Укроборонпрому"" та "запровадження натівських стандартів управління". Утім, перехід від гасел до практичних рішень виявився складним.

Згодом на порядок денний вийшли структурні ініціативи, спрямовані на модернізацію та корпоратизацію ОПК. Кабінет Міністрів ухвалив рішення про перетворення "Укроборонпрому" на холдингову компанію з розподілом

підприємств за профільними напрямками ("Оборонні системи України" тощо). У політичному дискурсі – це трактувалося як "нарешті реальний крок до реформування", проте громадські експерти застерігали, що без оновлення механізмів управління і контролю така реструктуризація може залишитись формальністю. Дискусії у ЗМІ відображали напруження між двома логіками: з одного боку, прагнення влади зберегти стратегічний контроль над ключовими активами, з іншого – тиск суспільства і міжнародних партнерів на прозорість та відкритість ринку оборонних технологій.

В експертних середовищах розгорталася нова хвиля аналізу оборонної промисловості як потенційного драйвера економічного зростання. Аналітичні центри пропонували концепції військово-технологічного кластеру, розвиток подвійних технологій, залучення приватного сектору. Ці ідеї частково відображалися у програмах державної політики, але не отримували належного ресурсного забезпечення. Показово, що на рівні суспільної риторики акценти поступово зміщувались із теми оборонної спроможності на тему інноваційності, що свідчило про спробу вписати ОПК у ширший контекст модернізаційного дискурсу України. Проте, загалом, до початку повномасштабного вторгнення Росії, ОПК України залишався складним політичним і суспільним феноменом: його образ у суспільно-політичному дискурсі поєднував кілька нашарувань – технократичний, корупційний, національно-патріотичний і модернізаційний.

Висновки до 4-го розділу

Війна, яку розпочала РФ 2014 р. проти України, стала переломним моментом у розвитку ОПК України, виявивши його системну кризу та водночас виступивши потужним стимулом до трансформації. Суспільно-політичний дискурс констатував, що ОПК, орієнтований у попередні роки на експорт і тісно інтегрований у пострадянські виробничі ланцюги (зокрема з РФ), виявився неготовим до забезпечення потреб війни, що проявилось у втраті підприємств, дефіциті комплектуючих і технологічній залежності від Росії. У відповідь держава ініціювала комплекс реформ, спрямованих на імпортозаміщення, диверсифікацію

партнерств, модернізацію виробництва та формування нової моделі управління галуззю. Важливими кроками стали збільшення фінансування сектору безпеки, ухвалення Воєнної доктрини 2015 р., запуск державних програм розвитку ОПК і поступова інтеграція до стандартів НАТО. Водночас в експертному середовищі та медіа дискурсі стверджували, що реформування супроводжувалося значними труднощами, зокрема неефективною системою управління, браком інвестицій, розривом між наукою і виробництвом та корупційними практиками. Вони ж спостерігали позитивні зміни: зростання обсягів виробництва, активізація імпортозаміщення, розширення номенклатури озброєння та підвищення ролі ОПК у забезпеченні обороноздатності держави.

У 2018–2021 рр. трансформація ОПК України набула системнішого й інституційно оформленого характеру, що було зумовлено як тривалим впливом російської агресії, так і накопиченим досвідом попередніх етапів реформування. У цей період відбулося закріплення курсу на зміцнення обороноздатності через розвиток власного виробничого потенціалу, впровадження стандартів НАТО та розширення міжнародного військово-технічного співробітництва. Ключовою тенденцією в суспільно-політичному дискурсі 2018-2021 рр. відзначено поступове формування єдиної військово-технічної політики, що передбачала узгодження потреб сектору безпеки з можливостями національної промисловості; зростання обсягів державного оборонного замовлення, активізація виробництва новітніх і модернізованих зразків озброєння, зокрема бронетехніки, ракетних систем, засобів радіоелектронної боротьби та безпілотних комплексів. Водночас важливим напрямом стало імпортозаміщення російських комплектуючих і переорієнтація на нові ринки та партнерів, що сприяло зменшенню критичної залежності від зовнішніх постачальників. Попри позитивні зміни, аналітичні центри та федерації проти України вважали розвиток ОПК у 2018–2021 рр. суперечливим.

Серед ключових проблем, що висвітлював медіа дискурс були недосконалість системи управління, недостатній рівень інноваційної інтеграції науки і виробництва, а також корупційні ризики та обмежена прозорість галузі. Зазначений період став етапом переходу до більш автономної та структурно

впорядкованої моделі ОПК, однак із збереженням низки системних викликів, що стримували повну реалізацію його потенціалу.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз стану наукової розробки проблеми трансформацій ОПК України засвідчує, що упродовж тридцяти п'яти років незалежності ця тематика поступово утвердилася як окремий напрям міждисциплінарних досліджень, що перебуває на перетині історії, політології, економіки, безпекових студій та міжнародних відносин. Разом із тим варто ствердити, що попри наявність значної кількості праць, присвячених військово-технічній політиці держави, реформуванню підприємств оборонної галузі, суспільно-політичний дискурс трансформацій оборонно-промислового комплексу України залишається недостатньо дослідженим.

У сучасній українській історіографії можна виокремити кілька основних груп досліджень. Перша з них охоплює праці, присвячені історії становлення оборонно-промислового комплексу незалежної України, його структурним трансформаціям та інституційному оформленню. Друга група включає дослідження державної політики у сфері оборонної промисловості, модернізації військово-технічного потенціалу та розвитку оборонних технологій. Третій напрям формують роботи, присвячені військово-економічним аспектам розвитку ОПК, проблемам його фінансування, приватизації, реструктуризації підприємств та інтеграції у міжнародні ринки озброєнь.

Водночас значно менше представленими залишаються дослідження, в яких ОПК розглядається як предмет суспільно-політичних дискусій, інтерпретацій і публічних наративів. У більшості робіт ця проблематика згадується лише фрагментарно, без системного аналізу політичних дебатів, парламентських дискусій, експертних оцінок та медійних інтерпретацій ролі ОПК в розвитку держави.

Джерельна база дослідження характеризується значною різноманітністю та включає кілька взаємодоповнюючих груп джерел. Передусім це нормативно-правові акти та стратегічні документи державної політики, які визначали напрями реформування ОПК України. Важливе значення мають матеріали парламентських

засідань, урядові програми та концептуальні документи, що відображають політичні дискусії навколо реформування галузі.

Особливе місце у джерельній базі займають матеріали експертного середовища та аналітичних центрів, а також публікації українських ЗМІ, які відображають суспільні уявлення, оцінки та дискусії щодо розвитку ОПК. Їх аналіз дозволяє реконструювати динаміку суспільно-політичних інтерпретацій ролі ОПК у системі національної безпеки та державного розвитку.

2. Формування суспільно-політичного дискурсу щодо оборонно-промислового комплексу України у 1990-х рр. відбувалося в умовах глибоких політичних, економічних і соціальних трансформацій, пов'язаних із розпадом СРСР та становленням незалежної української держави. У цей період оборонна промисловість опинилася перед необхідністю адаптації до нових геополітичних та економічних реалій, що зумовило появу широкого спектра політичних і суспільних дискусій щодо її подальшої долі.

У публічному дискурсі 1990-х рр. ОПК комплекс часто розглядався крізь призму пострадянської трансформації економіки та проблеми конверсії військового виробництва. Значна частина політичних і експертних дискусій була зосереджена навколо питання доцільності збереження значного оборонного потенціалу в умовах економічної кризи та обмеження фінансових ресурсів держави.

Водночас у політичному дискурсі поступово формувалося розуміння того, що ОПК є важливим елементом державного суверенітету та національної безпеки. У парламентських дебатах, урядових програмах та експертних публікаціях дедалі частіше наголошувалося на необхідності збереження науково-технологічного потенціалу оборонної галузі та розвитку власного виробництва озброєнь, на проблемі істотної залежності українського ОПК від Російської Федерації.

Суттєвою особливістю дискурсу 1990-х рр. була його суперечливість і фрагментарність. Поряд із концепціями радикальної конверсії оборонної промисловості існували підходи, що передбачали збереження та модернізацію ключових підприємств галузі. У медійному просторі також простежувалися різні

інтерпретації ролі оборонно-промислового комплексу – від критичних оцінок його економічної неефективності до наголошення на стратегічному значенні оборонної промисловості для держави.

У 1990-х рр. домінуючим був дискурс адаптації та виживання, в межах якого ОПК розглядався як надмірно розвинена для нових умов структура, що потребувала радикальної трансформації. Концепція конверсії виступала ключовим елементом цього дискурсу, однак її реалізація виявилася обмеженою, що спричинило поступове усвідомлення необхідності збереження стратегічних елементів оборонного потенціалу.

3. Упродовж 2000–2010 рр. суспільно-політичний дискурс щодо оборонно-промислового комплексу України зазнав суттєвої трансформації. Якщо у 1990-х рр. основна увага приділялася питанням конверсії та збереження виробничого потенціалу, то на початку ХХІ ст. дедалі більшого значення набували проблеми модернізації галузі, інтеграції у міжнародні ринки озброєнь та підвищення ефективності державного управління оборонною промисловістю.

У парламентських дебатах та урядових документах цього періоду дедалі частіше порушувалося питання створення цілісної системи управління ОПК, здатної забезпечити ефективність діяльності підприємств галузі та формування довгострокової стратегії її розвитку. Політичні дискусії навколо цих проблем відображали пошук оптимальної моделі взаємодії держави, промислових підприємств та науково-технічних установ.

В експертному середовищі активно обговорювалися питання реформування структури оборонної промисловості, створення державних концернів, подолання залежності українського ОПК від РФ, розвитку військово-технічного співробітництва з іншими державами та залучення інвестицій до модернізації виробництва. Медіа дискурс ці процеси часто інтерпретував як спроба подолання кризових тенденцій попереднього десятиліття та відновлення потенціалу оборонної галузі.

Разом із тим політичні дискусії цього періоду також виявляли наявність системних проблем у функціонуванні ОПК, зокрема недостатню прозорість

управління, залежність від державного фінансування, корупцію. Ці проблеми ставали предметом критичних оцінок у парламентських дебатах, аналітичних публікаціях та журналістських розслідуваннях.

У 2000–2010 рр. суспільно-політичний дискурс щодо ОПК України набув системнішого та стратегічного характеру, що відображало поступовий перехід від пострадянської моделі функціонування галузі до пошуку нових форм і програм її розвитку в умовах трансформації міжнародної безпекової системи.

4. Період 2010–2014 рр. характеризувався активізацією суспільно-політичного дискурсу щодо майбутнього ОПК України. В значній мірі це було спровоковано зміною зовнішньополітичного курсу України (нейтральний статус держави). У цей час у політичному та експертному середовищах дедалі частіше порушувалися питання ефективності державного управління оборонною галуззю, модернізації військово-технічного потенціалу та необхідності реформування системи оборонних закупівель, невиконання державного оборонного замовлення.

У політичному дискурсі значна увага приділялася створенню нових інституційних механізмів управління оборонною промисловістю (створення ДК "Укроборонпром"), що мало забезпечити підвищення її конкурентоспроможності та інтеграцію у світові ринки озброєнь. На парламентських слуханнях і в урядових документах активно обговорювалися питання централізації управління підприємствами галузі та формування державних корпорацій.

В експертному та медійному дискурсі водночас посилювалася критика існуючої системи управління оборонною промисловістю, зокрема через проблеми корупції, недостатньої прозорості та неефективного використання державних ресурсів. У ЗМІ підкреслювалася необхідність комплексної реформи галузі та запровадження нових механізмів контролю за діяльністю оборонних підприємств, ліквідації корупційних схем.

Події 2013–2014 рр., пов'язані з Революцією Гідності та початком російської агресії проти України, суттєво змінили характер суспільно-політичного дискурсу щодо ОПК. У публічному просторі акцентувалося на стратегічній ролі оборонної

промисловості у забезпеченні обороноздатності держави та необхідності її швидкої модернізації.

5. Після 2014 р. суспільно-політичний дискурс щодо ОПК України набув якісно нового змісту, що було зумовлено російською агресією та необхідністю зміцнення обороноздатності держави. Антитерористична операція (АТО, 2014-2018) і Операція об'єднаних сил (ООС, 2018-2021) перетворили оборонно-промислову галузь на ключовий елемент національної безпекової політики, а питання реформування ОПК набуло пріоритетного значення у внутрішньополітичному порядку денному.

Аналіз політичних дискусій, експертних публікацій та медійних матеріалів засвідчив, що суспільно-політичний дискурс відіграв важливу роль у формуванні державних рішень щодо модернізації ОПК. У публічному просторі обговорювалися питання реформування системи управління оборонною промисловістю, розвитку приватного сектору у виробництві озброєнь, подолання корупції, а також інтеграції України у міжнародні оборонно-технологічні проєкти.

У результаті цих дискусій у державній політиці з'явилися нові підходи до реформування галузі, що передбачали підвищення прозорості управління, викорінення корупційних схем, розвиток інноваційного потенціалу оборонної промисловості та воєнно-технічного співробітництва на нових засадах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I

Законодавчі, нормативно-правові акти

1. Альманах сектору безпеки України. 2012. Київ, 2013. С. 24.
2. Воєнна доктрина України *Голос України*. 1993. 29 жовтня. С. 2.
3. Декларація про державний суверенітет України. *Радянська Україна*. 1990. 17 липня. С. 2.
4. Державна антикорупційна програма на 2023–2025 роки. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/uploads/problem/57/135-8728-64da3966ceee0.pdf>
5. Державна програма реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року (2004). <https://www.kmu.gov.ua/npas/5506056>.
6. Деякі питання Державного концерну "Укроборонпром". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993-2011-%D0%BF#Text>
7. Деякі питання Міністерства з питань стратегічних галузей промисловості України: Постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2020 р. № 819. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2020-%D0%BF#n9>
8. Деякі питання формування та ведення реєстру виробників продукції, робіт і послуг оборонного призначення, закупівлі яких становлять державну таємницю: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 564 від 03 червня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0880-15#Text>
9. Закон України "Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання". URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/549-15>
10. Концепція військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/913/2003#Text>
11. Концепція Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2020 року. Схвалена

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.01.2016р. №19-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-2016-%D1%80>

12. Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України, затверджена Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/922016-19832>

13. Питання державного оборонного замовлення: Постанова Кабінету Міністрів України № 464 від 27 квітня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464-2011-%D0%BF#Text>

14. Положення про Державну комісію з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу: Указ Президента України № 1691/2005 від 2 грудня 2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1691/2005#Text>

15. Про внесення змін до Закону України "Про державне оборонне замовлення": Закон України № 2560-VI від 23 вересня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2560-17#Text>

16. Про внесення змін до Порядку постачання озброєння, військової і спеціальної техніки та боєприпасів під час особливого періоду, введення надзвичайного стану, проведення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії та у період проведення антитерористичної операції: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.02.2021 № 162. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-2021-%D0%BF#Text>

17. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2008 р. N 766 і від 30 березня 2011 р. N 322: Постанова Кабінету Міністрів України № 1272 від 7 грудня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1272-2011-%D0%BF#Text>

18. Про воєнну доктрину України: Указ Президента України. *Армія України*. 2004. 22 червня. С. 3.

19. Про державне оборонне замовлення № 2560-VI від 23 вересня 2010 р.: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464-14#Text>

20. Про державне оборонне замовлення. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/464-14#Text>
21. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання: Закон України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>
22. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання: Закон України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549-15#Text>
23. Про Державну комісію з питань оборонно-промислового комплексу України: Указ Президента України № 893/2000 від 14 липня 2000 р. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893/2000#Text>
24. Про Державну комісію з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу: Указ Президента України № 1691/2005 від 2 грудня 2005 р. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1691/2005#Text>
25. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України № 2411-VI від 1 липня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701#Text>
26. Про затвердження Державної програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 31.03.2004 р. № 423. *Офіційний вісник України*. 2004. № 14. Ст. 971.
27. Про затвердження Державної програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України N 423 від 31 березня 2004 р. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2004-%D0%BF#Text>
28. Про затвердження Порядку ввезення, першого постачання та цільового використання товарів, визначених частиною восьмою статті 287 Митного кодексу України, для використання у виробництві продукції оборонного призначення:

Постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 № 170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/170-2016-%D0%BF#Text>

29. Про затвердження Порядку розроблення, освоєння та випуску нових видів продукції оборонного призначення, а також припинення випуску існуючих видів такої продукції: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2013 № 120. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/120-2013-%D0%BF#Text>

30. Про затвердження Порядку укладення компенсаційних (офсетних) договорів та видів компенсацій, що можуть надаватися за компенсаційними (офсетними) договорами: Постанова Кабінету Міністрів України № 432 від 20 квітня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-2011-%D0%BF#Text>

31. Про затвердження Порядку формування та ведення реєстру виробників продукції, робіт і послуг оборонного призначення, закупівлі яких становлять державну таємницю: Постанова Кабінету Міністрів України №262 від 17 березня 2011 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/262-2011-%D0%BF#Text>

32. Про затвердження Порядку формування ціни на продукцію, роботи, послуги оборонного призначення у разі, коли відбір виконавців з постачання (закупівлі) такої продукції, робіт, послуг здійснюється без застосування конкурентних процедур: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2016 № 517. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/517-2016-%D0%BF#Text>

33. Про захист суверенних прав власності Української РСР: Постанова Верховної Ради Української РСР від 29.11.1990 № 506-XII. URL: 210 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/506-12/ed19901129#Text>.

34. Про заходи з розвитку оборонно-промислового комплексу України: Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 р.: URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3232016-20357>

35. Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державами: Указ Президента України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/u422_99

36. Про заходи щодо вдосконалення військово-технічного співробітництва України з іноземними державам: Указ Президента України від 21.04.1999. № 422/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/99#Text>.

37. Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності оборонно-промислового комплексу України: Указ Президента України № 1245/2010 від 28 грудня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245/2010#Text>

38. Про Комітет з реформування і розвитку Збройних Сил України та оборонно-промислового комплексу: Указ Президента України №202/2012 від 16 березня 2012 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2022012-14179>

39. Про Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року: Указ Президента України № 913/2003 від 27 серпня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/913/2003#Text>

40. Про Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року: Указ Президента України № 913/2003 від 27 серпня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/913/2003#Text>

41. Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України 11 жовтня 1991 року № 1659-ХІІ: Постанова Верховної Ради України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, N 51, ст. 729. URL: <https://web.archive.org/web/20211110094814/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-12#Text>

42. Про ліквідацію Державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу України: Указ Президента України №1143/2002 від 11 грудня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1143/2002#Text>

43. Про ліквідацію Державної комісії з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу: Указ Президента України № 79/2009 від 10 лютого 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2009#Text>

44. Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, утворених Кабінетом Міністрів України": Постанова Кабінету Міністрів України № 180 від 13 березня 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/180-2013-%D0%BF#Text>

45. Про Міжвідомчу комісію з реструктуризації підприємств оборонно-промислового комплексу: Постанова Кабінету Міністрів України № 654 від 9 червня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/654-2011-%D0%BF#Text>

46. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

47. Про національну безпеку України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19/ed20201024#Text>

48. Про оборону України: Закон України (із змінами і доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

49. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України № 1085/2010 від 09 грудня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010>

50. Про основи національної безпеки України: Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

51. Про основи національної безпеки України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20030619#Text>

52. Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі №3531-VI від 16 червня 2011 р.: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3531-17#Text>

53. Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України: Закон України від 10.09.1991 № 1540-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-12#Text>

54. Про підприємства, установи та організації союзного підпорядкування, розташовані на території України : Закон України від 10.09.1991 № 1540-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-12#Text>

55. Про реформування оборонно-промислового комплексу та підвищення рівня прозорості виконання державного оборонного замовлення: Рішення Ради національної безпеки і оборони України №79/2019 від 15 березня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001525-19#n2>
56. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року "Про Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України": Указ Президента України № 372/2021 від 20 серпня 2021 р.: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2021#Text>
57. Про Стратегію розвитку обороннопромислового комплексу України: Указ Президента України 20 серпня 2021 року № 372/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2021#Text>
58. Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2020 року: Розпорядження КМУ № 19-р від 20 січня 201 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-2016-%D1%80#Text>
59. Про схвалення стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 червня 2018 р. № 442-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018-%D1%80#Text>.
60. Про схвалення Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 442-р від 20 червня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018-%D1%80#Text>
61. Про технічні регламенти та оцінку відповідності: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-19#Text>
62. Про управління об'єктами державної власності: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16#Text>
63. Про утворення Державного концерну "Укроборонпром": Постанова Кабінету Міністрів України №1221 від 29 грудня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1221-2010-%D0%BF#Text>

64. Проект плану відновлення України. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/poltorakov_rekontseptualizatsiia.pdf<https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/development-of-the-military-industrial%20complex.pdf>

65. Стратегія розвитку оборонно-промислового комплексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018-%D1%80#Text>

II

Стенограми пленарних засідань Верховної Ради України

66. Засідання Верховної Ради України. 13 жовтня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL16/131092_13.htm

67. Засідання Верховної Ради України. 13 жовтня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL16/131092_13.htm

68. Засідання Верховної Ради України. 18 грудня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL16/181292_45.htm

69. Засідання Верховної Ради України. 2 лютого 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/020293_02.htm

70. Засідання Верховної Ради України. 28 жовтня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL16/281092_23.htm

71. Засідання Верховної Ради України. 3 лютого 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/030293_03.htm

72. Засідання Верховної Ради України. 8 квітня 1993 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/080493_25.htm

73. Засідання Верховної Ради України. 1 червня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3487.html>

74. Засідання Верховної Ради України. 11 березня 1992 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/110392_33.htm

75. Засідання Верховної Ради України. 11 жовтня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3550.html>

76. Засідання Верховної Ради України. 11 жовтня 1994 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3550.html>
77. Засідання Верховної Ради України. 11 жовтня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3731.html>
78. Засідання Верховної Ради України. 11 листопада 1998 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2172.html>
79. Засідання Верховної Ради України. 12 грудня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3762.html>
80. Засідання Верховної Ради України. 12 листопада 1997 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4281.html>
81. Засідання Верховної Ради України. 12 червня 1997 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4139.html>
82. Засідання Верховної Ради України. 13 жовтня 1994 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3555.html>
83. Засідання Верховної Ради України. 13 жовтня 1994 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3555.html>
84. Засідання Верховної Ради України. 14 травня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3854.html>
85. Засідання Верховної Ради України. 15 грудня 1998 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2189.html>
86. Засідання Верховної Ради України. 15 липня 1997 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4168.html>
87. Засідання Верховної Ради України. 15 лютого 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3799.html>
88. Засідання Верховної Ради України. 16 лютого 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3623.html>
89. Засідання Верховної Ради України. 16 лютого 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3623.html>
90. Засідання Верховної Ради України. 17 жовтня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3935.html>

91. Засідання Верховної Ради України. 17 листопада 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3753.html>
92. Засідання Верховної Ради України. 17 січня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3761.html>
93. Засідання Верховної Ради України. 17 січня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3761.html>
94. Засідання Верховної Ради України. 17 січня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3761.html>
95. Засідання Верховної Ради України. 18 березня 1997 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4033.html>
96. Засідання Верховної Ради України. 18 листопада 1998 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2173.html>
97. Засідання Верховної Ради України. 18 лютого 1993 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/180293_12.htm
98. Засідання Верховної Ради України. 18 січня 1996 року.
URL:<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3782.html>
99. Засідання Верховної Ради України. 18 травня 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/180592_66.htm
100. Засідання Верховної Ради України. 18 травня 1994 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3476.html>
101. Засідання Верховної Ради України. 18 травня 1994 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3476.html>
102. Засідання Верховної Ради України. 18 червня 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/180692_84.htm
103. Засідання Верховної Ради України. 2 квітня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3826.html>
104. Засідання Верховної Ради України. 2 листопада 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3742.html>
105. Засідання Верховної Ради України. 20 жовтня 1993 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL18/201093_16.htm Там само.

106. Засідання Верховної Ради України. 21 грудня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3770.html>
107. Засідання Верховної Ради України. 21 жовтня 1993 р. URL:
<https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4917.html>
108. Засідання Верховної Ради України. 22 жовтня 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/221091_24.htm
109. Засідання Верховної Ради України. 22 жовтня 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/221091_24.htm
110. Засідання Верховної Ради України. 22 квітня 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/220492_50.htm
111. Засідання Верховної Ради України. 23 грудня 1997 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4309.html>
112. Засідання Верховної Ради України. 23 квітня 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/230492_52.htm
113. Засідання Верховної Ради України. 23 лютого 1994 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL19/230294_20.htm
114. Засідання Верховної Ради України. 24 жовтня 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/241091_28.htm
115. Засідання Верховної Ради України. 24 травня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3670.html>
116. Засідання Верховної Ради України. 25 квітня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3844.html>
117. Засідання Верховної Ради України. 28 січня 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/280192_01.htm
118. Засідання Верховної Ради України. 3 березня 1993 р.
URL:<https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4828.html>
119. Засідання Верховної Ради України. 31 грудня 1998 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2206.html>
120. Засідання Верховної Ради України. 31 серпня 1993 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/310893_78.htm

121. Засідання Верховної Ради України. 31 серпня 1993 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL17/310893_78.htm
122. Засідання Верховної Ради України. 4 квітня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3639.html>
123. Засідання Верховної Ради України. 4 листопада 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/041191_39.htm
124. Засідання Верховної Ради України. 5 грудня 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/051291_421.htm
125. Засідання Верховної Ради України. 5 грудня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3965.html>
126. Засідання Верховної Ради України. 5 липня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3701.html>
127. Засідання Верховної Ради України. 5 листопада 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL14/051191_40.htm
128. Засідання Верховної Ради України. 5 листопада 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3944.html>
129. Засідання Верховної Ради України. 5 травня 1996 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3848.html>
130. Засідання Верховної Ради України. 6 квітня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3643.html>
131. Засідання Верховної Ради України. 6 лютого 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/060292_12.htm
132. Засідання Верховної Ради України. 6 лютого 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/060292_12.htm
133. Засідання Верховної Ради України. 7 грудня 1994 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3585.html>
134. Засідання Верховної Ради України. 7 квітня 1995 року. URL:
<https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3645.html>
135. Засідання Верховної Ради України. 7 лютого 1992 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL15/070292_14.htm

136. Засідання Верховної Ради України. 8 грудня 1994 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3586.html>
137. Засідання Верховної Ради України. 8 червня 1999 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2294.html>
138. Засідання Верховної Ради України. 17 лютого 1993 р. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/4825.html>
139. Засідання Верховної Ради Української РСР. 15 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/150690_45.htm
140. Засідання Верховної Ради Української РСР. 24 травня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/240590_15.htm
141. Засідання Верховної Ради Української РСР. 25 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/250690_46.htm
142. Засідання Верховної Ради Української РСР. 26 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/260690_48.htm
143. Засідання Верховної Ради Української РСР. 27 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/270690_50.htm
144. Засідання Верховної Ради Української РСР. 28 травня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/010690_28.htm
145. Засідання Верховної Ради Української РСР. 29 травня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/290590_21.htm
146. Засідання Верховної Ради Української РСР. 29 червня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/290690_55.htm
147. Засідання Верховної Ради Української РСР. 5 липня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/050790_56.htm
148. Засідання Верховної Ради Української РСР. 1 листопада 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/011190_28.htm
149. Засідання Верховної Ради Української РСР. 10 жовтня 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/101090_11.htm
150. Засідання Верховної Ради Української РСР. 12 травня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/120591_47.htm

151. Засідання Верховної Ради Української РСР. 13 травня 1991 року.
URL:https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/130591_49.htm
152. Засідання Верховної Ради Української РСР. 16 квітня 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/160491_33.htm
153. Засідання Верховної Ради Української РСР. 16 липня 1990 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/160790_67.htm
154. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 грудня 1990 року.
URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/171290_55.htm
155. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 жовтня 1990 року.
URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/171090_17.htm
156. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 квітня 1991 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/170491_35.htm
157. Засідання Верховної Ради Української РСР. 17 травня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/170591_56.htm
158. Засідання Верховної Ради Української РСР. 18 липня 1990 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/180790_70.htm
159. Засідання Верховної Ради Української РСР. 19 липня 1990 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/190790_72.htm
160. Засідання Верховної Ради Української РСР. 20 грудня 1990 року.
URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/201290_62.htm
161. Засідання Верховної Ради Української РСР. 20 липня 1990 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/200790_73.htm
162. Засідання Верховної Ради Української РСР. 21 листопада 1990 року.
URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/211190_40.htm
163. Засідання Верховної Ради Української РСР. 21 травня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/210591_57.htm
164. Засідання Верховної Ради Української РСР. 21 червня 1991 року.
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/210691_74.htm
165. Засідання Верховної Ради Української РСР. 23 липня 1990 року. URL:
https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/230790_75.htm

166. Засідання Верховної Ради Української РСР. 25 липня 1990 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL11/250790_78.htm

167. Засідання Верховної Ради Української РСР. 26 березня 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/260391_30.htm

168. Засідання Верховної Ради Української РСР. 27 червня 1991 року. https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/270691_79.htm

169. Засідання Верховної Ради Української РСР. 31 жовтня 1990 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL12/311090_27.htm

170. Засідання Верховної Ради Української РСР. 8 лютого 1991 року. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/080291_08.htm

III

Аналітичні матеріали

171. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році". К. : НІСД, 2016. 688 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-10/poslanya_new-cc2e3.pdf

172. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році". К.: НІСД, 2017. 928 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/Poslanya_druk_fin.pdf

173. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році". К.: НІСД, 2018. 688 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/Analit_Dopovid_Poslannia_2018.pdf

174. Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2019 році". <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/poslannya-prezydenta-ukrayiny/analitychna-dopovid-do-shchorichnoho-poslannya-0>.

175. Аналітична доповідь Національного інституту стратегічних

досліджень до позачергового Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у сфері національної безпеки". К. НІСД, 2014. 148 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-12/Dopovid_Prezudentps-0ab72.pdf

176. Бегма В., Александров О., Маркелов В. Оборонна політика України на початку XXI століття: аналітична доповідь / за ред. О. Литвиненка. Київ: НІСД, 2010. 128 с.

177. Бегма М. Військово-технічна та оборонно-промислова політика України в сучасних умовах: аналітична доповідь. Київ, 2013. 130 с.

178. Тютюник В., Горовенко В. Щодо вирішення деяких проблемних питань правового забезпечення трансформації та розвитку воєнної промисловості України. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/schodo-virishennya-deyakikh-problemnikh-pitan-pravovogo>

179. Щодо шляхів оптимізації використання оборонних видатків в Україні. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodo-shlyakhiv-optimizacii-vikoristannya-oboronnikh-vidatkiv-v-ukraini>

IV

Матеріали парламентських слухань

180. Парламентські слухання "Обороздатність України у XXI столітті: виклики загрози та шляхи їх подолання" 2014. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl7/5session/par_sl/sl2307214.htm

181. Парламентські слухання "Про стан та перспективи розвитку воєнної організації та сектору безпеки України" 3 травня 2012 р. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl2305112.htm

182. Стан та перспективи подальшого розвитку оборонно-промислового комплексу України обговорені на слуханнях, які відбулися у Комітеті з питань національної безпеки і оборони 15 листопада 2006 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/8656.html>

V

Друковані / інтернет ЗМІ

183. Бадрак В. В країні "ОПК" залишається задзеркалля, і за амальгамою можна виявити багато цікавого й неприємного. URL:

https://zn.ua/ukr/internal/elementarni-chastinki-ukrayinskoyi-oboronki-285299_.html

184. Бадрак В. Високоточна зброя: шлях до сучасної армії. URL:

https://lb.ua/news/2021/02/24/478451_visokotochna_zbroya_shlyah_suchasnoi.html.

185. Бадрак В., Згурець С. Як змінився оборонний потенціал України за 5 років війни: здобутки і виклики. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/29678050.html>

186. Броня крепка и танки наши быстры: как вооружали армию в 2016 году. URL: <https://apostrophe.ua/ru/articles/bronya-krepka-i-tanki-nashi-byistryi-kak-voorujali-armiyu-v-2016-godu.html>

187. В ОПК України залишиться 60–65 підприємств зі 100 – міністр Уруський. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukroboronprom-reforma-uruskij/30985660.html>

188. Вауліна О. Оборонно-промисловий комплекс країни сьогодні практично некерований. *Голос України*. 2011. 24 листопада. С. 2.

189. Виборчу програму "НУ" назвали "Україна у нас одна!". URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/politics/84310-viborchu-programu-nu-nazvali-ukraina-u-nas-odna.htm?utm_source=chatgpt.com

190. Військова техніка. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/4120>

191. Вперше за роки незалежності України проведено Огляд оборонно-промислового комплексу. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/01/05/vpershe-za-roky-nezalezhnosti-ukrayiny-provedeno-oglyad-oboronno-promyslovogo-kompleksu-ukrayiny/>

192. Головні перемоги оборонно-промислового комплексу України у 2020 році. URL: https://defence-ua.com/people_and_company/golovni_peremogi_oboronno_promislovogo_kompleksu_ukrajini_u_2020_rotsi-2480.html

193. Голос України. 1998. 13 березня. № 48. С. 4.
194. Голос України. 1998. 14 березня. № 49. С. 4.
195. Голос України. 1998. 18 березня. № 51. С. 4.
196. Голос України. 1998. 20 березня. № 53. С. 4.
197. Голос України. 1998. 25 лютого. № 36. С. 4.
198. Голос України. 1998. 27 лютого. № 38. С. 4.
199. Голос України. 1998. 5 березня. № 42. С. 4.
200. Голос України. 1998. 6 березня. № 43. С. 4.
201. Голубов О. Корупція під грифом "таємно". URL:
<https://www.dw.com/uk/>
202. Державна антикорупційна програма на 2023–2025 роки. URL:
<https://dap.nazk.gov.ua/uploads/problem/57/135-8728-64da3966ccee0.pdf>
203. Для українського ОПК та ЗСУ 2018 рік був позитивним – Згурець.
 URL: <https://military.com/uk/news/>
204. Дубенський В. Порошенко ввів у дію заходи з розвитку українського ОПК. URL: <https://www.dw.com/uk/>
205. Ексклюзивне бліц-інтерв'ю міністра оборони України Дмитра Саламатіна агентству "Інтерфакс-Україна". URL:
<https://interfax.com.ua/news/interview/108890.htm>
206. За три роки фінансування оборонно-промислового комплексу України збільшилося у понад 100 разів. URL: <https://oda.zht.gov.ua/news/za-try-roky-finansuvannya-oboronno-promyslovogo-kompleksu-ukrayiny-zbilshylosya-u-ponad-100-raziv/>
207. Заблоцький В. Що показала виставка "Зброя та безпека-2018". URL:
<https://tyzhden.ua/shcho-pokazala-vystavka-zbroia-ta-bezpeka-2018/>
208. Заява щодо забезпечення прозорих кадрових призначень в ОПК. URL:
<https://nako.org.ua/news/zaiava-shchodo-zabezpechennia-prozorykh-kadrovyykh-pryznachen-v-opk>

209. Збитки через корупцію в ОПК – понад 1 млрд грн – Артем Ситник.
URL: <https://nabu.gov.ua/news/novyny-zbytky-cherez-korupciyu-v-opk-ponad-1-mlrd-grn-artem-sytnyk/>
210. Історія утворення ДК "Укроборонпром". URL: <https://opk.com.ua/>
211. Кабмін розгляне Держпрограму розвитку озброєнь на 2012–2017 рр.
URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1307919-kabmin-rozglyane-dergprogramu-rozvitku-ozbron-na-2012-2017-rr__minoboroni.html
212. Кабмін створив "Укроборонпром". URL:
<https://epravda.com.ua/news/2010/12/30/264360/>
213. Круглий стіл "Військово-технічне співробітництво в умовах глобалізації: український вимір". URL: <https://niss.gov.ua/news/novini-nisd/kruglii-stil-viyskovo-tekhniche-spivrobitnictvo-v-umovakh-globalizacii-ukrainskiy>
214. Лебедь Р. Віктор Янукович за новий договір із Росією. URL:
https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/05/100512_yanukovych_russia_im
215. Менделєєв Д. "Укроборонпром". Група відхвату. *Дзеркало тижня*. 2012. 3 серпня. URL: https://zn.ua/internal/ukroboronprom_gruppa_othvata.html
216. Менделєєв Д. Троянські коні "Укроборонпрому". *Дзеркало тижня*. 2019. 18 серпня. https://zn.ua/internal/troyanskije-koni-ukroboronproma-327221_.html
217. Мінекономрозвитку ініціює створення спільних підприємств. URL:
<https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=1a6c6b93-e81a-4112-a65f-8fd62d297e82&title=MinekonomrozvitkuInitsiiuStvorenniaSpilnikhPidprimstvTaZaprovadzhuInstrumentiSpilnoiDiialnostiVOpk>
218. Мінекономрозвитку ініціює створення спільних підприємств. URL:
<https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=1a6c6b93-e81a-4112-a65f-8fd62d297e82&title=MinekonomrozvitkuInitsiiuStvorenniaSpilnikhPidprimstvTaZaprovadzhuInstrumentiSpilnoiDiialnostiVOpk>
219. На засіданні РНБО схвалили Державне оборонне замовлення. URL:
<https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2966.html?PRINT>

220. На засіданні РНБО України схвалено основні показники державного оборонного замовлення на 2020 та 2021, 2022 роки. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/3928.html?PRINT>
221. ОПК, який Україна втратила... URL: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/opk-jakij-ukrajina-vtratila.html>.
222. ОПК-2019. П'ять життєво важливих змін. URL: https://zn.ua/ukr/internal/opk-2019-p-yat-zhittyevo-vazhlivih-zmin-298180_.html
223. Оприлюднено Указ Президента України про Комісію з питань правової реформи. URL: <https://court.gov.ua/archive/732964/>
224. Основные достижения ОПК Украины за 2017 год. URL: <https://republic.com.ua/article/osnovnyie-dostizheniya-opk-ukrainyi-za-2017-god.html>
225. Передвиборна програма блоку "За єдину Україну!" (міжпартійним з'їздом виборчого блоку політичних партій "За Єдину Україну!" 12 січня 2002 року). URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2002/images/printblob7d60.doc%3Fpf7171%3D195%26kodvib%3D400&ved=2ahUKEwjZhqzWxqSTAxXAORAIHZ0iL-AQFnoECBoQAQ&usg=AOvVaw252vKTX20VWlaSfHaAO2WD>
226. Передвиборча програма виборчого блоку політичних партій "Блок Віктора Ющенка "Наша Україна". *Голос України*. 2002. № 52. С. 7.
227. Про створення та виробництво виробів військового призначення. URL: <https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2016/12/9349.pdf>
228. Проблеми реформування ОПК України. Шляхи та можливості реалізації реформи. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2534508-problemi-reformuvanna-opk-ukraini-slahi-ta-mozlivosti-realizacii-reformi.html>
229. Сальнікова О. Можливості оборонно-промислового комплексу щодо забезпечення Збройних Сил України озброєнням та військовою технікою. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2015/27.pdf
230. Склад сектору безпеки і оборони. URL: https://protocol.ua/ua/pro_natsionalnu_bezpeku_ukraini_stattya_12/

231. Соболєв Ю. Пострадянська Україна. Дзеркало тижня, 12 серпня 2011. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/posstradyanska_ukrayina.html

232. Степан Кубів: 3 млрд грн виділено на відновлення стратегічних виробництв в ОПК у 2018 році. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/stepan-kubiv-3-mlrd-grn-vidileno-na-vidnovlennya-strategichnih-virobnictv-v-opk-u-2018-roci>

233. Стратегічне реформування ОПК – 5 необхідних складових. URL: <https://opk.com.ua/>

234. Тези виступу Горбуліна В.П. на спільному засіданні Воєнно-наукової ради Збройних Сил України та Національної академії наук України 7 липня 2017 р. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-07/gsh_070717.pdf

235. Трегуб О. НАКО розповів що буде далі з оборонно-промисловим комплексом України. URL: <https://www.prostir.ua/?library=nako-rozpoviv-scho-bude-dali-z-oboronno-promyslovym-kompleksom-ukrajiny>

236. Турчинов назвав розробку ракетної зброї пріоритетом українського ОПК. URL: https://lb.ua/economics/2018/07/16/402925_turchinov_nazval_razrobotku.html

237. У Кабміні оцінили втрати оборонки в 2014 році. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4067309-u-kabmini-otsinyly-vtraty-oboronky-v-2014-rotsi>

238. Україна до 2017 року витратить на оборону 10,7 млрд грн. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/1620835-ukraina-do-2017_r_vitratit_na_oboronu_105_mlrd_grn_1910176.html

239. Україна у 2014 році експортувала 23 танки, 28 БТРів і 6 бойових літаків. URL: <https://www.unian.ua/economics/industry/1097487-ukrajina-u-2014-rotsi-eksportovala-23-tanki-28-btriv-i-6-boyovih-litakiv.html>

240. Український ОПК в умовах "гібридної війни" з Росією. URL: <https://bintel.com.ua/uk/article/opk1/>

241. Уряд затвердив Державну цільову програму реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу України 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/25001068>

242. Чи потрібен державі ОПК? Приватні виробники оборонної продукції чекають відповіді від Президента. URL: <https://armyinform.com.ua/2019/12/18/chy-potriben-derzhavi-opk-pryvatni-vyrobnyky-oboronnoyi-produkcziyi-chekayut-vidpovidi-vid-prezydenta/>

243. Штогрін І. Як змінився оборонний потенціал України за 5 років війни: здобутки і виклики. URL: <https://ua.krymr.com/a/oboronnyi-potentsial-ukrainy-zminy-za-5-rokiv/29682957.html>

244. Як відбувалася реформа "Укроборонпрому" і ОПК в 2019-2020 роках. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2020/12/15/infografika/bezpeka/yak-vidbuvalasya-reforma-ukroboronpromu-opk-2019-2020-rokakh>

245. Як і хто вбивав армію України впродовж 13 років (Ч. 1). URL: <https://Myrotvorets./news/Yak-i-khto-vbyvav-armiiu-Ukrainy-vprodovzh-2/>

246. Як і хто вбивав армію України впродовж 13 років (Ч. 1). URL: <https://Myrotvorets./news/Yak-i-khto-vbyvav-armiiu-Ukrainy-vprodovzh-2/>

247. Янукович наполягає на докорінній реорганізації ОПК у 2013 році. URL: <https://interfax.com.ua/news/political/133473.html>

248. Янукович обурений відставанням України у світовій збройовій гонці. URL: <https://ua.korrespondent.net/business/economics/1533935-yanukovich-oburenij-vidstavanniam-ukrayini-u-svitovij-zbrojovij-gonci>

249. Янукович утворив Комітет з реформування Збройних Сил. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1328283-yanukovich_utvoriv_komitet_z_reformuvannya_zbroynih_sil.html

250. Янукович хоче "відвертої розмови" про доцільність реструктуризації ОПК. URL: <https://www.unian.ua/economics/industry/704228-yanukovich-hoche-vidvertoji-rozmovi-pro-dotsilnist-restrukturizatsiji-opk.html>

251. Янукович: интеграция в Европу – ключевой приоритет для Украины. URL: <https://www.dw.com/ru/>

252. Янукович: Отставание Украины от ведущих стран мира в сфере ОПК стремительно увеличивается. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/yanukovich-otstavanje-ukrainy-ot-vedushchih-stran-mira-v-sfere-29032013121200>

253. Янукович: Реформувати оборонно-промисловий комплекс треба відповідно до вимог сучасності. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2115097.html>

254. zn.ua серед найкращих медіа України. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/znuu-sered-najjakisnishikh-media-ukrajini-za-otsinkoju-imi.html>

VI

Наукова література

255. Аванесова Н. Е. Системний підхід до формування стратегії забезпечення економічної безпеки оборонної промисловості України в умовах євроінтеграції. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2017. Вип. 57. С. 20–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2017_57_4

256. Актуальні проблеми реалізації політики національної безпеки України в оборонній сфері. Вип. 27 / За заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: ДП „НВЦ “Євроатлантикінформ”, 2006. 192 с.

257. Альманах сектору безпеки України. 2012. Київ, 2013. С. 24.

258. Антонов В. Поняття та зміст національної безпеки. *Правова держава*. 2008. Вип. 19. С. 153–161.

259. Антонов В. Система національної безпеки і оборони України. *Правова держава*. 2004. Вип. 15. С. 121–127.

260. Артеменко Л. П. Розвиток оборонних підприємств в умовах вимушеної ремілітаризації економіки України. *Стратегічні пріоритети. Економіка*. 2017. № 3. С. 140–149.

261. Артюшин Л. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: монографія. Харків, 2003. 175 с.

262. Артюшин Л., Костенко Г. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави. Харків: Вид-во Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. 176 с.

263. Бадрак В. Надання прав підприємствам ОПК України на здійснення

зовнішньоекономічної діяльності – вимога часу. Безпековий огляд ЦДАКР. 2018. № 2 (89). С. 13–16.

264. Бадрак В. Особливості реформування збройних сил та обороннопромислових комплексів країн Центральної та східної Європи: аналітичне дослідження. К.: ЦДАКР, 2014. 192 с.

265. Бадрак В. Создание оборонного щита Украины. Конструкторы и менеджеры. Киев : ЦДАКР, 2018. 161 с.

266. Бадрак В. В., Гончаров С. Ю., Міхненко А. В. Особливості реформування збройних сил та оборонно-промислових комплексів країн Центральної та східної Європи : аналітичне дослідження / під заг. ред. Бадрака В. В. Київ : ЦДАКР, 2014. 192 с.

267. Балуєва, О., Ляшенко В. Стан та передумови відродження оборонно-промислового комплексу України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. Вип. 15. С. 78.

268. Баранівський В. Демократизація Збройних Сил України. К. : Центр практ. філос., 2001. 111 с.

269. Бегма В. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ: НІУРВ, 1998. 192 с.

270. Бегма В. Оборонно-промислові комплекси України та Росії: співробітництво, партнерство, конкуренція. Київ, НІУРВ, 1998. 192 с. С. 37.

271. Бегма В. Основи державного управління процесами формування і реалізації оборонної політики України. К.: Євроатлантикінформ, 2007. 168 с.

272. Бегма В., Александров О., Маркелов В. Оборонна політика України на початку ХХІ століття: аналіт. доп. За ред. О. В. Литвиненка. К.: НІСД, 2010. 72 с.

273. Бегма В.М., Мерніков Г.І., Шемаєв В.М., Шевцов А.І., Шеховцов В. С. Відновлення та розвиток оборонної промисловості. *Світова гібридна війна і український фронт : монографія* / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. С. 326–332.

274. Бегма В. М. Шемаєв В. М. Нормативно-правове та інституційне забезпечення міжнародного воєнно-економічного співробітництва в Україні.

Стратегічні пріоритети. 2015. № 4. С. 16–24.

275. Бегма В. М., Шемаєв В. М., Радов Д. Г., Толоч П. О. Венчурне фінансування оборонної промисловості: досвід США у вимірі України. *Social development and Security*. 2021. Vol. 11, № 4. Р. 189–199.

276. Бегма В. М., Шемаєв В. М., Радов Д. Г., Толоч П. О. Пріоритетні напрями економічного співробітництва України та США у високотехнологічній сфері. *Стратегічна панорама*. 2021. №1–2. С. 10–20.

277. Бегма В.М., Шемаєв В.М., Толоч П.О. Реформування та розвиток підприємств оборонної галузі в контексті посилення економічного потенціалу України. *Науковий журнал "Причорноморські студії"*. 2017. Випуск 23. С. 32-36.

278. Біла книга 2008: оборонна політика України. Київ: Міністерство оборони України, Видавництво "Заповіт", 2009. 130 с.

279. Біла книга 2005: оборонна політика України". Київ: Міністерство оборони України, Видавництво "Заповіт", 2006. 120 с.

280. Біла книга 2007: оборонна політика України. Київ: Міністерство оборони України, Видавництво "Заповіт". 2008. 128 с.

281. Біла книга 2009: оборонна політика України. Київ: Міністерство оборони України, Видавництво "Заповіт", 2010. 310 с.

282. Біла книга 2012: Збройні Сили України. Київ: Міністерство оборони України, 2013. 145 с.

283. Білетов В. І., Закалад М. А., Пивовар О. П., Ворона Т. О. Стратегія військово-технічного співробітництва Збройних Сил України в умовах їх євроінтеграції та переходу на євростандарти. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2014. № 3 (52). С. 122–126.

284. Богайчук В. Основні чинники військового будівництва в контексті національної безпеки України. *Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр.* 2007. Вип. 36. С. 571–576.

285. Богданович В. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення: Монографія. К., 2002. 323 с.

286. Боднарчук Р. Пріоритети інвестиційно-інноваційної політики в оборонно-промисловому комплексі України. *Стратегічні пріоритети*. 2022. Вип. 3 (30). С. 104.
287. Бодрук О. Національна безпека України: історія і сучасність. К., 1993. 120 с.
288. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія. К.: НІПМБ, 2001. 300 с.
289. Бодрук О. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. К.: НІПМБ, 2001. 299 с.
290. Боліла С.Ю. Розвиток оборонно-промислового комплексу на підставі інноваційних технологій як драйвер економіки України в умовах війни та повоєнного відновлення. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*. Випуск 22, 2024. С.22-33.
291. Бучин М.А., Гасяк М.С. Особливості та тенденції мілітаризації/демілітаризації сучасного світу в контексті агресивної зовнішньої політики Росії. *Вісник Дніпровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія*. 2015. № 5. С. 37–45.
292. Быстрова И. Советский ВПК. Теория, история, реальность. *Свобода мысли*. 1997. № 6. С. 30–44. С. 33.
293. Військове будівництво в Україні у XX столітті: історичний нарис, портрети / За заг. ред. Кузьмука О.І. Київ.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2001. 448 с.
294. Військове-технічне співробітництво: Шляхи удосконалення: монографія / В. О. Смірнов, В. М. Бегма, О. М. Рябець, В. В. Томчук; за заг. ред. В. О. Смірнова. К.: ЦНДІ ОБТ ЗС України, 2010. 216 с.
295. Власюк О. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: вибр. наук. пр. Київ: НІСД, 2016. 527 с.
296. Воєнна безпека України на межі тисячоліть / Г. М. Перепелиця [та ін.]. К.: Стилос, 2002. 394 с.
297. Гаврилова Н.В., Петренко Л.М., Пітел Н.С. Міжнародне партнерство підприємств оборонно-промислового комплексу України: фінансово-економічні

аспекти розвитку. *Центральноукраїнський науковий вісник. Економічні науки*. 2021. Вип. 6 (39). С. 297–303.

298. Герасимов А., Шаталова О., Куплевацька О. Криза оборонної реформи 2000–2010 років. Нові умови, рішення, результати. Аналітична доповідь. Дніпропетровськ: Регіональна філія Національного інституту стратегічних досліджень, 2011. С. 18.

299. Глобальна та національна безпека / авт. кол. В. І. Абрамов, Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянчук; за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ: НАДУ при Президентові України, 2016. 784 с.

300. Головка В. Оборонно-промислова політика України: можливості застосування досвіду Вишеградських країн. Донецьк: ДФ НІСД, 2008. 292 с.

301. Горбулін В. Забезпечення оборони та безпеки України: актуальні проблеми і шляхи їх вирішення. *Вісник НАН України*. 2019. № 9. С. 3–18.

302. Горбулін В. Національна безпека як пріоритет сучасного державотворення. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 1. С. 25–29.

303. Горбулін В. Оборонне будівництво в Україні: проблемні питання розвитку ОПК і підходи до їх вирішення. *Стратегічна панорама*. 2001. №12. С. 135–142. 29.

304. Горбулін В. ОПК України: кроки до стабілізації діяльності та розвитку в умовах гібридної війни. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Stpa_2016_2_10.pdf

305. Горбулін В. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки: монографія. К.: НІСД, 2011. 286 с.

306. Горбулін В. П. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 248 с.

307. Горбулін В.П, Бадрак В.В. Над прірвою. 200 днів російської війни, 2022. Брайт Букс. С. 280.

308. Горбулін В., Бегма В., Шемаєв В., Мокляк С., Шимов Ю., Діденко Н. Оборонна політика України на початку XXI ст. К.: Інтертехнологія, 2009. 103 с.

309. Горбулін В., Качинський А. Засади національної безпеки України. К.: Інтертехнологія, 2009. 270 с.

310. Горбулін В., Шевцов В., Шевцов А. Реформування та переорієнтація оборонних підприємств України на співробітництво з компаніями країн НАТО та ЄС. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Horbulin_Volodymyr/Reformuvannia_ta_pereorientsiia_oboronnykh_pidpriemstv_Ukrainy_na_spivrobitnytstvo_z_kompaniiamy.pdf

311. Горбулін В., Шеховцов В. Проблемні питання ринкової трансформації оборонно-промислового комплексу України. Стратегічна панорама. 2007. Вип. 3. С. 32–36.

312. Довідник з озброєння і військової техніки. URL: https://www.ukrmilitary.com/p/weapons-and-military-equipment.html#google_vignette

313. Дояр Л. Військова періодика незалежної України: віхи історії та сучасний стан. *Вісник Книжкової палати*. 2023. № 8. С. 33–41.

314. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / За ред. В. Бринцева. К: НАОУ, 2006. 378 с.

315. Історія політичних вчень: Навчальний посібник. К.: ВД "Професіонал", 2006. С. 12.

316. Історія українського війська, 1917–1995 / [В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упоряд., передм. Я. Дашкевич]. Львів: Світ, 1996. 837 с.

317. Кам'янецька О. Стан та перспективи розвитку оборонно-промислового комплексу України в системі формування національного суверенітету. URL: <https://jvestnik-c.donnu.edu.ua/article/download/291/302>

318. Касьянов Г. Украина 1991–2007. Очерки новейшей истории. К.: Наш час, 2008. 480 с.

319. Кириєнко М. Економічні проблеми будівництва Збройних Сил України на сучасному етап. К., 1999. 308 с.

320. Кім Т., Українець Ю. Військово-промисловий комплекс у сучасній світовій економіці: передумови, фактори, тенденції розвитку. *Економіка та суспільство*. 2022. No 39.

<https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1370>

321. Ключко А.О. Механізми державного управління військово-промисловою галуззю в умовах реформування оборонного комплексу України. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

<https://maup.com.ua/assets/files/dis/25-00-05/disertaciya-klochko.pdf>

322. Корнієвський О. Ефективність взаємовідносин держави і громадянського суспільства як чинник забезпечення національної безпеки. *Стратегічна панорама*. К.: НІПМБ, 2009. № 1. С. 158–165.

323. Корнієвський О. Національна безпека. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 489–490.

324. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Москва: ПОЛИТИЗДАТ, 1986. 574 с.

325. Кузьмук О. Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991–2012): монографія. К.: НУОУ ім. Івана Черняховського, 2013. 435 с.

326. Кулицький С. Сучасний етап розвитку оборонно-промислового комплексу і виробництва продукції подвійного призначення в Україні. URL: http://www.nbuv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3422:ukrajinskij-oboronno-promislovij-kompleks-stan-ta-tendentsiji&catid=8&Itemid=350

327. Курас А. Національна безпека України: військово-політичні парадигми. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. 2014. Вип. 2. С. 230–240.

328. Куцька О. Періодизація функціонування оборонно-промислового комплексу. URL: <https://viv.nuou.org.ua/article/view/258257>

329. Левик Б. Державне забезпечення національної безпеки незалежної України: військово-історичний аналіз. URL: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/9545/1/32_Levyk.pdf

330. Левчук О. В. Тенденції у розвитку ОПК України та здійснення оборонних закупівель в умовах відбиття збройної агресії РФ проти України.

Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України. 2024. №2. С. 34-40.

331. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 1994. 495 с.

332. Литвин В. Україна: політика, політики, власть: на фоні політичного портрета Л. Кравчука. К., 1997. 335 с.

333. Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К.: Альтернативи, 2000. 260 с.

334. Ліпкан В. Теоретико-методологічні засади управління у сфері національної безпеки України: монографія. К.: Нац. акад. внутрішніх справ України, 2005. 350 с.

335. Луханін М., Сіренко В., Чепков І. Реформування оборонно-промислового комплексу. Очікувані результати та наслідки. *Технологічні системи*. 2016. №3 (76). С. 15–30.

336. Лухтан А. І. Міжнародне військове співробітництво України: історико-теоретичний аспект. *Військово-науковий вісник: зб. наук. праць*. Львів, 2017. № 27. С. 125–134.

337. Матвійшин Є., Оцабрик І. Реформування оборонно-промислового комплексу України: ключові проблеми. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/11/297.pdf>

338. Медведєв Ю. Стан та проблеми обороноздатності України в економічному аспекті, шляхи їх вирішення. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка: Військово-спеціальні науки*. 2011. Вип. 26. С. 42–47.

339. Момот Т., Аванесова Н. Оборонно-промисловий комплекс України: пріоритетні напрями реформування в умовах євроінтеграції. URL: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/econrig_2015_5_7

340. Момот Т., Аванесова Н. Економічна безпека підприємств оборонно-промислового комплексу України: теорія, методологія, практика. Харків, 2018. 440 с.
341. Мунтіян В. Воєнна політика України: проблеми і пріоритети. К.: НІСД, 1996. 87 с.
342. Обнявко Т.С. Екологічні аспекти розвитку військово-промислового комплексу України. Інституціональні засади екологізації розвитку секторів національної економіки: монографія / за наук. ред. Б.В. Буркинського, Л.Є. Купінець. Одеса: ІПРЕД НАН України, 2017. 220 с.
343. Оболенська Т.Є., Шемаєв В. М., Онофрійчук А.П., Бегма В.М., Оболенська Т.Є. Переорієнтація діяльності оборонної промисловості України через агресію з боку РФ. *Стратегічні пріоритети*. 2017. Вип. 2(43). С. 20–25.
344. Оборонна політика України на початку ХХІ століття: аналіт. доп. / В.М. Бегма, О.С. Александров, В.М. Маркелов [та ін.]. К.: НІСД, 2010. 72 с.
345. Оборонна реформа: системний підхід до оборонного менеджменту: монографія / А. Павліковський, В.Фролов, Ф.Саганюк, В.Павленко та ін.; за ред. А. Сиротенка. Київ: НУОУ, 2020. 306 с.
346. Оцабрик І. Оборонно-промисловий в умовах комплекс України в умовах економіки постіндустріального суспільства: аналіз та перспективи. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/download/econom-science/21.pdf>
347. Павленко Д., Семенюк Ю., Лисецький Ю. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/19.pdf
348. Панфілов О. Політичний фактор як складова воєнно-силових можливостей держави. *Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. Соц. філос., психологія*. 2007. Вип. 3. С. 105–111.
349. Папікян А. Збройні сили України двадцятого століття. Львів: КП "Видавництво Кобзар", 1999. 308 с.
350. Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн: монографія / кер. авт. кол. Г. М. Перепелиця. К.: Стилос, 2002. 552 с.

351. Пасічко В. Обороздатність держави: теоретичні основи системного дослідження. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/pasichko_oboronozdtnist.pdf

352. Перший відкритий майданчик об'єднання замовників і виробників з метою реалізації передових технологій сектору безпеки та оборони за стандартами НАТО. Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України: веб-сайт. URL: <https://mspu.gov.ua/news/> (дата звернення: 25.04.2021).

353. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. / А.І. Кудряченко, Г.І. Калінічева, А.А. Костира. К.: МАУП, 2006. 696 с.

354. Полтораки С. Т. Військово-промисловий комплекс: поняття, сутність і роль держави в управлінні ним. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 7. С. 85–88.

355. Полтораки С. Т. Головне завдання – підвищення обороноздатності держави. Воєнна безпека. *Наука і оборона*. № 2. 2015. С. 3–8.

356. Полтораки С. Україна відновить виробництво боєприпасів. URL: <https://defence-ua.com/index.php/home-page/2650-poltorak-ukrayina-vidnovyt-vyrobnytstvo-boyepry>.

357. Полтораки С. Механізми державного управління реформуванням Збройних Сил України: уніфікація та трансформація. Харків: Пром-Арт, 2017. 340 с.

358. Полтораков О. Реконцептуалізація поняття "безпека" в сучасному політико-політологічному дискурсі. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/poltorakov_rekontseptualizatsiia.pdf

359. Почепцов Г. Національна безпека країн перехідного періоду. К. : ІЗМН, 1996. 136 с.

360. Пріоритети воєнно-технічної політики України і основні напрями її реалізації / Р. В. Боднарчук, А. І. Шевцов, В. С. Шеховцов, В. О. Косевцов, І. Ф. Бінько. Дніпропетровськ,: НІСД, 1997. 78 с.

361. Рижих В., Богущкий П. Організаційно-правові засади реалізації державної політики у сфері оборонно-промислового комплексу. *Наука і оборона*. 2020. Вип. 4. С. 12–19.

362. Родик К. Управління війною – інфальтильний переляк. Рецензія на "Російська війна проти України" Горбуліна і Бадрака. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3968/164/190433/>

363. Русначенко А. На шляху до національної армії (1989–1992). Київ, 1992. 77 с.

364. Сальнікова О. Державне управління військово-промисловим комплексом СРСР в 1920–1950 роки. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=693>.

365. Сальнікова О. Можливості оборонно-промислового комплексу щодо забезпечення Збройних Сил України озброєнням та військовою технікою. *Інвестиції: практика і досвід*. 2015. № 2. С. 118. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2015/27.pdf

366. Сальнікова О. Роль оборонно-промислового комплексу в системі національної безпеки. Державне управління: удосконалення та розвиток. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=Duur_2014_4_6

367. Сальнікова О. Сучасні тенденції розвитку оборонно-промислового комплексу України. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2015_1_5

368. Сегеда С., Шевчук В. Створення та розвиток Збройних Сил України: історіографічний вимір. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/fa5aaf6e-f2fc-40aa-8b36-729ef4d9cc19/content>

369. Семененко О., Воронченко І., Москаленко І., Пономаренко С., Сасенко С., Борисенко І. Аналіз та оцінка впливу воєнно-економічних факторів на стан

розвитку Збройних сил України та рівень її воєнно-економічної безпеки. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*. Vol. 11. 2021. No. 3. С. 246–253.

370. Ситник Г. Державне управління національною безпекою України. К.: Вид-во НАДУ, 2004. 408 с.

371. Скиба П. "Будівництво і розвиток" Збройних Сил України або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. Славута, 2013. 269 с.

372. Смолянчук В. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2000. 466 с.

373. Смолянчук В. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років). К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2000. 466 с.

374. Смолянчук В. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворчана необхідність? *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2–3. С. 68–87.

375. Сунгуровський М. Оборонно-промисловий комплекс України: проблемні питання розвитку. *Національна безпека і оборона*. 2004. № 8. С. 37–40.

376. Чому Україні вкрай необхідна воєнна реформа? *Національна безпека і оборона*. 2000. № 1. С. 9.

377. Шевчук В. Історіографія створення та розвитку Збройних Сил України в 1991 – 2014 pp. URL: <https://viv.nuou.org.ua/article/view/193689/193945>

378. Шкідченко В.П. Стратегія України у сфері реформування Збройних Сил: здобутки і погляд у майбутнє. *Наука і оборона*, 2000. № 4. С. 3–7.

379. Шкідченко В., Кохно В. Воєнна безпека як категорія воєнної науки та складова національної безпеки України. *Наука і оборона*. 2000. № 2. С. 3–7.

380. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. 1996. 360 с.

381. Яцино О. Кадрова політика в Збройних Силах України: історія, досвід, методологія. К., 2011. 239 с.

382. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / [Г.В. Боряк (кер. авт. кол.), В.В. Головка (координатор проекту), В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.М. Майборода, В.А. Смолій (відп. ред.), Л.Д. Якубова, С.О. Янішевський] ; НАН України ; Ін-т історії України. К.: Ніка-Центр, 2016. 796 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Zvonko I., lukyanchenko S. legislative regulation of socio-economic processes in the Ukrainian SSR (1990 – 1991): General tendencies, practical results. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk* [East European Historical Bulletin], № 26, P. 106–119. (DOI: 10.24919/2519-058X.26.275204)

2. Звонко І. Особливості розвитку оборонно-промислового комплексу України після відновлення незалежності (1990-ті роки). *Культурологічний альманах*. Вип. 2, 2023. С 58-63. (DOI: 10.31392/cult.alm.2023.2.8);

3. Звонко І. Втрати оборонно-промислового комплексу України в російсько-українській війні 2014–2016 рр. *Вчені записки ТНУ Імені В.І. Вернадського. серія: історичні науки*. том 35 (74), 2024. № 1. С. 29-33. (DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.4>).

4. Звонко І. Виклики перед вітчизняним ОПК після відновлення незалежності України в 1991 р. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. серія: історичні науки*. том 35 (74) 2024. № 3 С. 47–51. (DOI: 10.32782/2663-5984.2024/3.8);

5. Соляр І., Звонко І. (2025). Спроби реформування оборонно - промислового комплексу України в 2000–2014 роках в суспільно-політичному дискурсі. *Вісник гуманітарних наук*, (14). (DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18163504>)

Статті які додатково відображають результати дослідження:

6. Zvonko I. Activities of the state concern "Ukroboronprom" in 2014-2022. *Slovak international scientific journal*. №76, 2023. С.13-18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Звонко І. Оборонно-промисловий комплекс України в умовах російсько-

української війни 2014-2022 р.р. Матеріали Міжнародної наукової конференції *"Зброяня": історія розвитку озброєння та військової техніки*. Львів. 2023. С. 67-69.

8. Звонко І. Особливості розвитку оборонно-промислового комплексу України після відновлення незалежності. Матеріали Міжнародного Центру Наукових Досліджень. *Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень*. Тернопіль. 2023. С. 232-233.

9. Звонко І. Реформи оборонно-промислового комплексу. Сучасний правовий вимір. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ. 2023 року). С. 39-41.

10. Звонко І. Діяльність державного концерну Укроборонпром в умовах російсько-української війни 2014-2022 р. *International Scientific and Theoretical Conference*. 2023. Tel Aviv, State of Israel: European Scientific Platform. С. 165-166.

11. Звонко І. Виклики перед ОПК України в 1991 р. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференція. *"Проблеми, пріоритети та перспективи розвитку науки, освіти, технологій і суспільства в XXI ст."* Ізмаїл. 2024. С. 47-48.

12. Звонко І. Виклики перед вітчизняним ОПК після відновлення незалежності України в 1991 р. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених *"Травневі студії 2025: історія, археологія, міжнародні відносини та перспективи по воєнного відновлення"*. Вінниця. 2025. С. 12-14.

**Акт впровадження матеріалів дисертаційного дослідження у
навчальний процес Національної академії сухопутних військ імені
гетьмана Петра Сагайдачного**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Національної
академії сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного з навчальної роботи
Полковник Олексій КРАСЮК

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційного дослідження ад'юнкта штатного науково-
організаційного відділу старшого лейтенанта ЗВОНКО Ірини Михайлівни в
освітній процес підготовки курсантів Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного

Комісія у складі:

голови – полковника ЖУКА С.В.;

членів: полковника ДРОБАНА О.М., підполковника ПОЛЩУКА А.М.,
підполковника БОНДАРЕНКА С.В., склали цей акт про впровадження наукових
результатів, отриманих в дисертаційній роботі ад'юнкта штатного науково-
організаційного відділу старшого лейтенанта ЗВОНКО Ірини Михайлівни в
навчальний процес на кафедрі ракетно-артилерійського озброєння інституту
ракетних військ і артилерії.

Під час роботи комісії з'ясовано, що матеріали дисертаційного
дослідження за темою «Трансформації оборонно-промислового комплексу
України в суспільно політичному дискурсі (1991-2021)» використані у
методичних матеріалах для проведення занять з курсантами з навчальної
дисципліни «Будова артилерійського озброєння та боєприпасів» на кафедрі
ракетно-артилерійського озброєння інституту ракетних військ і артилерії під час
проходження теми №1 «Загальна будова основних зразків артилерійського
озброєння», заняття №4 «Основні характеристики та загальна будова
реактивних систем залпового вогню», навчальне питання №3 «Реактивні
системи залпового вогню вітчизняного виробництва».

Комісія встановила: матеріали дисертаційного дослідження старшого
лейтенанта ЗВОНКО І.М. вважати такими, що впровадженні в навчальний процес
кафедри ракетно-артилерійського озброєння. Впровадження даних результатів у
навчальний процес кафедри дозволило поглибити і розширити знання курсантів
про особливості розвитку ракетно-артилерійського озброєння України наприкінці
XX початку XXI ст.

Голова комісії:

полковник

Сергій ЖУК

Члени комісії:

полковник

Олександр ДРОБАН

підполковник

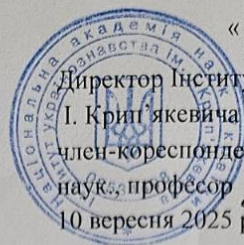
Андрій ПОЛЩУК

підполковник

Семен БОНДАРЕНКО

**Акт про використання матеріалів дисертаційного дослідження у
науково-дослідній роботі інституту Українознавства
імені І. Крип'якевича НАН України**

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Інституту українознавства ім.
І. Крип'якевича НАН України,
член-кореспондент НАН України, докт. істор.
наук., професор *Ігор СОЛЯР*
10 вересня 2025 р.

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

матеріалів дисертаційного дослідження старшого лейтенанта Звонко Ірини Михайлівни
на тему «Трансформації оборонно-промислового комплексу України в суспільно-
політичному дискурсі (1991-2021)»

Комісія у складі:

голови: завідувача відділу новітньої історії, к.і.н., старшого дослідника
РОМАНЮКА М.В.

членів: головного наукового співробітника відділу новітньої історії, д.і.н.,
професора ПАТЕРА І.Г.

старшого дослідника відділу новітньої історії, д.і.н., СТАСЮК О.Й.

старшого наукового співробітника відділу новітньої історії, к.і.н.
ПОСІВНИЧА М.Р.

у період з 02 по 09 вересня 2025 року розглянула матеріали дисертаційного дослідження
старшого лейтенанта Звонко І.М. за темою «Трансформації обороно-промислового комплексу
України в суспільно-політичному дискурсі (1991-2021)».

Встановила:

1. Матеріали дисертаційного дослідження старшого лейтенанта Звонко І.М. на тему
«Трансформації обороно-промислового комплексу України в суспільно-політичному
дискурсі (1991-2021)» на підставі протоколу засідання відділу новітньої історії від 9
вересня 2025 року № 5 використані при виконанні НДР відділу новітньої історії
«Національний спротив в Україні: історичні традиції, сучасні виклики, міжнародна
підтримка» та при викладанні навчальних дисциплін ОПП В9: «Україна в сучасному
геополітичному просторі», Російсько-українська війна (2014-2025)».

2. Дисертаційне дослідження «Трансформації обороно-промислового комплексу
України в суспільно-політичному дискурсі (1991-2021)» вважати реалізованим.

Голова комісії:

Члени комісії:

Михайло РОМАНЮК

Іван ПАТЕР

Олександра СТАСЮК

Микола ПОСІВНИЧ

**Акт про використання матеріалів дисертаційного дослідження
при проведенні просвітницько-інформаційної
діяльності в 58 Будинку офіцерів**

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник 58 Будинку офіцерів

полковник

«20»

Дмитро БУЧКО

2025 року

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

матеріалів дисертаційного дослідження старшого лейтенанта Звонко І.М. за
темою «Трансформації оборонно-промислового комплексу України в
суспільно-політичному дискурсі (1991-2021)»

Комісія у складі:

голови – підполковника Я.В. КОСТЯКА;

членів: працівника ЗСУ О.В. КОЗИНКЕВИЧ, працівника
ЗСУ С.О. ПАЛІСА.

у період з 16 по 20 жовтня 2025 року розглянула матеріали дисертаційного
дослідження старшого лейтенанта Звонко І.М. за темою «Трансформації
оборонно-промислового комплексу України в суспільно-політичному дискурсі
1991-2021».

Встановила:

1. Матеріали дисертаційного дослідження старшого лейтенанта
Звонко І.М. за темою «Трансформації оборонно-промислового комплексу
України в суспільно-політичному дискурсі 1991-2021» використані при
проведенні просвітницько-інформаційної діяльності серед молоді в
інноваційному іммерсивному просторі "ART-42м2" у 58 Будинку офіцерів у
Львові.

2. Дисертаційне дослідження «Трансформації оборонно-промислового
комплексу України в суспільно-політичному дискурсі 1991-2021» вважати
реалізованим.

Голова комісії:

Заступник начальника 58 Будинку офіцерів

підполковник

Ярослав КОСТЯК

Члени комісії:

Інструктор культурно-масової роботи 58 Будинку офіцерів

Працівник ЗС України

Оксана КОЗИНКЕВИЧ

Начальник воєнно-історичного музею 58 Будинку офіцерів

Працівник ЗС України

Сергій ПАЛІСА